لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

حاجی قادری کۆیی

بەشی دووەم

ئەندامی کارای کۆڕ

مەسعود محەمەد

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد

بەغدا ـ 1974

کەریم دانشیار بە کۆمپیوٚتەر تایپی کردۆتەوە.

دیاریی سەرەتاکانی ڕاپەڕینی کوردە
بۆ دوارۆژێکی ئازاد

پێشەکی و ڕوون کردنەوە

هەروەک لە پێشەکییەکەی بەشی یەکەمی ئەم نوسینەدا ڕوون کرایەوە، لە سەرەتاوە تەمای دانانی کتێب نەبوو ، لە هیچ ڕوویێکەوە لە خۆم ڕانەدەدیت ئەرکی کتێب دانان بخەمە ئەستۆی خۆمەوە بە تایبەتی لە بارەی یەکێکی وەک حاجی قادر کە پایەی حورمەتی بێ هاوتای لە مەیدانی کوردایەتیدا داوای تەواوی و بێ کەم و کەسری دەکا لەو کەسە بیەوێ ئەوەندە بەرز بێتەوە چەشمەندازی بە سەر ئاسۆی هەرەبەرزی ژیانی ئەو مرۆڤەدا بشکێ. تەواوی و بێ کەم و کەسریش مەرجی یەک دوو بابەت نیە لە کاری هەمە چەشنە و پێداویستی نووسین دا :

کاتی بەرفرەوان،

زەرفی لەبار ،

کەرەستەی تێر و پڕ ،

دەرفەتی توێژینەوە لەو جێگا و سەرچاوانەی پەیوەندییان بە ئیمکانی گەیشتن بەو کەسانەی شتێک دەزانن لە بارەی مەوزووعەوە.

ئاو و هەوا(مناخ)ی سازگار بۆ دەربڕینی بیری سەر بە ڕامیاری و ڕۆشنبیری و ئابووری و باوەڕ... ەوە

ئەمجا دەسەلاتی ئەدەبی و زانستی و هێزی خامەی نووسەر.

کە بتەوێ ، دەتوانی مەرجی تریش بخەیتە سەر ئەم مەرجانە کە وا تێکڕایان نووسین دەوڵەمەند دەکەن و نووسەر دەگەیەنن بە پلەی دڵنیایی و ئەو مافەی پێ دەدەن لە خۆی و لە نووسینەکەی ڕازی بێت.

هەروەک درێژە کێشانەوەی نووسینەکەم لە گوتارەوە بۆ بارستی کتێب عەیبی نەبووبێ ئەو مەرجانەی دەرخست، دابەش بوونیشی بۆ چەند جزمێک ، لە لاوە عەیبێکی تازەی چاوەڕوان نەکراوی خستە ناو بەشی یەکەمەوە: لە بەشی یەکەمدا چەند جاران بەڵێنم داوە کە ئەم گوتەیە و فلانە ڕایەم دواتر ڕوون بکەمەوە بەو تەمایە کە هەموو نووسینەکە بە جارێک لە چاپ دەردەچێت، کەچی بەشی یەکەم بەسەر چوو بەر لەوە بگەمە ئەو شوێنانە کە بەڵێنەکانی تێدا بەجێ دەهێنران ، بۆیە بە ناچاری شی کردنەوەی چەند باسێکی بەشی یەکەم کەوتە بەشەکانی ترەوە. پێ ویستم نەدیت لیستەییێک ئامادە بکەم دەست نیشانی ئەم باسانە بکا و جێگای ڕوون کردنەوەیان لە بەشەکانی تر دا دیار بخا : نەختێک چاوپۆشی لە خوێنەرەوە ئەو کەلێنەم بۆ پڕ دەکاتەوە.. لێرە دا بۆ مەبەسی ڕوون کردنەوە تەنها ئیشارە بۆ یەک دوانێک لەو بەڵێنانە دەکەم :

لە لاپەڕەی(175)ی بەشی یەکەمدا بەڵێنی تۆیژینەوەی هۆی دابڕانی ئەدەبی ئەدیبی کورد لە ژیانی ڕۆژانەی گەل دێتە بەر چاو.

لە لاپەڕە(309)ی هەمان بەشی یەکەم گوتوومە لە جێگەی مناسبدا لە سەر مەدحەکەی حاجی قادر بۆ ئەمین ئاغا دەدوێم.

کەچی ئەم دوو بەڵێنە و گەلێکی تریش لە بەشی یەکەم دا بێ سەر و سۆراغ مانەوە لێرە بە دواوە پێ بە پێ و جێ بە جێ وەک قەرزی نەخوراو دەیان دەمەوە ، دوای عوزر پەزیریش لە خوێنەری خۆشەویست دووبارە دەکەمەوە.

لەوانەیە خوێنەر لێم بپرسێ ، هەقیشیەتی ، و بڵێ تۆ کە هێندە بە شکایەتی لە دەست بێ ماوەیی و بێ دەرفەتی و بێ کەرەستەیی و بێ هەموو شتێک چۆن ملت نایە بەر ئەم نووسینە پڕ گرێ و گاڵە و بەمجۆرە نەفەس درێژانە بە چوار لای دا دێیت و دەچیت و هەر جارەش هەنگاوتی تێدا فرەوانتر دەکەیت؟

دەمەوێ خوێنەر لێم بسەلمێنێ چی دەیڵێم لە بارەی بێ دەرفەتی و بێ هەموو شتێک... ڕاستی بێ فێڵە. لەوە گەڕێ کە نەمتوانیوە ، ڕەنگە هەر نەشتوانم، لە کوردستانی ئێران و لە تورکیا و ئەستەمبۆڵدا چ

تۆژینەوەییێک بکەم ، یا بە گەشت و گەڕان تێیاندا چی ماوە لە خەبەر و ئەسەری حاجی ، بهێنمە بەر دەست: بۆم نەلوا لە باڵەکەتی هیچی نوێ لە ئەحواڵی حاجی بخەمە سەر ئەو کەمتا کورتەی خەبەراتی ژیان و خوێندنی لەو مەڵبەندە دا. لەوە زیاتر کە لەو تحقیقاتەدا هەندێ خەبەر و چەند و چۆنی زانایی و شەخسیەتی مەلای ئیبنو ئادەمم بۆ ڕوون بۆوە و بەوەدا یەکێک لە سەرچاوەکانی پێ گەیشتنی حاجی قادر لەجاران زیاتر کەوتە بەر تیشکی ناسراوی ، هەرچی زانینێک هەیە کە ڕاستەوخۆ لەگەڵ حاجی قادر دا پەیوەندی هەبێ نەکەوتە کەشکۆڵی سواڵ و سەدەقەمەوە: بەرلەو تۆژیۆنەوەم چەندم دەزانی لە ژیان و خوێندنی حاجی قادر لە باڵەکاتی دا هەر ئەوە مایەوە بۆ خەرمان و داهاتم و یەک دانەی نوێی لێ زیاد نەکرا... زۆر بە داخەوە.

کۆشام بۆ وەدەست هێنانی وێنەیێکی خراپگەی «گۆڕ قەرەج» ، بەڵێنیشم وەرگرت لە دۆستێکی خۆم ، کە خزمی حاجی قادریشە، بەڵام وا هاوینی دووەم ڕادەبرێ بە سەر ئەو بەڵێنە دا و«همان حیرت روزن باقیست» بە دیار چاوەنۆڕییەوە.

ویستم خەریتەیێکی ئەو شوێنانەی کوردستان«بە ڕادان بدەم» کە حاجی ژیان و خوێندن و گەشتی لێ کردوون، دەستم بە هیچ پنجێکەوە بەند نەبوو.

لەوەش کەمترم داخوازی کرد: گەڕام بە دوای خەریتەیەکدا کە ئاوییەکانی باڵەکاتی و هاوینەهەوارەکانی وەک «سینگوڕە ، ئاوی پرژ و گۆلەشین ، گەرووی شێخی ، هەواری گورگ و شێران...» بگرێتەوە کە هەموویان ناویان هاتووە لە شیعری حاجی دا، کەچی لە بەختی کەجم لە نێوان 60ـ 50 خەریتەی سەر لەبەری کوردستانی عێراق کە وا ورد و درشتی هەموو شار و ئاوایی و شاخ و دۆڵ و چاک و پیری ئەو ناوەیان تێدا تۆمار کرابوو تەنها ئەو پارچە خەریتەیە بزر بووبوو کە بەر باڵەکاتی دەکەوت ، بەڕاستی لەمەدا هەر دەتگوت قەزا و قەدەر بەرهەڵستیم دەکا. پارچە بە پارچەی ئەو خەریتانە، بگرە لە حمرینەوە

تا هەموو لایێکی کوردستانی عێراق ، ولاتیان دەدا بەر خۆیان و پێ بە پێ و جێ بە جێ دەیان خوێندەوە و هەر لە شاری گەورە و شاخی بەرز و ئاوی زۆرەوە تا هۆرە مەڕ و گردۆلکە و کوێراوی بەهارانیان دەگرتەوە و چییان نەدەهێشتەوە بۆ پرسین لەم و لەو ، بەڵام وەک ئەوەی دەستێکی غەیبی هاتبێ و بە مەقەسێکی ئەفسووناوی بۆ مەبەستێکی تایبەتی خۆی مەقەسکاری کردبێ بەم جۆرە ئەم پارچە و خەریتەیەی هەرێمی باڵەکاتی لەوانی تر بڕابۆوە و لێیان دەرکێشرابوو و لەناو چوو بوو. وای کە لەم ڕووداوە نالەبارە وەتەنگ هاتم ، بەلام بێ سوود...

با پێت بڵێم چۆن لەگەڵ ئەم هەموو بێ ماوەیی و بێ کەرەستەیی یەوە توانیم دەست بە نووسین بکەم و لە سەریشی بەردەوام بم!

چەند هۆیێکی بنجی هەیە یارمەتی منی داوە لەم مەیدانەدا:

یەکەم: نزیکی حاجی قادرەوە بە بۆنەی کۆیی بوونمان و هاوڕێ یی ئەو لەگەڵ باپیرم دا.

دوەم: عادەت گرتنم بە سەرنجدان لە واتای ئاشکرا و نهێنی ئەو شتانەی دەیان بینم وەیا دەیان خوێنمەوە کە وا بە زۆری و گەلێک جاران پەردە لە سەر واقیعی شرایەوە هەڵدەدەنەوە و ئازادیشم دەکا لە مل کەج کردن بۆ غەڵەتی پەرە سەندوو.

سێیەم: ڕەها بوونم لەو بڕیارە پێشەکییانە کە وا خۆ لکاندنی دەروێشانە بە باوەڕی حازر بە دەستەوە دەیانکا بە ئایەتی قورئان و ئینجیل و جغزی تەقدیسیان بە دەورە دا دەکێشێت و لە ڕەخنە و هەڵسەنگاندنیان دەر داوێت. بەلای منەوە ئادەمزاد لە هەموو فەلسەفە و باوەڕێک بە نرختر و بە شەرەفترە و ناشێ و نابێ بکرێ بە بەندەی باوڕ. لەو تاریکستانە ڕەشتر و ئەنگوستەچاوتر نییە کە مەرڤ ، وەک بەرخ ، ڕام بکرێ بۆ کاوێژ کردنەوەی تاکە یەک باوەڕ و تفاندنەوە و هێنانەوەی هەرچی باوڕێکی هەیە غەیری ئەو.

چوارەم: بە یەکەوە ژیانێکی گیانی و فکری دوور و قووڵم لە گەڵ تێکڕای شیعر و کەلەپۆر و دەنگ و باس و خەبەراتی حاجی قادر دا کە ڕێگام پێ دەدا، زیاتر لە یەکێکی نا ئاشنا ، بۆ زانینی ئەو هۆیە بزوێنەرەی فرکەی

بە دەمارەکانی خستووە و هەناسەی گەرم داهێناوە و دڵی هەژاندوە و خوێنی کولاندوە و ڕازی کردوە وە یا ڕقی هەڵستاندوە.. تۆ کە ماوەییێکی درێژ لەگەڵ مەوزووعێک دا ژیایت و لێی ورد و قووڵ بوویتەوە هەست دەکەیت ، لە گەڵ درێژ بوونەوەی کات ، ڕووناکاییەکی وەک هی بەیانی کە وردە وردە تاریکی شەو دەڕەوێنێتەوە ، پێ بە پێ دەکشێت بە سەر گۆشە تاریک و نهێنی و نەزانراوەکانی مەوزووعەکە و لە بەر چاوی دەروونت ڕۆشنیان دەکات.

لەگەڵ ئەم بەیەکەوە ژیانەدا مەلا بوونی حاجی قادر سەر لەنوێ تێ گەیشتنی کردار و گوتاری ئەوی بۆ من ئاسانتر کردەوە لەو ڕوەوە کە خۆم لە دەور و بەری مەلایاندا ژیاوم و شارەزای ژیانی فەقێ و مەلا و دەرس و دەور و ڕاتبە و گەشت و گەڕان و گەرمێن و کوێستانیان هەم و هەرچەند بۆخۆم خوێندنی فەقێیانەم نەبوە و لە سێ مانگێک بەولاوە سەری خوێندنم بە کتێبی مزگەوت دا نەگرتوە ، ئەویش لە هەڵکەوتنێکی تایبەتی دا لای باوکم.. ئەو حوجرەی مزگەوتی گەورە و مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد لە کۆیێ کە حاجی قادر دەرسی تێدا خوێندووە ، بۆخۆم دیومە چەندین مەلا و مستعد و فەقێ ئالێ دەلێ بابەیان تێدا کردوە ، کوچکە و کەڵەکێکی لە هاوینەهەواری چنارۆک کە کاتی خۆی حاجی قادر دارکەپر و ساباتی بە سەردا ڕایەڵ کردوون منیش بە هاریکاری فەقێ و مستعدەکانی باوکم دارکەپر و ساباتم بە سەردا تەنیونەوە لەگەڵ چرو و گەرا و دەراوی چیا و دەشت و چەمەڵانی ئەو ناوە. تۆ کە لە نامەکەی حاجی قادر بۆ باپیرم ئەم بەیتە دەخوێنیتەوە:

لە خۆم ئاگر هەڵێنم وەک «چنارۆک»
لە چاوم گریە دەربێ وەک «حەمامۆک»

لە موناسەبەی «ئاگر هەڵێنان» و ناوی «چنارۆک» هەر هێندەت بۆ مەعلووم دەکرێ کە وا وشەی«چنارۆک» ئاگری هەڵێناوە چونکە«نار»ی تێدایە ، بەڵام ڕەنگە هەرگیز گوێ بیست نەبووبیت ئەفسانەیەک هەیە

دەڵێ چنار کە زۆر پیر بوو لە خۆوە ئاگر دەگرێ. ئەمانەشت زانی بێ ئیمکانت نیە وەک من بە چاوی ئەوسای حاجی قادر سەیری چەشمەندازی چنارۆک بکەیت و سۆزی ئەوسای ئەوت ببزوێ بۆ چنارۆک وەک ئێستاکەی من. بە نیسبەت منەوەئەوکات و ئەو جێگایانەی حاجی قادریان تێدا ژیاوە هەر خۆیان بوون و نەگۆڕابوون کە من چاوی ژیانم لەم جیهانە هەڵێنا. جۆری ژیان و ڕابواردن و کۆڕی دەرس و بانگ و نوێژ و جومعە و هەموو سەر و بەرێکی ئەو ژیان و ڕابواردنەی باوکم بە دوو چاوی خۆم دیون درێژەییێکی ئاسایی و سەد لە سەدی ڕۆژگاری حاجی قادر و باپیرم بوو ، تەنانەت پیاوی وەها مابوون دەهاتنە مەجلیسی باوکم کە هاوچەرخی حاجی قادر بوون. من بێ زیاد و کەم شیرمژی ئەو ئاو و هەوا و دەور و بەرە بووم کە حاجی قادر فەرچکی پێ گرتبوو ، لەمەشدا چ هونەرێکی خۆم باس ناکەم ، ڕێکەوتت بۆ دەگێڕمەوە کە بۆ من هەڵکەوتوە و بۆ تۆ نا! دەمەوێ بۆت مەعلووم بێ بەشێکی ڕووناکایی نووسینی من کە حاجی قادر ڕوون دەکاتەوە دووبارە بوونەوەی تیشکی خۆیەتی لە ئاوێنەی چەشنی ژیان و دەور و بەری مندا، واتە حاجی قادر لە ڕێی منەوە خۆی خۆی ڕوون دەکاتەوە.

نەشارەزا بوون لەو کەسە کە دیراسە دەکرێت ، بە زۆری ، خاوەنی دیراسەکە بە سەهوو دەبات. نووسەری ئەورپاییم دیوە باسی مرۆڤێکی ڕۆژهەلاتی کردوە و قسەکانی ئەو مرۆڤەی بە ڕواڵەت وەرگرتوە و لەو ڕواڵەتەوە بڕیاری چەند و چۆنی و چاکە و خراپەی مرۆڤەکەی داوە ، لەمەش دا هێندە لە ڕاستی دوور کەوتۆتەوە وەک ئەوە بوە کە بە ڕەش بڵێ سپی یا خود کورت بە درێژ لە قەڵەم بدات. ئەم نەشارەزاییە یەکێکە لەو هۆیانەی وا دەکا هەندێ نووسەری کورد جارجارە حاجی قادر بکەن بە خزمەتکاری دەرەبەگ و ناوە ناوەیەکیش بیخەنە پێش موزاهەرەی ڕەش و ڕووتانەوە.

پێنجەم: نیگا و بینینی تایبەتی خۆم کە بریتییە لەوە جیهان بە شتێکی یەک گرتوو و سەرانسەر دەبینم و کەرت و بەش و پارچەکانی لەبەر چاوم لە یەکتر ناپچڕێنەوە ، ئەمەش وا دەکا درەنگتر لە یەکێکی تری وەک خۆم بگەم بە کۆتایی شی کردنەوە و پێچانەوەی مەوزووع ، لەو

ڕوەوە کە ماوەیێکی تەواو لە پەراوێزی هەموو مەوزووعێک لەگەڵ مەوزووعەکانی دەوری خۆی تێکەڵ و بەیەکەوە بەستراوە و داوە موویێک نابێ گردەبڕ لە یەکتریان جودا بکاتەوە.
شەشەم: سەرەڕای تێکەڵ بوون و بە یەکەوە بەسترانەوەی مەوزووعانەوە کە ناچارم دەکات بەردەوام بم لە کوتانەوەی ئەو میقدارانەیان کە وا لە گەڵ ئەسڵی مەوزووع تێکەڵن ، ڕوون کردنەوەی مەبەس بە تەواوی بەرهەم نابێ ئەگەر دەور و پشتی ڕوون نەکرێتەوە. بە نموونە دەڵێم کە گوترا رووسیا و ئەمریکا تەنها دوو دەوڵەتن ئاسمانگەردییان کردبێت و گەیشتبنە ناو مانگ ، ئەم گوتەیە وەک مەتەڵ خۆ دەنوێنێ و هیچ شارەزامان ناکا بەو هۆیانە کە وایان کردوە هەر ئەم دوو دەوڵەتە کاری وا گرنگ بکەن ئەگەر زێدە هێز و سامان و تەکنیک و زانستی ئەمان و ئەرکی یەکجار سەختی ئاسمانگەردی بەباشی ڕوون نەکەینەوە. نموونە لەمەش ئاشکراتر هەیە بۆ ڕوون کردنەوەی مەبەس: زۆربەی خەڵق دەڵێن لە سووڕانەوەی زەوی بە دەوری خۆیدا شەو و ڕۆژ پەیدا دەبێ ، ئەمەش گوتەیێکی ڕاستە و هێندەی بدیهیە ڕوون بۆتەوە بۆ ئەوانەی شارەزای زانستی فەلەکن ، بەلام گومانت نەبێ بەشی هەرە زۆری خەڵق لە ڕاستە قسەکە بەولاوە کە وەک تووتی دەیڵێنەوە هیچ چەندو چۆنێکی مەسەلەکە نازانن و هێندە لێی نەشارەزان ئەگەر پێیان گوترابا نەسوڕانەوەی زەوی هۆی شەو و ڕۆژە ئەویشیان دەسەلماند و دەیانگوتەوە ، خۆ مەعلوومە هەزاران ساڵ بوو هەر ئەوە دەگوترایەوە چ لە لایەن زاناوە چ لە لایەن نەزانەوە.. ئێستاکەش زۆربەی دەرچوانی زانکۆکان نازانن هۆی نهێنی چیە لەوەدا کە وا سووڕانەوەی زەوی بە دەوری خۆیدا نزیکەی 23 سەعات و 56 دەقیقە دەخایێنێ بەڵام شەو و ڕۆژ 24 سەعاتی تەواوە؟ ئەم تفاوتی نزیکی چوار دەقیقەیە لە میانی کاتی پێویست بۆ سووڕانەوەی زەوی بە دەوری خۆیدا لەگەڵ کاتی پێویست بۆ ئاوابوون و هەلاتنەوەی ڕۆژ تا دەگاتە سەر کەلی ڕۆژئاوا ، ئا ئەم تفاوتە لە کوێوە هاتوە؟ چۆن دەشێ درێژایی شەو و ڕۆژ 4 دەقیقە زیاتر بێ لەو کاتەی پێویست بۆ سوڕی زەوی بە دەروی خۆیدا لە حاڵێکدا دەزانین شەو و ڕۆژ لەو سوڕەی زەوی پەیدا دەبێ؟ لە زاهیر دا ئەم گوتەیە وەک ئەوەیە بڵێی شەو و ڕۆژ 4 دەقیقە لە

خۆی درێژتره ، کەچی گوتەکەش ڕاستە و هۆیێکی زۆر ئاشکرا و بەرچاویشی هەیە بەڵام چاومان وەک شەوکوێرە نای بینێ..
نووسەری عادەتی وەک من و تۆ شتی وەها دەنووسێ هەڵە و ڕاستی هەڵ بگرێ و سەلماندن و نەسەلماندنی بە بەرەوە بێ ، خۆ من و تۆ نە شێخی تەریقەتین، نە سەرۆک نیقابەین ، نە پێشەوای سیاسەتین چی بیڵێین بێ بەڵگە و هۆی ئیقناع کردنیش بێ پەیڕەوەکانمان بڵێن سەددەق. بەڕاستی ئەگەر شتی بێ گومانیش بڵێین هەر بە زەحمەت لێمان قبووڵ دەکرێ چ جایی ئەوەی شتی ئەوتۆ بڵێین پێویستی بە بەڵگە هەبێ و لە گەڵ بیر و باوەڕی تردا پێک کەوتنەوەو تێک هەڵقڕانی ببێت . لەمەوە بۆت دەردەکەوێ گوتەیێکی من بیڵێم و بینووسم ئەگەر خۆی لە خۆیدا سادەش بێ دەبێ لەگەڵ بەڵگە و هۆ و شەرح و شی کردنەوەی تەواو پێشکەش بە خوێنەران بکرێ ، ئەوساش کۆسپی گەورە و سەختی نەسەلماندن و بە هەڵە دەرچواندن و درۆ خستنەوەی هەر لە پێش دەمێنێ. لە ژیانی ئاساییمدا دووچاری هەڵکەوتی وەها بووم هێندە نالەبار بوە لە جیاتی دڵگیری پێکەنینی بزافتوە ، وەک ئەوەی بڵێم ئاوی شاخەکانی کوردستانی عێراق دەڕژێنە دەشتاییەکانی ناوەڕاست و بەرەو خوارتر ، ئیتر یەکێک لێم بە دەنگ بێ و ئیعتیرازم لێ بگرێ بەوەدا کە بڵێ: چۆن دەڕژایە ئەو دەشتانەوە ئەگەر شاخەکان بەرزتر نەبوونایە لە دەشتەکان.. چۆن دەگەیشتنە بەسرە ئەگەر«شط العرب9» ڕووی لە شوێنێکی تر کردبایە.. چۆن ئەو ئاوانە پەیدا دەبوون ئەگەر باران زۆر نەباریبایە.. چۆن.. چۆن و چەندین«چۆن»ی تر کە هیچ یەکێکی نرخی فلسێکی نیە و بە قەدەر ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا لە گوتەکەی من دوورن و لەوە بەولاوە کە خاوەن «چۆن»ەکان بیر و ڕای سیاسی لەگەڵ هی من جودایە و ئەمە بۆ ئەو بەسە خۆ دژ بنوێنێ لە گەڵ هەر شتێکی من بیڵێم با ئەو شتە بەڵگە نەویست «بدیهیە»یش بێت هەرچی هۆی بەرهەڵستی هەیە پەیدا نابێ... خۆ ئەگەر من شێخی تەریقەتی سیاسی ئەو بام و بمگوتبایە ئاوی«شط العرب ـ یەکاوی عەرەب» سەرەژوور دەبێتەوە بۆ بانی ئەنەدۆڵ ئەوسا بێ گومان پەنجەی شادەی بەرز دەکردەوە و دەیگوت ئەشەدەم بیللا ڕاستت فەرموو بەلام خەڵقەکە نەزانە و تێی

ناگا. نووسەر تا نەبێتە جێی مەتمانی و باوەڕ پێ کردنی خوێنەران ناتوانێ بەئاسانی ئیقناعیان کات ، یاخود هەر بەجارێ و هەتا هەتایێ ناتوانێ. متمانی و باوەڕ پەیدا کردنیش ، بەزۆری ، لەوەوە دێت شتێک بنووسێ و بڵێ کە لە پێشەوە بزانێ خوێنەران حەزی لێ دەکەن و ئینتیزاری بۆ دەکێشن. دەوجا کە نووسەر لە ڕێبازێکەوە ڕۆیشت ، بەرەو باوەڕی خۆیەوە ، پشتی لە ڕێبازی خوێنەرانەوە بێت و لە ئاوێک مەلەی کرد خوڕگەی نەڕژێتە ئەو گۆمەوە خوێنەران مەلەی تێدا دەکەن دەبێ لە هەر هەنگاوێک و باسک لێدانێک دا ئالاییێکی بەڵگە بەرز کاتەوە و مۆمێکی ڕاستی هەڵ کات و زەنگێکی سۆز لێ بدات هەر نەبێ بۆ پاکانەی خۆی و نووسینەکەی.. ئەمانەی لێرەدا دەیڵێم دیمەنی بەرچاوی ڕۆژانەمانن و وەک هەناسە هەڵی دێنین و خۆراکی مەعنەویمانن. هەڵبەت من کە هەست بەو ڕاستیانە بکەم و بایەخی خۆیان بدەمێ دەبێ ئەرکی نەفەس بڕی درێژە پێدان و شی کردنەوەی بە زیادەوە و بەڵگەهێنانەوەی پێویست و نەویستی بۆ بکێشم، لەگەڵ ئەمەشدا ڕەهابوون لە توهمەی ناڕەوا و بێ بنج و بەڵگە بەولای ئومێدەوەیە. گوتەییێک و ڕاییێک ڕاستی بێ پەردە و پەناش بێ دەبێتە ئامانجی تانە و توانج کە هات و لەگەڵ میزاج وەیا بەرژەوەندی ئەم و ئەودا نەگونجا: کە من بڵێم حاجی قادر دژی خاوەن زەوی(ناوی دەرەبەگ ناهێنم چونکە ناوهێنانی هەڵەییێکی سافیلکەی مێژوویی و خوێندەوارییە بۆ سەردەمی حاجی قادر) نەبوە و خزمەتکاری دەرەبەگیش نەبوە، سەرلەبەری ئەو دوو تاقمە دەڕەنجێن کە یەکێکیان سوورە لەسەر ناوهێنانی دەرەبەگ با لەو کاتانە دا جارێ لە سگی دایکیشی نەڕسکابێ ، ئەوەی تریشیان پێ دادەگرێ لەسەر هێندێ کە حاجی قادر کۆنەپەرست و نۆکەری دەرەبەگ بوە لەو بڕیارەشی دا «پێی خۆی کردوە بە هۆقە» و گوێ ناداتە شتێک ئەو دەنگە نەبێ کە لە هەناوی خۆیدا دەجریوێنێ. کە بێم و بڵێم حاجی لە کوردستانی عێراقەوە خەباتی سیاسی نەکردوە و هەڵبەستی نیشتمانپەروەرانەی دانەناوە، بەمەشدا هەموو ئەو جوامێرانە دەتۆرێنم کە پێیان خۆشە هەوڵ بدرێ بۆ ئەوە حاجی قادر بکرێتە بولبولێکی کوردایەتی شیرمژی کۆیی.

من کە ئەو ڕێگایانە بگرمە بەر لە نووسینمدا خەلقم لێ بتۆرێنێ، دەبێ نووسینەکەم پشت ئەستوور کەم بە بەڵگەی ئەوتۆ خۆ لەبەر هێرشی بێ ئینسافانە بگرێ، ئەم بەڵگانەش بە دوو قسەی قوت و قرتاو ساز نادرێن، بە ئاسانیش نایێنە بەردەست بەتایبەتی بۆ من کە خۆت دەبینی بە ڕێبازێک دا نارۆم شوێن پێی لەخۆم بە پێشەوەی تێدا بێ نەک لەبەر دەعیە و دەماغ بەڵکوو لەبەر نەبوونی هیچ شوێن پێیەک لەو مەیدانەدا کە لە پێش چاوی زیهن و دڵ و فکری مندا ڕوونن. ئەوەندەی نووسینم هاتبێتە بەرچاو لە باسی حاجی قادر و هەموو ئەو لاباسانە کە لەوەوە سەر هەڵدەدەن نەم دیت یەکێک لەو نووسینانە شتێکیان لێوە بلێ کە من پێی ڕازی بم تا بیکەم بە بەڵگە بۆ نووسینی خۆم. ئەو نووسینانە یان هەر بە جارێ لەو شتانە بێ دەنگن کە من دەیان بینم ، یا خود بە شێوەیێک دەدوێن کە بە لای منەوە پێچەوانەی ڕاستی و واقعین...

لەبەر ئەم هۆیانە و گەلێکی تر کە پێ ویست نیە بە دوایان کەوین ، نووسینەکەم بە ناچاری و بە جۆرێک خۆ لێ دزینەوەی لە ئیمکاندا نەبێ، درێژەی کێشا و دەکێشێت، خوێنەریش دەبێ لە گەڵم نەفەس درێژ و بە سەبر بێ. سەرەڕای نەفەس درێژی و سەبریش دەبێ سەیری تێکڕای نووسینەکەم بکا نەک جزمێک و دوو جزمی. ئەو درێژەدانەی کە بە نیسبەت یەک جزمەوە وەک لە مەوزووع لادان دێتە بەرچاوان کە بخرێتە ناو پەراوێزی هەموو نووسینەکەوە دەبێتە ئەو کورتە باسە کە شی کردنەوەی بابەت داخوازی دەکات. عومر وەفای هەبێ و لە هەموو باسەکە ببمەوە، ڕاستی ئەم تێ بینییە وەک بەدیهیەی لێ بەسەر دێت. لە بەشی یەکەمدا هەندێ سەهوو دێنە بەرچاو بەلام زیانێکی بەبیر و باوەڕەکانم نەگەیاندوە.. بەیتێکی سالم لە لاپەڕەی 37 هەڵەی تێدایە، ڕاستییەکەی ئەمەیە:

زستانی ئەووەڵین بوو دڕا بەرگی شێخ هەواس
ڕۆمی ئەوەندە شوومە لە شەخسیش دەدا زەرەر

لە میانی باسی حاجی بەکرئاغا گوتوومە کوڕێکی خۆی کردە سەرۆکی شارەوانی بەغدا. من بەمەدا گوتەیێکی مەشوورم باس کردوە بێ ئەوە لێی ورد بووبمەوە. هەر دوا بە دوای چاپ کردنی بەشی یەکەم لە گەڵ خۆمدا کەوتمە ڕەخنەکاری: حاجی بەکرئاغا کە لە ساڵی(1270)دا مرد کوڕە گەورەی 15ـ 16 ساڵی بوو، چۆن دەچێتە عەقڵەوە کوڕی سێیەم وە یا چوارەمی بەر لەو ساڵەدا، واتە پێش مەرگی حاجی بەکرئاغا بووبێتە سەرۆکی شارەوانی؟ ڕاستییەکەی ئەوەیە ئەو کوڕەی دوای مەرگی خۆی بوە بە سەرۆکی شارەوانی بەغدا بەڵام ناو و شۆرەت و حورمەتی حاجی بەکرئاغا یارمەتی کوڕەکەیان داوە لە گەیشتنی بەو پایەیە. ڕەنگە لەم بابەتە سەهوانە ئیتریش هەبێ بەلام دەخڵی بەسەر هیچ حیسابێکی ترەوە نیەو هیچ لێکدانەوە و بەراوەردێکی ناو نووسینەکە هەڵناوەشێنێ.

هەروەک گەلێ جار گوتوومە لێرەدا جارێکی تریش دەڵێم خۆم لە وشەی بێگانە لانەداوە کە زانیبێتم بەو وشەیە واتا و مەبەس پتر ڕوون دەبنەوە تا وشەیێکی کوردی پەتی.

ناو ناوییێک ڕستەی سەخت هاتوە بۆ ناو نووسینەکەم کە ئەمە دژی خواهیشتم بوە، بەڵام گەلێ جار وادەبێ سەختی فکر و لێکدانەوە لە گەڵ ڕستەی ئاسان و ساکار دا ناگونجێ و نووسەر ناچار دەبێ هانا بباتە بەر ڕستەی ڕەق و گرێیاوی، ئەگەر وا نەکا دەبێ واز لە فکرەکەی بێنێ. ئەوەی ڕاست بێ بەرهەمی فکر سەر لە بەریان ڕەق و سەختن نەک هەر نووسین، ئەمەشم لە نووسینی ترم دا باس کردوە لە من بە پێشەوەش نووسەرانی تر لێی دوادن ، تەنانەت «توفیق الحکیم» خاوەن فکرەی «اسلوب تعادلی» لەو باوەڕە دایە کە وا بەپێی زەحمەتی و سەختی لێکدانەوە و بیرکردنەوە نووسین و «تعبیر»یش زەحمەتە و سەخت دەبێ ، لەمەشدا چ سەهوێکی نەکردوە.

لە لایەن ڕێنووسیشەوە پێ ویستە بڵێم یەک شێوەی سەرانسەر لە نووسینەکەمدا خۆی نەکردۆتە دروشمێکی بەرچاو، زۆرجاران شێوەگۆڕیم کردوە. وا بوە نووسیومە«دەت کرد» واش بوە «دەتکرد» و لەم بابەتەش گەلێکی تر. هۆی ئەم شێوەگۆڕییە لە دوو و سێیان پترە بەڵام ئەوەندە بەسە ببێتە شەفاعەتکارم کە وا تا ئێستا هێچ شێوە ڕێنووسێک

یەکجارەکی نەبۆرە قەراردادە ، ڕێنووسی (کۆڕی زانیاری کورد)یش کە خۆم تێیدا خاوەن بڕیارم ، پیتی وەها لەباری بۆ دانەڕژاوە هەمووی دەست بدا بۆ بەکارهێنان سەرەڕای ئەوە کە وا بڕیارەکانی کۆڕیش هەموو ڕووپێویکی نووسینی کوردی نەگرتۆتەوە، بۆیە وا بوە لە دەستووری کۆڕم لاداوە بە ناچاری.

لەم شێوە گۆڕینەی ڕێنووسدا هەرچەند هەستی ناڕەحەتی دەکەم بەلام ئەوەندەش دەزانم کە واتا ئەو ڕۆژەی ڕێنووسێک دەبێتە یاسای یەکجارەکی شێوەگۆڕی نابێتە خەوش وە یا جێی گەلەیی.

بە هەمە حاڵ مەبەستی یەکەم لە نووسیندا خۆش خوێنییە، هەوڵی کۆڕ وە یا لایەنێکی تریش هەر ئەمەیە ڕێبازێک بۆ نووسین تەخت کا زیهن و چاوی خەلقی تێیدا ماندوو نەبێت، چاوەدێری دەستورەکانی زمانیشی کردبێت. ئومێد دەکەم ئەو ڕۆژە بەچاوی خۆمان ببینین سەیرمان بێتەوە لەسەر سوورڕکێ و سەرلێ شێوانی ئیمڕۆ بە دەوری ڕێنووسەوە.

قسەییێکی تایبەتیم هەیە لەگەڵ ئەو «گوڵێ»یەی کە حاجی لە(دەشتی بەهەشتی لاجان) چاوی پێی کەوتوە و دڵی بۆی چوە. من لە بەشی یەکەمی نووسینەکەمدا وام ڕانواندوە کە وا کچی حەمەد ئاغای قەرەنی ئاغای مامەش بوە. ئەم بڕیارەم لەوەوە هاتوە کە (گوڵێ) کچی ئاغای مامەشان بێ، چونکە مامەش چ ئاغاییێکیان نەبوە ناوی «قەرەنی» و لە سەردەمی حاجی قادر دا لە عومرێکدا بووبێ هەڵی گرتبێ کچێکی وەک گوڵێی بووبێ. قەرەنی ئاغای مامەش(30)ساڵێک دەبێ مردوە و لە عومری (75)ساڵیشدا مرد. بەو پێیە ئەو هێشتا لە دایکی نەبوە کە حاجی چاوی بە گوڵێ کەوتوە. کەواتە کە گوڵێ مامەش بێ نابێ کچی قەرەنی ناوێک بووبێ لە مامەشان. بەڵام لەم یەک دوو ساڵەی دواییەدا ڕیوایەتی ترم کەوتە بەر گوێ کە دەڵێ (گوڵێ) کچی (قەرەنی ئاغای پیران) بوە، ئەم ڕیوایەتەش پتر بە سەر زارانەوەیە و لە خەلقی واشم بیستوە پەیوەندی عەشیرەتی و هاتوچۆی سالانەی مەڕداری لە گەڵ باڵەکاتی و هاوینە هەوارەکانی کوردستانی ئێران هەیە. کەواتە ئەو ئیحتیمالی کە (گوڵێ) لە عەشیرەتی پیران و کچی قەرەنی ئاغای پیران بووبێ بەهێزتر لە هی ترە. پیران و مامەش، هەر دوو عەشیرەت لەدەور و بەری لاجاندا دەژین،

وەک دەشبینی ناو«قەرەنی ئاغا» لە هەر دوواندا پەیدا دەبێ، لەوەوە تێکەڵ پێکەڵی لەو حیکایەتانەی سەر بە هەر دوو لایاندا دەگەیەنێ شتێکی ڕەچاو کراوە، بەتایبەتی بەسەرهاتەکان دەماودەم دەگێڕنەوە و کەس تۆماری نەکردوون تاکوو شێواوییان تێدا پەیدا نەبێ. ئەم ڕوون کردنەوەیەم بە پێویست زانی لە ڕووداوێکدا کە پەیوەندی بە حاجی قادرەوە هەیە و پڕیشە لە هەست و تاسە.

یەک شت ماوە لەم پێشەکییەدا پێتی بڵێم ، دەبێ وەک مزەی دەست خاوێنی(أمانة) لێمی تەحەمول بکەی: سەرلەبەری بەشی یەکەم و بەشی دوەمی ئەم نووسینە لە ئازار و نیسانی 1972 دا گەلاڵە کرا، لە هاوینی هەمان ساڵدا بەشێکی نووسینەکەم پاک نووس کرد. لەوە بەو لاوە ناو ناوێیک نەبێ چ دەسکاریم تێدا نەکردوە. ئەوەندە دەسکارییەی کە کراویشە شتێکی زۆر کەمە و گۆڕینێکی نەکردوە لە بیر و باوەڕی هەوەڵ جارم. چی ماوە لەو هێندەی پاک نووس کراوە لە جزمێکدا جێی نابێتەوە، بەناچاری و لە ترسی درێژەکێشان و زل بوونی لە حەد بەدەر ، بڕیارم دا بایی جزمێک لەو پاک نووس کراوە بکەم بە بەشی دوەم ، چەندی دەشمێنێتەوە لەبەر جزمی دوەم لەگەڵ ئەوەندە گەلاڵەی کە وا تا ئێستا نەپڕژاوم پاک نووسی بکەم بکەوێتە بەشی سێیەمەوە، بە مەرجێک پاک نووس کردنی گەلاڵەکە ئەوەندە درێژ نەبێتەوە لە قەواڵەی جزمێکدا جێی نەکرێتەوە. بە هەمە حاڵ پاک نووس کراو و گەلاڵە ، تێکڕایان خەریکی ئەو قۆناغەی ژیانی حاجین کە وا لە کوردستانی عێراق و ئێرانی ڕابواردوە ، جارێ یەک وشەم نەنوسیوە لە ژیانی ئەستەمبۆڵی. با بزانین چرای خەباتی حاجی بۆ کوێمان دەبا !

* * * * *

حاجی قادر و گەشتی خوێندن

بەشی دووەمی ئەم نووسینە لەو کاتەوە دەست پێ دەکا کە حاجی قادر بە هاورێ یی باپیرم، حاجی مەلا عەبدوڵلا، لە کۆیەوە بەرەو باڵەکەتی ڕۆییوە بۆ تەواوکردنی خوێندنەکەی ، بەڵام لە میانەی گەیاندنەوە یەکتری جەمسەری ئەم دوو قۆناغە جوداوازە بەرچاوەی ژیانی حاجی، وەک تەقەڵی دەزووی مشترک لە میانی دوو پارچە کوتاڵ، وردە باس و خواسێک ماوەتەوە لە بەشی یەکەمەوە بۆ بەشی دوەم، وردە وردە لەگەڵ بەسەرچوونی سەرەتاکانی بەشی دوەم ، لێیان دەبمەوە. ئەم وردەباسانە کە لێرە دا دەبنە جەمسەری میانی دوو قۆناغی جوداواز ، بە ئەسڵ درێژەی یەک باس و ڕەوتی یەک گەشت بوون ، دابەش کردنی نووسینەکە بۆ چەند جزمێک شێوەی جەمسەری پێدان. هەر ئەم دابەش کردنەشە وا دەکا خوێنەر سەیری بێتەوە لەوە دا کە وا یەکەندەر دوو بە دوا عینوانی (حاجی قادر و گوشتی خوێندن)دا ناچمە ناو باسی گەشتەکەوە. کە بێیت و ئەم بەشەی دوەمە بکەیتەوە درێژەی ئاسایی بەشی یەکەم سەیر پێ هاتنەکە کەم دەبێتەوە ، یا خود هەر بە جارێ دەڕەوێتەوە.

لە بەشی یەکەمدا ئەوەندەمان بۆ کرا بە جۆرێکی ناتەواو ، لە ڕێی گوتەی دەماودەم و لێکدانەوەی هەندێ ڕوداو و مێژووی نوسراوەوە بگەین بە پلەی دوای فەقێیەتی لە خوێندنی حاجی قادر کە وا پایەی «مستعدی»یە.

ئەوەندەی هەولم دا بزانم جگە لە مزگەوتی«مفتی»و دوو مزگەوتەکەی جەلی زادان«مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد و مزگەوتی گەورە» لە چەند مزگەوتی دیکەی خوێندوە و ماموستاکانی کێ بوون و دەرسی بە کێ گوتۆتەوە و لە گەڵ باری خوێندنی ئایا باری گوزەرانی چۆن بوە بەتێکڕا، نەگەیشتم بە هیچ ئەنجامێک. کە دەڵێم هیچ ئەنجامێک مەبەسم مانای تەواوی وشەکەیە: تاکە یەک وەرامم وەرنەگرتەوە لەو هەموو پرسیارە و توێژینەوەی کردم. لە هەندێ برادەرانەوە چەند دێڕی پڕسۆز ، بەڵام بێ سەرەنجام ، هاتوە بۆم بە هەموویان یەک موشکیلە ساغ ناکەنەوە و وەرامی یەک پرسیار نادەنەوە. نامەیێک، یان دوان، لەو نامانە

خەبەرێک لەحاجی دەگێڕنەوە نرخێکی تایبەتی خۆی هەیە هەرچەند خەبەرەکەش تا بڵێی کورتیلەیە: لە کاتی فەقێیەتیدا لە گۆڕ قەرەجەوە کاڵەکی بۆ هاتوە. ئەویش دانەی گەورە و پەسندی گل داوەتەوە لە مزگەوت بۆ مەلا و فەقێیان ، شەق و شلوقەکانیشی بۆ ماڵی مامۆستای ناردوە. کە لێیان پرسیوە بۆ وا دەکەی؟ گوتوەتی ماڵی مامۆستا قەڵەباڵغە منداڵی زۆرن هەموو شتێک دەخۆن.. قسەکەش لە زاری (حاجی)یە گەورەوە وەرگیراوە.

لەم خەبەرە دا گیانێکی نوکتەبازی و گاڵتەچییەتی ئێسک سووک بەدی دەکرێ لە حاجی، بەڵام لە هەمان کاتدا ئیشکالێکمان بۆ دەنێتەوە ناتوانین بی ڕەوێنینەوە: ئەو مامۆستایەی حاجی کێ بوە وەها خاوەن ماڵ و منداڵی زۆرە؟ هیچ یەک لە نامەکانی بۆ من هاتوون دان بەوە دانانێن کە مامۆستاکەی حاجی «مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەدی» بووبێ، لەوەش بێدەنگن ناوی مامۆستاکە چی بوە. لێم ڕوونە خاوەن نامەکانیش بۆیان مەعلووم نیە مامۆستاکەی کێ بوە، دەنا وا دەزانم ناویان دێنا.. خەبەرێکە و بە تەواتور هاتوە نوکتەییێک لە حاجی قادر دەگێڕێتەوە نە بنجی هەیە نە بناوان، بەڵام نوکتە و خەبەرەکە خۆشن، لە گەڵ نامێلکەی مەلا عەبدوڕڕەحمانیش ڕێک دەکەوێ لەوەدا کە ئەویش پێی گوتین بەر و بوومی زەویەکانی حاجی لە گۆڕ قەرەجەوە بۆی چۆتەوە کویێ تا سەفەری کرد بەرەو ئەستەمبۆڵ و کۆیەی جێ هێشت.. هەڵبەت داهاتی سێ پارچە زەوی هەر هەتا کویێ بۆ خاوەنی دەچێتەوە، ئەوە نیە بگاتە ئەستەمبۆڵ.

حاجی بە پێی ئەو حاشیانە لە دەوری کتێبەکەی سیوطی نووسیوەتیەوە خەتی زۆر خۆش بوە. ئاخۆ لەگەڵ خەت خۆشیدا، وەک کەیفی، ئەویش مۆر هەڵکەن بوە؟ نازانم و نەم بیستوە. بەڵام بە دووری نابینم بۆ پێک هێنانی گوزەران بەهرەی خەت خۆشی خۆی لەو کارانەدا بە خەرج بردبێ کە نانێک پەیدا دەکەن، وەک کتێب نووسینەوە و مۆر هەڵقەندن و کۆڵینی کێلە قەبر.

کتێبێکی دەسنووس لای ئێمە هەیە لە دوای 1260ی کۆچی بۆ حاجی مەلا ئەسعەد نووسراوەتەوە، بە دووکەسان نووسینەکەیان تەواو کردوە،

یەکیان «عەبدورڕەحمانی ساوجبلاغی ئەوی دیکەیان عەبدولقادری کۆیی». ئەم عەبدولقادرە لە کۆتایی کتێبەکە وەک حاشیە هەندێ هەڵبەستی بێ هێزی فارسیشی داناون لە مەدحی حاجی مەلا ئەسعەد. تێکڕای نووسینەکەی پێ دەچێ هی حاجی قادر بێ بەڵام هێشتان لە لانی شاعیرییەت و خەت خۆشییەوە گەلێک کزترە لەو حاجی قادرەی دەیناسین. جا ئەگەر ساغ بکرێتەوە ئەم نووسینە هی حاجییە یەک دوو ڕاستی و تایبەتی ئاشکرا دەکا:

یەکەمیان ئەوەیە، لە گوێرەی ناخۆشی خەتەکە دەبێ حاجی درەنگ دەستی کردبێ بە خوێندن چونکە لە کاتی نووسینەوەی کتێبەکە بە پێی ڕاگەیاندی نامێلکەی مەلا عەبدورڕەحمان تەمەنی حاجی لە 30 ساڵ تێپەڕیوە، کە ساڵی لەدایک بوونی 1231 بووبێ، بەپێی لێکدانەوەی منیش لە 20 ساڵی تێپەڕاندوە ، کە لە ساڵی 1240 بووبێ. فەقێیەک لە تەمەنی عادەتی دا دەستی کردبێ بە خوێندن لە 20 ـ 25 ساڵیدا بەهرەی خەتی خۆشی کە هەبێ لەوپەڕی گەشانەوە دا دەبێ، کە بەهرەی نەگەشابێتەوە دەبێ لە بەر درەنگ دەست بەخوێندن کردن بێ. جگە لە زەعیفی خەتەکەی هەڵبەستەکەشی زەعیفە، جا ئەگەر ئەم عەبدولقادرە حاجی قادر بێ وا پێ دەچێ بەڕادەی هەڵکشانی لە خوێندن بوێژیشی بەرز بووبێتەوە.

دوەمیان لەقەبی «نازناو»ی حاجی لەو سەردەمەدا بە خۆوە نەناوە. گریمان ساغ بێتەوە کە خەتەکە هی ئەوە، دیارە نەبوونی لەقەبی «حاجی» لە هەموو ئەو شوێنانەدا کە خاوەنی خەتەکە ناوی تێدا بردوە سرنج ڕادەکێشێ بۆ پرسیارێکی تازە کە ئەویش بێ وەرامە: تۆ بڵێی بە درەنگەوە حاجی قادر نازناوی «حاجی» بەکار هێنابێ؟ ئەگەر ئەمە وابێ هۆیەکەی چیە؟ ئاخۆ لەوانەیە حاجی قادر بە دوا حەج کردندا ئەم نازناوەی بۆ خۆی پەسند کردبێ! ئەگەر شتێکی وا ڕووی دابێ چۆن وا ڕێک کەوت لە کەس نەبیستری؟ ئەمانەش پرسیاری بێ وەرامن (1) .

(1) لە مەلا رئوفی سەلیم ئاغای حەوێزییەوە بەیازێکی دیوانی حاجی قادر و هەندێ سەرگوزەشتی حاجیم بۆ هات، لە میانەدا دوو بەیتی ناتەوە و لەنگی نووسیوە کە گویا حاجی قادر دایناون بۆ دیاری کردنی ساڵ و ڕۆژی لە دایک بوونی. بەیتەکان ئەگەرچی لەنگیش بن خەبەرێکی تازەمان بۆ دەگێڕنەوە لە حاجی، لەنگ بوونیان خەتای کەس نیە، دەستاودەست کە هاتوون شێواون و گۆڕاون. تاکە یەک (مصرع)ی بەیتەکان کە (مصرع)ی دوەمە لە بەیتی یەکەم،لەنگ و لۆری تێدا نیە و ئەگەر لە حاجی قادرەوە بۆمان مابێتەوە پرسیارێکی گەورە بە دەوری نازناوی(حاجی)یەوە هەڵ دەستێنێ چونکە ئەو گوتە مەشهوورەی کە دەڵێ نازناقوی (حاجی) لەوەوە هاتوە حاجی قادر لە مانگی حاجییان لە دایک بوە ئا ئەم گوتەیە هەڵدەوەشێ و بە درۆ دەخرێتەوە. ئەمە بەیتەکەیە بە خۆی و (مصرع)ی یەکەمی شکستیەوە:

بە امری ڕب العالمین در خرمان

ولادتمە لە(حەڤدە)ی شهری شعبان

شکستی و لەنگی نیوە دێڕی یەکەمی بەیتەکە هیچ دەخلێکی نیە بەسەر نیوەی دوەمیەوە چونکە لەوانەیە ئەویش بە ئەسڵ ڕێک و پێک بووبێت وەک هی دوەم.. من لێرەدا درێژە نادەم بە باس کردنی ئەو هەموو سرنج گرتن و لێکدانەوە و هەڵگێڕانەوە و ڕاست کردنەوەی کە خۆم وەک ئەندامێکی تری کۆڕیش بە خەرجمان برد لە گەڵ هەر دووبەیتەکەدا،ئەوەش باس ناکەم چەند هەوڵ و تەقەللا و سەفەر و هاتوچۆش کرا بە دوا ساغ کردنەوەی بەتەکان و دۆزینەوەی ئەو سەرچاوەی کە گۆیا لێی وەرگیراون.. هەر ئەوەندە دەڵێم ئەگەر ڕاست بێ ئەم هەڵبەستە هی حاجی قادرە دیار دەکەوێ حاجی لە مانگی (شعبان) بە وەلەد بوە نەک بە مانگی حاجییان کە(زولحجە)یە،ئەوەساش پرسیاری لە کوێوە و کەی و چۆن پەیدا بوونی نازناوی(حاجی) دەبێتە مووی لووت بۆ ئەو کەسە کە بیەوێ شتێکی بایەخدار لە بارەی حاجی قادرەوە بنووسێ. بەلام لە لاییێکی ترەوە هەڵکەوتی درەنگ دەست پێ کردنی حاجی قادر بە خوێندن و هەڵبەست لە گومان دەر دەبا و ئیسپاتی دەکا،بە نیەت منیشەوە حەسانەوەییێکی تازەم بۆ پێک دێ لەو ڕووەوە کە وا چەندێکی حاجی لە خوێندنی وەخرابێ ئەو وەخرانە لە گەڵ ڕەوتی ژیانی ڕێکتر دێت... .

من لێرەدا، کە تا ئێستا ساغ نەبۆتەوە دەست نووسەکە هی حاجی بێ، بە ڕێبازێکی خەیاڵیدا شوێن قسە و ئیحتیمالێک کە لەوەوە هەڵ دەستێ کتێبەکە دەست نووسی حاجی بێ، بەڵام با ئەوەندەش بڵێم بایی وردبوونەوەییێکی خێرا و سەرپێ یی کە لە نووسینەکەم کردوە و لەگەڵ ئەو شارەزایی یە کە هەمە لە ناسینەوەی دەست نووسان دێتە باوەڕمەوە کە هی حاجی قادرێکی سەرەتاکانی فەقێیەتی، نەک سوختەیی بێ، واتە هی پێش «مستعدی». ئیمکان هەیە، بەپێی باوەڕێکی بەپەلەی خۆم ، ئەو تەرزە خەتە پێش کەوێ و ببێ بەو خەتە خۆشەی کە لە کتێبەکەی سیوطی دا دەدیترێ هەرچەند بۆخۆم هیچ حیسابێکی قەراردادە لەبارەی حاجی قادرەوە ناخەمە گومان بەهۆی ڕێک نەکەوتنی دەلالەتی ئەو کتێبە لەگەڵیدا، دەبوو ئەوندەی گوتم هەر بڵێم لە بارەی بوونی کتێبێکی ئەوتۆ کە لێی دەوەشێتەوە تیشکی تازە و نەدیتراو بخاتە سەر چەند و چۆنی سەرگوزەشتی حاجی قادر، بەتایبەتی لەسالانی هەوەڵی ژیانیدا. لێرە بەپێشەوە گوتم خوێندنی سیوطی لە تەمەنی 45 ساڵی و 36 ساڵی لە گەڵ هەموو وەخرانێک و دابڕانێک کە فەقێ دووچاری ببێ هەر بە تەمەنێکی یەکجار درەنگ لە قەڵەم دەدرێ «بەتایبەتی 45ساڵی» چونکە سیوطی لە کتێبە مەیلەو سەرەتای ناوەندی خوێندنی فەقێیەتی دێ ، بەڵام ئەگەر مەعلووم بکرێ، بە شایەدی ئەم کتێبەی تازەم باس کرد، حاجی لە تەمەنی بیست ساڵی دا هێشتا هێندەی نەخوێندووە خەتی خۆش بێ وەیا ببێ بە شاعیرێکی چەسپاو ئەوسا ئیشکالی کتێبەکەی سیوطی لە خۆوە دەچێتەوە ، گوتەی شێخ ڕەحیمیش دەربارەی شاگرد بوونی حاجی لای وەستای ئێمەنی درووو باشتر جێی خۆی دەکاتەوە لە قەناعەتی خوێنەر. من تا ئێستا بۆم ڕێک نەکەوتوە نووسینەکانی حاجی بەسەر سیوطییەوە لەگەڵ ئەم کتێبە بدەم بە پسپۆڕێکی خەت ناس تا بڕیارێکی قەتعی لێ وەرگرم و پرسیارەکە یەک لا کەم، بەڵام ئەمە قەرزێکە بەسەر شانمەوە هەر دەبێ بیدەمەوە بە خوێنەری کورد و تەسلیم بە مێژووی کەمەوە. ئومێد دەکەم لەم کارەدا زۆر دوانەکەوم ، هەر کاتێکیش گەیشتم بە ئەنجامێک ئیزافەی تۆمارخانەی مێژووی حاجی قادری دەکەم. تا ساغ کردنەوەییێکی یەکجارەکی وا دادەنێم ئەم کتێبە

وجوودی نیە و چ حیسابێکی بۆ ناکەم. ئەمیش وەک پرسیارەکەی حاجی قادری شێخ وەسانی و هەبوون و نەبوونی شیعری ئەو لە دیوانەکەی حاجی قادری کۆییدا. ئەوەی ڕاستیش بێ ساغ بوونەوەی خەتی ئەم کتێبە بەلای حاجی قادردا زیاتر لەگەڵ نامێلکەکەی مەلا عەبدوڕڕەحمان دژ دێ، بە نیسبەت بیر و باوەڕی منەوە تعدیلاتی زۆر گەورە پەیدا ناکات.

ئەمەی لێرەدا گوتم و بە تەمام بیکەم شتێکی ناچارییە، جێگر(بدل)ی نیە بەڵام ئەگەر ساغ بێتەوە کتێبەکە دەسنووسی(حاجی)یە، زۆر بە ئاسایی ڕێک و گونجاو دێت لەگەڵ دیمەنێکی زێدە بەرچاوی ئەدەبی(حاجی) لە دوا ڕۆژانی ژیانیدا. با بزانین چۆن؟

بە عادەت شاعیر کە لە زۆرێکەوە دەستی کرد بە شیعردانان هێز و توانای بوێژی لە ناوەڕاستەکانی عومریدا دەگەن بەو پەڕی گەشەکردن، نەخێک دوای ناوەڕاستی عومری دەست دەکا بە سەرەولێژ بوونەوە. لە تەمەنی پیری و بێ تاقەتی و کەم هێزیدا ئەو شاعیرەی لە گەنجایەتیەوە شاعیر بووبێ بەدەگمەن نەبێ شیعری بەهێزی بۆ داناندرێن ، وەک ئەوەی کە بڵێی بورکانی نەفس و گیانی لە تەقە و تەقینەوە دەکەوێ و بەهۆی درێژخایاندنی بەکارهێنانی ئەو بورکانە هەرلە گەنجایەتییەوە تا دوای ناوەڕاستەکانی تەمەنی. بێ گومان ئەم دەستوورە بیژۆک(شاذ)ی تێدا دەبێ بەڵام دەشێ بایەخی پێ بدرێ، واش دەزانم ئەگەر لەبەر تیشکی ئەودا دیراسەی شاعیرییەتی چەند شاعیرێکی ژیان زانراو بکرێ ، ڕاستی دەستوورەکە خۆ بسەپێنێ. لەم تێ بینییەوە کە سەیری شیعرەکانی حاجی قادر بکەین زۆر بەئاشکرایی دێتە بەرچاوی هەموو ئەدیبێک و شیعر دۆستێک کە وا هەڵبەستەکانی حاجی لە دوا ڕۆژانی ژیانیدا لە جۆری هەڵبەستی هەرە بەهێزی حاجی حیساب دەکرێن. من لێرەدا بەهارییەکەی ناکەم بە بەڵگەی ڕایەکەم چونکە نازانین لە چ تەمەنێکدا هۆنیوەتیەوە هەرچەند مەعلوومە لە ئەستەمبۆڵەوە کردوەتی بە دیارییێکی نەمری سۆز و گڕی نیشتمانپەوەری ، شیوەنەکەی بۆ(کەیفی)، ئەویش ناکەمە بەڵگە چونکە تەمەنی 60 ساڵی (لەو ڕووەوە کە لەساڵی 1300ی کوچی هونیوەتیەوە، بەپێی لێکدانەوەی من

که حاجی لە«1240»دا هاتبێتە دونیا دەبێ تەمەنی 60ساڵ بووبێ) بۆ شاعیرێکی وەک حاجی بە تەمەنی بێ هێزی و کەم تاقەتی دانانێم ، بەڵام چ دەمەتەقە لەوەدا پەیدا نابێ کە بڵێم نامەکەی بۆ باپیرم لە عومرێکدا نووسیوە بەهەموو حیسابان هی پیری و بێ هێزی بێ، بەڵگەش لەمە دا شیعرەکانی حاجی خۆیانن :

سەر و ڕیشم سەراپا بۆتە لۆکە
بە شەو هەمرازمە پشمین و کۆکە
لەبەر پیری ئەوەندە بێ حەواسم
دەڵێی ئەرکانی ئیسلامی ئیناسم (2)

بە چاوێکی ورد و ئەدیبانە سەیری ئەم نامەیە بکەیت لێت ڕوون دەبێ دەسەلاتی حاجی قادر لەو کاتەدا لە تۆقەڵەی سەری بوێژیدا بوە ،ڕەنگە ڕاست بێ بڵێن هەرگیز حاجی قادر لەوە هێژایتر نەبوە، ئەگەر ئەمەش نەڵێین خۆ ڕێمان هەیە بێ دوودڵی بڵێین هەرچی ئاکار و نیشانەی بێ هێزی هەیە لەو هەڵبەستەدا تارماییشیان نایێتە بەرچاو. جا ئەگەر ساغ کرایەوە کە وا ئەم کتێبە خەت ناخۆشەی باسی دەکەم دەسنووسی (حاجی)یە و شیعرە فارسیە بێ هێزەکانیش هەڵبەستی ئەون و بەمەدا سەپاندمان حاجی بە درەنگەوە بۆتە شاعیر و خەتخۆش ، ئا ئەم دۆزینەوەمان دەگونجێ لە گەڵ بەردەوام بوونی هێز و توانای بوێژیی حاجی تا دوا ڕۆژەکانی ژیانی یا خود هەر نەبێ تا تەمەنی پیرییێکی ڕاستەقینە. وا دەزانم ئەم دۆزینەوەش شتێکی بێ نرخ نەبێ...

ئەوجا با بلکێینەوە بە ئەسڵی باسەکە و هەنگاو هەڵێنین لەگەڵ حاجی بەرەو قۆناغی دوای پلەی فەقێیەتی ، پێکەوە دۆعا خوازییێک بکەین لە کۆیێ بۆ سەفەرەکەی باڵەکاتی و لاجان و سابلاغ و دەور و

(2) بۆ تێگەیشتنی واتای وشەی (ئیناسم) بگەڕێوە بۆ لاپەڕەی 106 و دواتر لە بەشی یەکەم.

بەری بێتووش و شوێنەکانی تری کوردستانی ئێران، بەم سەفەرەش لاپەڕییێکی نوێ و پان و بە تەفسیل لە ژیانی حاجی بکەینەوە بۆ چاوی سرنج و بیخەینە بەرخامەی مێژوو تاکوو لەو هەندە دەنگ و ڕەنگە کەمەی کە لێی ماوەتەوە تابڵۆییێک ڕێک خات و نەخشەییێکی تێدا بکێشێ دروشمی حەقیقەتی ئەو ڕووداوە بپارێزێ.

حاجی قادر کەی بۆ ئەم گەشتە لە کوێیێ بەدەر کەوتووە؟ لەم گەشتەدا چەند ماوەتەوە؟ کوێ و کوێ گەڕاوە؟ چی خوێندوە؟ کەی بۆ کوێ گەڕاوەتەوە؟ سەرجوملەی بەسەرهاتی لەو گەشتەدا چی و چۆن بوە؟

نێزیکە بڵێم شەرم دەمگرێتەوە کە ناچارم دان بەوە دا بێنم ئەم پرسیارانەش سەر و سۆراغیان نیە وەک زۆرینەی پرسیاران دەربارەی حاجی. بە لێکدانەوە و بەراودی کردن نەبێ ڕێگەییێک دەر ناکرێ بۆ تاریکستانی پرسیارەکان. لە هیچ ڕووپەڕەی یەک لەو کتێب و نامێلکانەی لەبەر دەستاندان کەم و زۆر ئیشارەت نیە ساڵێک دەست نیشان کا بۆ سەرەتای گەشتەکە و یەکێکیش دانێ بۆ کۆتاییەکەی ، یا خود شتێک بگێڕێتەوە لە سەرگوزەشتی حاجی بە درێژایی ساڵەکانی خوێندنی. هەروەک کتێب و نامێلکەی کۆن و پەراوێزەکانیان خامۆشن لە عاست ئەم پرسیارانەدا ، تێکڕای چاوگی نووسراوی نوێش کە ناوی حاجی دێنن و لە بارەیەوە دەدوێن و پێوەی خەریکن ئەوانیش لەو پرسیارانە بێ دەنگن و ورتەیان لەبەرەوە نایێ. هەر هێندە زانراوە و گوتراوە و دەگوترێتەوە حاجی چوە بۆ باڵەکاتی و هەندێ شوێنێ کوردستانی ئێران و خوێندنی لێ کردوون و گەڕاوەتەوە کوێیێ بەلام هەرچی وشەی وەک « کەی، کوا، چۆن، چەند، کوێ؟» هەیە و پێیان دەڵێن «ناوی پرسیار - اسم الاستفهام » هیچ وەرامێکی ڕێک و پێک وەرناگرنەوە. سەیر ئەوەیە وەک سەرگوزەشتە هەڵبەستراوەکەی چوونی «امروءالقیس» بۆ ناو ڕۆمەکان و زەهر خواردوو کردن و مردنی لە گەڕانەوەیدا، کە هەمووی زادەی خەیاڵی حیکایەت خوانانن ، بۆ حاجی و گەشتەکەی ، کە ڕووداوێکی ڕاستە ، بە درۆش شتێک ڕێک نەخراوە هەر نەبێ خێرەومەندێکی حیکایەتخوان لە وەکالەتی «امروءالقیس» بەرەو ڕۆم هەڵبەستێکی ڕێک خست و گوتی :

بکی صاحبی لما رأی الدرب دونه

وايقن انا لاحقان بقيصرا
فقلت لە لاتبک عينک انما
نحاول ملکا أو نموت فنعذرا

دیسانەوە بە خێری خۆی لە گەڕانەوەیدا، پێش مەرگی ، ئەم دوو بەیتەشی بۆ ڕێک خست :

أجارتنا ان المزار قرحب
و انی مقيم ما اقام عسيب
أجارتنا....... هناد

و کردی بە بەندی لاواندنەوەی، بە داخوازی قافیە«عسیب»یشی کردە گۆڕستانی تەرمەکەی، بەمەدا ڕێ و شوێن و ناونیشانێکی ساختەی قوت کردەوە، وەک ئالای درۆزن بە سەر هەندێ قەبری مەوهوومەوە، لە لانی خۆیەوە پاراستنێکی شوێنەواری« امروءالقیس» بکا. کاشکی بۆ حاجی قادریش درۆزنێک ڕووی خۆی سپی کردبایەوە بە گێڕانەوەی چەند خەبەرێکی ئەو گەشتەی. سەد خۆزیا بۆ «نالّی و کەیفی»ش خەبەرسازان چەند سەرگوزەشتێکیان ڕێک خستبا و تارماییەکی ئەستەمبوڵیانی خستبا بەرچاوی پشکنەرەوە. وا دەبێ خەبەری دروست کراو ڕاستی بە دەستەوە دەدا بێ ئەوە خەبەرەکە مەبەسیشی بووبێ چ ڕاستییان بە دەستەوە بدا. خۆ ئەوەندەی مێژوونووس لە ئەفسانە سوود وەردەگرێ بۆ گەیشتن بە ڕاستی، ڕەنگە هەر هەندە سوودمەند بێ لە خەبەری ڕاستی پاتەوپات. بە نموونە دەڵێم کتێبەکەی

Gods,Graves and Scholars

باسی زانایێکی ئارکایۆلۆجی دەکا کە لە ڕێی ڕەزمە ئەفسانەییەکانی ئیلیازەوە گەیشتە دۆزینەوەی شوێنی شاری«تەروادە».

لەو ڕووداوانەی بێ سەر و شوێنن و مەعلوومات دەربارەیان زۆر کەمە، بۆلانی توێژینەوەی مێژوویی، بۆنی خەبەری تێکەڵ بە درۆ سوودبەخشترە لە نەبوونی هیچ خەبەرێک. ئەو خەبەرەی لە نەبوویەوە ڕووداو هەڵ دەبەستێ بە ناچاری ناوی شەخس و جێگەی حەقیقی دێنێتە ناو حیکایەتەکەیەوە ، چونکە خەبەرساز درۆیەکانی لە دەوری جێگە و شەخسی هەبوو دا دەتەنێ ، بەزەحمەت بیری بۆ ئەوە دەچێ شەخس و

جێگەش بخولقێنێ ، لەبەر زۆر هۆی سەر بە دەسەلاتی هونەری و هێزی تصورەوە کە ئێرە جێی لێدوانیان نیە بەنموونە دەڵێم کتێبە ناودارەکەی «مەلا سەمەدی مەرگەیی» درۆی مێژوویی یەکجار گەورەی تێدایە وەک ئەوەی کە «خالد بن الولید» سەرلەشکری ئەو سپایەی ئیسلام بوە کە کوردستانی عێراق و ئێرانی گرتوە. لەگەڵ ئەمەشدا تۆپۆگرافیاییێکی ناوچەی کۆیێ و مەرگە و بیتوێن و دیوی پژدەر نیشان دەدا ئەوەندە لە گەڵ ڕاستی ڕێک و دۆستە لایەنی درۆی مێژوویێت لە هەندێ خەبەراتی حیکایەتەکە لە بیر دەباتەوە. دروستی تۆپۆگرافیاکە وا لە مرۆڤ دەکا بێتە سەر ئەو باوەڕە کە وا هەرچەند دیاردانی«خالد» بە سەرکردەی سپای مسڵمانان درۆییێکی بێ دەمەتەقەش بێ ، ڕەنگە جەنگەکان و ڕووداوەکانی باسیان دەکات ڕاست بن ، یا لە ڕاستی نێزیک بن با سەرەکی سپای ئیسلامیش«خالد» نەبووبێ یەکێکی تر بووبێ.

بەو پێیە ئەگەر سەر و شوێنێک هەبا لە گەشتەکەی حاجی قادر بە سەر زمانانەوە یا لە ناو حیکایەت و سەرگوزەشتان دا، با درۆشی تێدا با ڕەنگ بوو ئەوەندە ڕاستییەی لێ وەربگیرێ کە ماندووبوونی بەدوا داگەڕانی پشکنەر و تۆژەرەوە بێنێ. با ئەوەش بڵێم حیکایەت خوانێکی سەد ساڵ پێش ئیمڕۆکە درۆییێکی هەڵبەستبا ترسی ئەوەی لێ نەدەکرا درۆکانی ببن بە سەرچاوەی فەلسەفە و باوەڕی درۆ و ئەفسانەیی وەک ئەوەی کەسێکی خوێندەوار بە نیازی فێڵ لە خەلق کردن زللەی فکری بە دڵ و مێشکان بگا.

بەداخەوە ئەو تەرزە سەرگوزەشت و حیکایەتانە لە کەم کەمترن. ئەوەی ڕاستی بێ یەکێک لەو نووسەرانەی دەربارەی حاجییان نووسی بێ و من نووسینەکانم خوێندبێتەوە خۆی لەو لایەنەی زەرفی ژیان و فرازی بوون و بزووتنەوەی هەست و شاعیرییەتی حاجی نەگەیاندوە ، وەک بڵێی بە لایانەوە جۆرێ ژیان و ڕابواردن و خوێندن و هەڵستان و دانیشتنی چ پەیوەندییێکی نەبووبێ لەگەڵ هەڵقوڵین و تەقینەوەی ویژدانی. یا لەبەر ئەمەیە کە کەس خۆی ماندوو نەکردوە بە هەڵدانەوە و تێوەڕامانی لاپەڕەکانی دەفتەری سەرگوزەشتی حاجی ، یاخود کارەکەی زۆر سەخت هاتۆتە بەر چاوان ، یاخود لانی نیشتمانپەروەری حاجی ، لە نەزەر

نووسەران ، هەموو لایەنێکی دیکەی شاردۆتەوە و بایەخی پێ نەهێشتوە: حاجی قادرە و بوە بە یەکەم بوێژی کوردایەتی ئیتر چ لزوم هەیە بە زەحمەتی بێ لزوم لەو ئەرکە نەفەس بڕەی دۆزینەوەی سەرگوزەشتێکی بێ سەر و شوێن.. هەرچۆنێک بێ نەمدیت نووسەرێک خۆی بەو لایەنانەوە خەریک کردبێ لە کەین و بەینی حیکایەتی حاجی قادر کە من بۆیان بە پەرۆشم ، نەخێر شەیدام. نەختێک ، بەلام زۆر کەم و بە شکلێکی سەرەتایی و بێ بەڵگەی مادی و زیهنی و قووڵ بوونەوە ، لە سەرەتاکەی «دیوانی حاجی قادر ، چاپی هەولێر،ساڵی1969» سەرگوزەشت و بەسەرهاتی حاجی دەخوێنێتەوە ، لابەلایی و بە پەلە ، باسێکی گەشتەکەی باڵەکاتی و کوردستانی ئێران دەکا کە ئەگەر هەمووی باوێیە سەر یەک لە دوو سێ دێڕ تێپەڕ ناکا. نەوەک کەمم گوتبێ با بڵێم «دوو سێ لاپەڕە » لە جیاتی دوو سێ دێڕ.

پشت گوێ خستنی بەسەرهاتی شاعیر یا هونەرکار یا زانا با هەر کەسێک کە ببێتە بابەتی باس کردن و لە سەر نووسین ، تاریکاییێک دادێنێ بەسەر کاکڵی مەوزووع هیچ شتێک نیە وەک چرا بی ڕەوێنێتەوە. بەسەرهاتی ژیانی مرۆڤ ئەو چرایەیە مرۆڤەکە و بەرهەم و خەبات و چاکە و خراپەی ڕوون دەکاتەوە و نرخی ڕاستەقینە بە هەموو سەر و بەرێکی دەدا ، کە ئەو بەسەرهاتە نەبێ وەیا پشت گوێ بخرێ لە کوێ چرا دەخوازرێتەوە ڕاستی ڕوون کاتەوە. بەسەرهاتی هەرکەس زمانی واقیعی یەو کەسەیە شایەدی بێ درۆی لێ دەداکە ئەو زمانە بێدەنگ کرا کوا زمانێکی وەک ئەو بە دەنگی بێنین و ڕاستی لێ وەرگرین؟ زمانی ڕاستگۆ کە سکوتی کرد یا خود سکوتی پێ کرا هی درۆزن بە دەنگ دێ بە خۆی و هەموو چەکی لەسەر خۆ کردنەوە و خەلق بە درۆ خستنەوەی. من کە ئەمە دەڵێم بۆیەی ناڵێم گلەیی و گازاندە بکەم لەو نووسەرانەی خۆیان لە سەرگوزەشتی حاجی نەگەیاندوە ، ڕاستییێکە و بەیانی دەکەم. بەهیچ جۆرێکیش بێدەنگی وان بۆ خۆیان و نووسینیان نابێتە بە دەنگ هێنانی زمانی ناڕاست: ناڕاستی لەو کاتەوە دەست پێ دەکا کە بە ئانقەست ڕاستی ون بکرێ یاخود بگوژرێ. ئەم کارەش لە دوای بێدەنگی

نووسەرەکانەوە دێ نەک لە عەینی سکووتەکەوە، خەلقی دیکەش دەیکەن نەک ئەو نووسەرانە کە بێدەنگ بوون.

وا دەزانم نووسەرە دڵسۆزەکان کە خۆیان لە بەسەرهات و شی کردنەوەی زەرف و تاوی ڕووداو و خوێندن و تەگەرەکانی ژیانی حاجی نەگەیاندوە لە بەر زۆر هۆی گرنگ بوە کە ئەمانە هەندێکیانن :

یەکەم ئەوەیە سەرچاوی زانینی ڕووداوەکانی ژیانی حاجی ، یاخود زەرفی ژیانی بە جۆرێکی گشتی ، یەکجار کەم ە، هەندێ جارانیش هەر نیە. کە سەرچاوەی زانراویش نەبوو دۆزینەوەی هی نهێنی زەحمەتێکی وای تێدایە بە کەم کەس هەڵدەگیرێ.

دوەم: نووسەرێکی کورد پەیدا نابێ دەسەلاتی دارایی بایی ئەوە بکا چەند سالان عەودالی دۆزینەوەی ڕاستی بێ لەو سەر و بەری ژیانی حاجی قادر. گوریسی نووسەری کورد بە یەک لایی ناگاتەوە...

سێیەم: دامان نا دەسەلاتی مادی و داراییش هەبوو ، کە نیە ، کوا ئەو ئازادییە بۆ کوردێکی عێراقی کە تۆژینەوەی پێویست بکا لە بارەی ژیانی حاجییەوە لە کوردستانی ئێران و لە ئەستەمبوڵ دا. سەد جاران «حسنی نیە»ی خۆی ئیسپات بکا لەو کارەیدا هەر دەبێتەوە بە قارەمانی ئەو چیرۆکە کە گوتی تا من ئیسپاتی ئەمە دەکەم کەوڵم دەچێتە دەباخانان، بۆ نووسەری کورد دوو سێ دەباخانە نەک هەر یەک.

چوارەم: پەلەکردن ، پەلەکردنێکی دروست و پیرۆز ، بۆ سوودوەرگرتن لە هەڵبەست و بیر و فەلسەفەی حاجی: دیارە کە نووسەر خۆی گل دایەوە بۆ دەست هێنانی مەعلووماتی تەواو لە بارەی ڕووداو و بەسەرهاتەکانی حاجی دەبێ ساڵەها خەریکی بەدوا دا گەڕان و بەراوردکردن و بە یەکدی گرتن بێ تا دەتوانێ دیراسەیێکی قووڵ و فراوان بەرهەم بێنێ. ڕەنگە بیر لەوەش بکاتەوە کە تێپەڕینی کاتی وا دوور و درێژ سەر بکێشێتەوە

بۆ بەسەرچوونی کژی سوود وەرگرتن لە پەندەکانی حاجی قادر و زەرفی وەها دروست ببێ پێویستی بە فەلسەفەییێکی تازەتر بێ. لێرەدا قسەییێکی خۆم دەترینجێنمەوە ناو ئەم چاوپێداخشاندنە و دەڵێم «کەس ترسی بەسەرچوونی کژی فەلسەفەی حاجی نەبێ» جارێ گەلێک زوە بۆ ئەو بەسەر چوونە: هەویری کورد زۆر ئاوخوازی».

پێنجەم: کەم و کووڕی و ناتەواوی ، کە ڕێگە لە خەلق بەگۆڕێ و فریویان نەد ا، نابێتە هۆی زیان بەخشین لە نووسیندا ، ئەوەندەی دەنووسرێ کەمیش بێ سوودێک هەر دەبەخشێ.
بە دوا ئەمانەدا وردە هۆی یارمەتی دەریش کاری خۆیان دەکەن لە خێرایی کردن ، وەک ئەوەی مرۆڤ حەز دەکا بەرهەمی بکەوێتە بازاڕەوە، یا خود پێش دەستی بکا لە خزمەتی گەل ، کە ئەمانە ئارەزووی بێ عەیبن و لە خاوەنییان بە داوێوە ناکرێن.
خۆ ئەوەی ڕاستی بێ منیش تا ڕادەییێکی گرینگ گوێم نەداوەتە تەواوی: گەلێک کەلەبەری زل هەیە لە نووسینەکەمدا بۆم پڕ نابێتەوە. هیچ تترووسکەییێکیش دیار نیە ، بەو نزیکانە ، ڕێگەیێک دەرکەم بۆ وەدەست هێنانی مەعلووماتی ئەوتۆ کەلەبەرەکانم بۆ پڕ کاتەوە. ناچاری خستمیە سەر خۆ فریودان بەوە کە هەندێک خزمەت چاکترە لە هیچ. سەرڕای خزمەت ، ئەو هاندەرانەش پاڵیان پێوە نام کە لە پێشدان باسم کردن وەک ئەوەی کەمتاکورتێکی ماعلووماتم دەربارەی حاجی ، ئەگەر نەینووسم ، وردە وردە هەمووی دەفەوتێ. 20 ساڵ پێش ئێستا زۆر شت هەبوون ، لە هەڵبەست و ڕووداوی سەر بە حاجی قادرەوە پترم لێ دەزانین ، تێپەڕینی کات لە یادمی سڕیەوە. لەو هێندە مەعلووماتەی کەوا لام هەبوو و بۆ خۆی لە چاو سەرجوملەی بەسەرهاتی ڕۆژگاری حاجی یەکجار کەم بوو ، بەشێکی زۆریم لە دەست دا. کەواتە بەر لەوەی لە دەست بچێ تۆمارکردنی بوو بە واجیب. وەک لێرەش بە پێشەوە گوتوومە ، لەبەر هەمان سەبەبی زێدە کەمی مەعلوومات دەربارەی حاجی دەبێ وەک زانای ئاسار لە نیگا و نیم نیگا و هێمای هەموو بەسەرهات و ڕووداو و مێژووی کەسان و هەڵوێستەکانی پەیوەندیدار لە

گەڵ حاجی سوود وەرگرین ئەگەر ئەمە نەکەین دەبێ واز لە تەقەللا بێنین.

وادەبێ مرۆڤی بێ تالع لە مەیدانێکی تەسکی ژیانی دا بەخت فریای دەکەوێ. سەرگوزەشتی حاجیش کە زۆری ونە و لە بیران چۆتەوە ، وەک بەختی ئەو مرۆڤە بێ تالعە ، لە کەلێنێکی تەسکەوە پرشنگە تالع ڕۆشنایی بۆ دادڕێژێ. سەبارەت (3) بەوە ڕووداو و مێژوو تۆمار کراو هەن ناوناوە لەگەڵ ژیانی حاجیدا پەیوەندییان هەیە ، لە گوێرەی زانراوی خۆیان ئەو نەختە ژیانەی حاجیش ئاشکرا دەکەن.

گەشتەکەی حاجی لە باڵەکاتی و کوردستانی ئێران یەکێکە لەو ڕووپەڕانەی دەفتەری سەرگوزەشتی حاجی کە بە هۆی زانیاری لاوەکی بێ شوبهەوە بتوانین چەند دێڕێکی لێ بخوێنینەوە. دیوانەکەی حاجی و هەندێک لەو پەراوێزانەی بە دەوری «متن»ی کتێبەکەی سیوطیدا حاجی خۆی نووسیوێتی ، ئەوانیش لە لای خۆیانەوە یارمەتیمان دەدەن بۆ پێک هێنانی نەخشەییێکی گشتی ئەم گەشتە کە وا هەرچەند ڕووپێو«مساحە»ی پانی تێدا دەمێنێ بە تاریکی و نەزانراوی ، دیسانەوە دەکەوێتە ناو جغزێکی واوە هەر دوو سەری گەیشتبێتەوە یەکتر. مێژوو و ڕووداوی زانراو لەگەڵ دیوانی حاجی و کتێبەکەی سیوطی سنووری بێ پچڕانەوە بە دەوری نەخشەی ئەم گەشتە دا دەکێشن و سەرەتا و کۆتایی بۆ دیاری دەکەن.

ڕەنگە زۆربەی خوێنەران وەک من بزانن گەشتەکەی حاجی لە کوێوە تا باڵەکاتی و سینگوڕە و گەرووی شێخی لە گەڵ باپیرم ، حاجی مەلا عەبدوڵلا دا بوە ئەم ڕووداوە گومانی تێدا نیە: بۆ زانینی ئەم ڕاستییە

---

(3) وشەی «سەبارەت بە...» واتاکەی ئەوەیە کە بڵێی «سەبەب بە فلان شت» نەک «نیسبەت بە فلانە شت» وەک زۆربەی نووسەران بەکاری دێنن. لە فولکلۆر بەند هەیە دەڵێ: « سەبارەت بە تۆ من لێرە بەندم» واتە سەبەب بە تۆ نەک نیسبەت بە تۆ.

پێویست نیە بە مەعلووماتی تایبەتی ، نامەکەی حاجی بۆ باپیرم لەم ڕووەوە شایەدێکی قەتعییە:

بەبیرێ دێ زەمانی ڕووینە باڵەک
بە پێ خاوسی نە کەوشم بوو نە کاڵەک
وەها بوو دڕک و دار و شاخ و باری
وەکوو مەخمەل بوو نەرمی یانە خاری

کە چووینە سینگوڕە سینەم گڕی بەست
وەکوو «قەندیل»ی سەرگەردان وەکوو مەست
دەڵێن ئێستا هەواری گورگ و شێران
وەکوو قەلبی حەسوودی تۆیە وێران
چکاوە ئاوی پڕژ و گولەشینی
نەماوە هەر لە کۆتر تا شەهێنی
«گەرووی شێخی» لە لوقمەی کۆچ باران
موعەڕڕایە میسالی ڕۆژەداران

حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵلا سەرانسەری ئەو شوێنەیان پێواوە و خوێندن و ڕابواردن و هاتوچۆیان تێدا کردوە. باوکم و مامم باسیان دەکرد جارێکیان لە هاوینەهەواری چنارۆک ، کە بەشێکی زۆری ولاتە شاخاویەکەی باڵەکاتی و قەندیل و ئەو دەور و بەرەی لە دوورەوە لێ دیارە، حاجی مەلا عەبدوڵلا لە سالانی دوایی عومریدا لە ڕێچکۆڵەییێکی بەرەو «سوولی پاشا» ڕۆییوە ، کۆسپێکی لە پێش هەنگاویدا بوە ، وابزانم کۆسپەکە هەر ماوە ، بەجۆرێکی مەیلەوناڕەحەت و بە یارمەتی خەلقەکەی لە گەڵی بوون لێی سەرکەوتوە : هەڵوەستێک دەکا و ئاوڕێک لە شاخەکانی قەندیل و باڵەکاتی دەداتەوە، دەستێکیان بۆ درێژ دەکا و بە چاوی تەڕەوە دەڵێ« ئەو هەموو شاخ و داخ و هەڵەت و پەڵەتەم بە پێیان کوتاوەتەوە وا ئێستا لەو کۆسپە سەر ناکەوم». شوبهە نیە لەوەدا مەبەسی گەشت و هاتوچۆ لێ کردنی ئەو ڕۆژگارە بوە کە لەگەڵ حاجی قادر بە یەکەوە بۆ خوێندن کردوویانە.

بەلام ئایا کە ئەم ڕاستییەمان زانی چ یارمەتیمان دەدا بۆ زانینی ڕۆژگاری ڕوودانی؟ دەزانین کەی بوە؟ تۆ بڵێی لە هیچ لاییێکەوە تیشکێک بێت و نەختێک لە تیری و خەستی تاریکایی دەور و پشتیمان بۆ کەم کاتەوە؟ خۆشبەختانە من هەندێک لەو تیشکە شک دەبەم وەک«لایت»ی ئۆتۆمۆبیل شەقامی شەوڕۆییمان ڕۆشن کا.

مێژووی بێ گومانی ڕووداوی دیکە هەیە نیسبەتی لەگەڵ ئەم گەشتە دا وەک نیسبەتی شەموە لە گەڵ یەک شەمۆ دا. بەپێی ئاگاداری و شارەزایی خۆم کە بە هۆی نیزکیم لە سەرچاوەی هەندێ مەعلووماتەوە بۆم پەیدا بوە ، سرنجی شەخسیم یارمەتی داوم بۆ دەلالەت لێ وەرگرتنی ، چەند بەڵگەییێکم بۆ ڕوون بۆتەوە ئەوە دەسەپێنن کە ئەم گەشتە و خوێندنە لە دوای مەرگی حاجی بەکرئاغا بوە نەک پێشتر.

بەڵگەییێک لە جەرگەی کردەوەی خودی حاجییەوە هەڵدەستێ و بۆخۆی بەس بێ بۆ سەلماندن و سەپاندنی ئەم لایەنە ئەوەیە کە چوار بەیتەکەی مێژووی مردنی حاجی بەکرئاغا بە سەر کێلە قەبرەکەیەوە ، وەک لێرە بە پێشەوە گوتمان هەڵبەستی حاجی قادرن. پێی ناوێ من بڵێم لە خۆوە دیارە ئەم چوار بەیتەی سەر کێلەقەبرەکە لە دوورەوە بە دیاری نەهاتوون بۆ کۆیێ ، چونکە ئەگەر حاجی بۆ خۆی لە کۆیێ نەبا ئەوەندە شاعیرەی تێدا هەبوون پێویست بەوە نەهێڵن شیعر لە دوورەوە بێنن وەک دەرمان بۆ نەخۆش.

لێرە بە پێشەوە(4) گوتوومە مێژووی مەرگی حاجی بەکرئاغا لە ڕستەی کۆتایی بەیتی چوارەمدا دەردەکەوێ کە«واثانی ثنین محمد»ە و «1270» پێک دێنێ. ئەم ساڵە دەوەستێنە بەرامبەر«1853»ی زایینی . کەواتە لەو ساڵەی«1270»یەدا حاجی قادر لە کۆیێ بوە. دەمێنێتەوە ئەوە ساغ کەینەوە مردنی حاجی بەکرئاغا پێش گەشتەکەی حاجی قادر بوە و لە ڕێکەوتی سەفەرێکی بەرەو ماڵ نەبوە کە حاجی قادر لە دەمی مەرگی حاجی بەکرئاغا دا لە کۆیێ بوە. هەر ئێستاکە بەدەم خوێندنەوەی چەند دێڕێکی لێرە بە دواوە ئەم ڕاستییەت بۆ ڕوون دەبێتەوە.

---

(4) بگەڕێوە بۆ بەشی یەکەم.

حاجی بەکرئاغا خاڵی باپیرم بوە ، نەک خاڵێکی عادەتی کەوا ڕەنگە لە گەڵ خوارزایدا بێ باک و کەمتەرخەم بێ وە یا خوارزا لە عاست ئەودا بێ پەڕوا و سۆز بێ: ڕاستی بێ گەرد ئەوەیە حاجی بەکرئاغا خۆش ویستنێکی بێ ئەندازەی بوە بۆ باپیرم، لە موقابەلەدا باپیریشم ئەوپەڕی سۆز و ڕێزی هەبوە بۆ خاڵی. بە جۆرێ دائیمی و ڕۆژانە ئەو خاڵ و خوارزایە یەکدییان دیوە و لە مەوزووعاتی زانست و ئەدەب وتووێژیان بوە. یا لە دیوەخانەی حاجی بەکرئاغا یا لە یەکێک لە دوو مزگەوتەکەی جەلی زادان مەجلیسی زانست و ئەدەب ئەم دوو مرۆڤەی کۆ کردۆتەوە. لەمەشدا سەیر پێ هاتن پەیدا نابێ. وا نەبا سەیر بوو (5).

---

(5) مناسبی ئەم جێگەیە سەرگوزەشتێک دەگێڕمەوە هەم پەیوەندی میانی خاڵ و خوارزا بەیان دەکا هەم نموونەیەک لە جۆری وتووێژیان نیشان دەدا.

باپیرم بۆ کوڕ و کەسی خۆی باس کردبوو، بەر لەوە فێری فارسی ببێ حاجی بەکرئاغا زۆرجاران پێی دەڵێ خوارزا تا فێری فارسی نەبی دڵم داناکەوێ. وا ڕێک دەکەوێ، بەپێی گێڕانەوەی باپیرم خۆی، جارێکیان لە یاریی سێ باز دا قاچێکی وەردەگەڕێ و چل ڕۆژان لەناو جێ دەکەوێ و گەڕان و دەرس خوێندنی بۆ ناکرێ. لەو چل ڕۆژەدا هەل وەردەگرێ کە دەرس و دەوری نیە، خەریکی خوێندنەوەی ئەو کتێبە فارسییانە دەبێ کە لەو سەردەمەدا باو بوون تا بناغەیێکی مەحکەم لە فارسی دادەمەزرێنێ. باپیرم گوتبووی ئەو قاچ وەرگەڕانەم بۆ خێر وەرگەڕا و لە شەرمەزاری دەری چواندم. لەدوای فێربوونی فارسی دەکەوێتە سەر هەوەسی شیعر لەبەرکردن و شەڕە شیعرینە بە فارسی لەگەڵ خاڵیدا.

جارێکیان بەیتێکی فارسی لە خاڵی دەپرسێتەو،وابزانم هی«سعد »ی شیرازییە کە دەڵێ :

اینک عسلی دوختە دارد مگس نحل
شهد لب شیرین تۆ زنبور میانرا

حاجی بەکرئاغاد ەستێکی باڵای هەبوە لە فارسیدا لە نێوان شاعیرەکانی کوردی عێراق دوو سێ شاعیری وەک ئەو هەبوون هێندە فارسی بزانن. تا قسەکەم نەبێتە داوای بێ بەڵگە لێرەدا نموونەیەک لە شیعری دەخەمە بەرچاو، غەزەلێکی «حافظ»ی تەخمیس کردوە ئەمە سەرەتاکەیەتی :

آوخ زهجر تو مرا خم شدە قامت
پیدا شدە در روی من از مرگ علامت
شاید نبرم حسرت رویت بقیامت
یارب سببی ساز کە یارم بسلامت
بازآید و برهاندم از چنگ ملامت

ئەمە لە تەخمیس ناکا، دەڵێی هەموو شیعرەکە هی«حافظ»ە. خولاسە حاجی بەکرئاغا دادەمێنێ و مەعنایێکی بۆ نایێ بسەلمێندرێ. باپیرم دەڵێ خاڵە مۆڵەتم دای تا هەفتەیێک. دوای ئەوەش هەر بۆی ناکرێ واتایێکی مناسب ببینێتەوە، پاش چەند جارێک مۆڵەت پێی دەڵێ خاڵە تۆ نەزانی «عسلی دوختە»چیە ئیمکان نیە مەعنای بەیتەکە بزانی. ئەوجا بۆی باس دەکا کە وا لە سەردەمی عاباسییەکان فەرمایێک دەردەچێ هەرچی جوولەکە هەیە ، بۆ ناسینەوەیان دەبێ پارچە قوماشێکی «عسلی» ئەوساکە هەبوە بە سەر شانیانەوە بدروون، بەو پێیە ئەو پارچە عەسەلییە دیارخستنێکی بێ حورمەتانەی تێدا هەیە بۆ ئەو کەسەی بە خۆیدا بدوورێ. کە ئەمە زانرا واتای بەیتەکە لە خۆوە ئاشکرا دەبێ.

باوەڕ دەکەم حاجی بەکرئاغا ئەوەندەی بڵێی کەیفی بەوە هاتوە خوارزای دەستی بالای پەیدا کردوە لە فارسیدا.

بێ گومان لەکاتی مەرگی حاجی بەکرئاغا دا دەبێ باپیریشم وەک حاجی قادر لە کۆیێ بووبێ، چونکە ناچێتە عەقڵەوە خوارزاییێکی وەک ئەو لە سەرەمەرگی خاڵێکی وەها مەزن و دڵسۆز دا لە هەندەران بووبێ و بۆ ساڵەهای خوێندن لەو تەمەنەی دوارۆژانی ژیانی خاڵی لێی دوور کەوتبێتەوە. جگە لەم لایەنە باپیریشم لەو کاتەدا تەمەنێکی وای نەبوە پێشتر چووبێ بۆ خوێندن چونکە لە مەرگی خاڵیدا تازە دەبوو بە بیست ساڵی. بەڵێ چ شوبهە نایێتە دڵمەوە لەوەدا کە لە کاتی مەرگی حاجی بەکرئاغادا باپیرم لە کۆیێ بوە و هێشتا نەچوە بۆ گەشتی خوێندن لە گەڵ حاجی قادر بە یەکەوە. نەک هەر لەوێ بوە و بەس: دەبێ ماوەییێکی ئەوتۆش لە دوا مەرگی هەر لە کویێ مابێتەوە بایی ئەوە بکا «ئەمین ئاغا» لە شوێنی باوکی دانیشێ و کەلێنی ئەو پڕ بکاتەوە. بە عادەت لە ڕووداوی وا دا خزمی نێزیک تێکڕایان حازر دەبن لە چەند و چۆنی دانیشتنی کوڕ لە جێی باوکی، ئەوساش بۆ حاجی بەکرئاغا لە حاجی مەلا ئەسعەد ، دوای ئەویش حاجی مەلا عەبدوڵلا ، خزمی نێزیکتری نەبوە بۆ کەین و بەینی وەها حازر بوونیان پێویست بێ ، کوڕی هەرە گەورەی ، ئەمین ئاغا 16ـ15ساڵی بوە ، لێرە بە پێشەوە گوتمان تاعوون خزمی بۆ حاجی بەکرئاغا نەهێشتبوو لە حەوێزییان. کە گوتیشم بەر لە مەرگی حاجی بەکرئاغا باپیرم تەمەنێکی وای نەبوە خوێندنی تێدا کرابێ لە دەرەوەی کۆیێ بۆیە بۆ خوێندنی باپیرم لەگەڵ حاجی لە باڵەکاتی بە«مستعدی» بوە نەک بە فەقێیەتی ، خوێندنی درێژە پێ دراویشی کە کردبێ لە غەیری کۆیێ هەر ئەوە بوە کە لە گەڵ حاجی قادر دا کردوویەتی.

کە ئەمە وابێ و بخرێتە سەر بەڵگەی یەکەمەوە کە شیعرەکانی حاجی قادر خۆیەتی ، گومان نامێنێ لەوەدا سەفەرەکەی حاجی و باپیرم دوای مەرگۆ حاجی بەکرئاغا بوە ، واتە دوای 1270، با بڵێین دەور و بەری 1271، ئاخۆ لەبەرچی نابێ لە 1271 بەم لاوەتر بێ؟ کێ دەڵێ لە 1272 دا نەبوە؟ هەر خۆم دەڵێم نابێ دوای 1271 بووبێ چونکە لە ژیانی مەعلوماتی باپیرمدا گەلێک ڕووداوی تووڵانی و دوور و درێژ هەیە لە سەرەتای گەشتەکەوە تا 1275 ڕوویان داوە هەر نەبێ چوارساڵێکیان

خایاندوە. کەمتر لە چوار ساڵ جێی ئەو ڕووداوانەیان تێدا نابێتەوە. ئەم ساڵەی«1275»ە مێژووی ژن هێنانی باپیرمە. لەم چوار ساڵەی پێشتر دا داستانی پڕسۆزی دڵدارییەکەی باپیرم و حەلیمەی مەلا شێخ وەتمان ڕووی داوە و لە سێ ساڵان پتر هەر دوویانی بە دەم ئومێد و نەومێدییەوە تلاندۆتەوە تا سەری گەیاندوە بە نەومێدی یەکجاری:دوای سەرکەشیەکی بێهوودەی پڕ لە دڵ گەرمی و تۆران و تەقەڵلای ئێرە و ئەوێ ، باپیرم ناچار بوە دەست هەڵگرێ لەو ئاواتە زلەی و سەر دانوێنێ بۆ فەرمانی حاجی مەلا ئەسعەدی باوکی و کچی حاجی بەکرئاغای لێ مارە بکرێ.

داستانی حاجی مەلا عەبدوڵلا و «حەلیمە»ی «ملامحمد»ی شێخ وەتمان کە مامۆستای باپیرم بوە لە نهێنی و ژێرپەردەیی دەرچوە و بەسەر هەموو زار و زمانانەوە (6) بوە ، عاتیفەیەیێکی ئەوەندەش پاک لە نێوانیاندا هەبوە نە باوکی حەلیمە شەرمی لێ هاتۆتەوە نە باپیریشم لە کەسی شاردۆتەوە. باوکم دەیگێڕایەوە کە وا باپیرم تا دوارۆژانی ژیانی ناوبەناوە بە چاوی تەڕەوە دەستی لە سەر دڵی داناوە و گوتوەتی «ئێستەش برینی حەلیمەی تێدایە».

ئەم چەند دێڕەم لە بەسەرهاتی حەلیمەی مەلا بەزیادەوە نووسی بۆ خاتری ئەوە نووسینەکەم نەبێتە « بڕو بۆ خۆت بی پێوە». مەبەستم ئەوەیە هۆی دەست نیشان کردنی 1271 کە سەرەتای گەشتەکەی حاجی و باپیرم بێ ، بە دەستەوە بدەم. ئەوەی ڕاستی بێ ئەگەر بۆم ساغ کرابایەوە کە حاجی بەکرئاغا لە سەرەتاکانی 1270 مردوە حەزم بەوە دەکرد بڵێم گەشتەکەش هەر لەو ساڵەدا دەستی پێ کردوە چونکە لە گەلێک ڕووەوە پێنج ساڵەی میانی 1270 و 1275 لەبارتر و گونجاوترە بۆ جێ کردنەوەی بەسەرهاتی ژیانی باپیرم لەو سەر و بەردەدا. لەگەڵ مندا سرنج بدە ئەوە کە وا دوای چەند ساڵێک لە خۆش ویستن لە کاتی فەقێیەتی باپیرم لە دێی «شێخ وەتمان» ئەوسا بە ئومێدی خوازبێنی

---

(6) بە دەست خۆم نیە چەندی حیکایەتی حەلیمەم بە دڵدا تێ دەپەڕێ ئەو بەیتەی فارسیم دێتەوە یاد :

طبل پنهان چزنم طشت من از بام فتاد   کوس بدنامی ما بر سر بازار زدند

حەلیمە گەڕاوەتەوە بۆ کۆیێ لای باوکی ، کە باوک ڕازی نەبوە ئەوجا دەستی کردوە بە تەقەللای ڕازی کردنی لە ڕێی ڕچاکارانەوە.. لە ئەنجامدا باپیرم کۆیەی جێ هێشتوە و ئاوارە بوە بەو نیازە کە وا باوکی ناچار بکا بەمەترسی لە دەست چوونی کوڕی گەورەی واز لە بەرهەڵستی بێنێ و حەلیمەی بۆ بخوازێ. لەو میانەشدا بەوە خەریک بوە کە ئەگەر باوک هەر ڕازی نەبوو بە هۆی یارمەتی خزمانی بێگەلاس و پژدەر بگا بە ئاواتی.. کە دەزانێ باوکی بە دوای دا دێ ، پژدەر بەجێ دێڵێ بەرەو کوردستانی ئێران بە نیازی«مەلاعەلی تورجانی» ، لە دەور و بەری سەردەشت باوکی دەیگاتێ و دەیگێڕێتەوە بۆ کۆیێ. بە قەناعەتی خۆم لەو چوونەی بەرەو کوردستانی ئێران جازیبەیێکی حاجی قادر کاری تێ کردبێ و بۆ ئەوێی ڕاکێشابێ چونکە حاجی ئەوسا لە کوردستانی ئێران دەیخوێند. هەرچۆنێک بێ سەرکەشی و ئاوارەبوونی بێ سوود بوو و هاتەوە کۆیێ و دوای بەینێک ، هەرچەندێکی بووبێ ، لەساڵی1275 کچی حاجی بەکر ئاغای لێ مارە دەکرێ. وا دەزانم ئەو هەموو کەین و بەینە باشتر لە(پێنج) ساڵاندا جێی دەبێتەوە تا(چوار)ساڵان. خۆ لە ڕاستیدا گوتەی دەماودەم لە پێنج ساڵانیش پتر باس دەکا بەڵام ئیمکان نیە پتر لە پێنج ساڵان زەمانە کەوتبێتە میانی سەرەتای گەشتەکە و ژن هێنانەکە چونکە نە ئیمکان هەیە گەشتەکە پێش 1270 دەستی پێ کردبێ نە ژن هێنانەکەش لە 1275 دواتر کەوتبێ: نووسراو هەیە ئەوە دەسەپێنێ کە دوەم منداڵی باپیرم لە 1278 بوە ، دیارە دەبێ بەلای کەمەوە لە 1275 ژنی هێنابێ دەنا ناشێ لە 78 دا بووبێتە باوکی دوەم منداڵی.

لەم بڕیارانەدا کە وا هێندە بە دڵنیاییەوە دەریان دەبڕم ڕاگەیاندنی حاڵێکی ئاسایی دەکەم بە حەکەم ، قسە لەوە نیە ڕووداوێکی لە عادەت بەدەر کە ئێمە نایزانین وای کردبێ بەسەرهاتەکان پتر یا کەمتر لە پێنج ساڵیان خایاندبێ ، ئەمەش ئیحتیمالێکە کەس چ حیسابێکی بۆ ناکات تا لە کەلێنێکەوە بەڵگەی سەپاندنی گوێ قوت دەکاتەوە.

ئەوەی تا ئێرە لێی دوام بەسە بۆ ڕوون کردنەوەی مەبەس و قەناعەت هێنان بەوە کە سەرەتای گەشتی فەقێیەتی حاجی قادر لە گەڵ باپیرم

لە دوای مەرگی حاجی بەکرئاغا بوە ، ئیتر یا لە کۆتایی 1270 یا لە سەرەتای 1271 دەستی پێ کردوە.
ماوەی بە یەکەوە بوون و بە یەکەوە خوێندنی حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە باڵەکاتی و شێخ وەتمان و ئەو ناوە لە کەسەوە مەعلووم نیە ، چۆنەتی ڕابواردن و جێگە جیا جیاکانی تێدا خوێندنیشیان هەروەها بێ سەر و سۆراغە. منیش لەبارەی ئەم لایەنەوە شتێکی ئەوتۆم نەبیستوە بۆ خۆی تەنها شارەزامان کا بە مەوزووعی توێژینەوەمان. بەداخەوە سەرچاوەکانی خەبەراتی سەر بەو کات و وەزعە ، کە جیلی پێش خۆمان ، یەکێکیان بەر حەیات بیە هانای ببەینە بەر و دوو قسەی لێ وەرگرین، کەسێکیشیان کەم و زۆر نووسینی لە پاش بەجێ نەماوە باسی هیچ بارێکی لێرە بە پێشەوە بکا تاکوو لە نێوان تێکڕای نووسینەکە تایبەتییێکی ئەو گەشتەمان چنگ کەوێ. تاکە هۆیەک مابێ بۆ ڕوون کردنەوەی نەزانراوی و نادیاری ئەو باسە بەراوردکردن و سرنج دان و زیهنکاری شەخسییە ، لەگەڵ ئەم خەریک بوونەی شەخسیشدا هاویشتنە سەر یەکی سەر بەو کات و وەزعەیە. لای من بایی ئەوەی دەنکە کفریتێک لە ژوورێکی تاریکدا هەڵکەی و دوای یەک دوو چرکەی سەعات لێت بکوژێتەوە ، خەبەرێک و ئەسەرێک پەیدا دەبێ لێی دەوەشێتەوە ببێتە ناوئاخنی ئەو گەشتە و بەتاڵاییێکی کەم پڕ کاتەوە لە پانایی هێمای ئەو چەند بەیتەی سەروو کە لە نامەکەی حاجیمان هێنایەوە بە نموونە بۆ ڕاگەیاندنی ماوەی بە یەکەوە بوونی ئەو و حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە گەشتی باڵەکاتیدا.
لە دیوانەکەی حاجی قادر«چاپی هەولێر1969» بەیتێکی بە هەڵە نووسرایەوە هەیە ، من ڕاستییەکەی دەزانم ، دەشێ ببێتە چاوگ بۆ وەرگرتنی فکرەییێکی تەماوی و ناتەواو ، لە هەمان کاتیشدا تێکڕایی و گشتی ، لەبارەی ماوەی بە یەکەوە بوونی حاجی و باپیرم و جۆری ڕابواردنیان لە باڵەکاتی. وەک لێرە بە دواوە بۆ خوێنەری ڕوون دەکەمەوە ، وەنیە لەبەر زیهنکاری و وردبوونەوەی مووقلێش ، کە لای یەکێکی دیکە غەیری من نەبێ ، من لەو بەیتە سوودێکی ئەوتۆ وەردەگرم بە کەس وەرنەگیرێ ، نەخێر ئەوەی لێرەدا یارمەتی من دەدا ڕووداو و

بەسەرهاتی ئەوتۆن پەیوەندییان لەگەڵ ئەو بەیتە هەیە من دەیانزانم و کەم کەس بیستوونی. هەر ئەو زانینەیە واش دەکا بتوانم بەیتەکە ڕاست کەمەوە.

لە ڕووپەڕە «106»ی دیوانی حاجی «چاپی هەولێر» ئەمە دەخوێنینەوە:

«مەلکەقور» و «حجاری» وەکیل
قس من اسمائهم و لا تسئل

ئەم بەیتە بەو جۆرەی لە دیوانەکەدا نووسراوە نە کێشی تەواوە نە قافیە و نە هیچ واتاییێکیش ڕادەگەیەنێ. دوو وشەی«ملکەقور و حجاری» بخرێتە ناو کەوانە و وشەی «وەکیل»یان بە دوا دا بێ لێیان چاوەڕوان دەکرێ سەر و سۆراغێک لەو وەکالەتە بە دەستەوە بدەن و خەبەرێکی تایبەتی ڕابگەیەنن ، کەچی لە خامۆشی بێ کێش و قافیە بەولاوە گوێت لە چ سەداییێک نابێ. ڕاستی بەیتەکە ئەوەیە من ئێستاکە پێتی دەڵێم:

«ملکە قۆڕ» و «حیماری» «کیسە شکەل»
قس من اسمائهم ولا تسئل

وشەی«اسمائهم» دەبێ هەمزەی یەکەمی بکرێ بە هەمزەی «وصل» تاکوو کێشی بەیتەکە ڕاست و بێ گرێ بێ. بە ئیملای کوردی کە وای بنووسین وەک دەی خوێنینەوە بەم جۆرە دەنووسرێ «قیس مینە سمائیهیم».

حاجی قادر لە لیستەی ناوی شاعیرانی کورد کە خستوونیە نێوان دێڕە شیعرەکان هەڵبەستەکەیەوە، ئەم سێ ناوە عەنتیکەیە دەنووسێ وەک نازناوی سێ شاعیر. نازناوی وەها لەوان بە پێشەوە نەبیستراوە ، بە دوا ئەوانیشدا پەیدا نەبۆتەوە.

نەک هەر ئەم سێ شاعیرە نازناوی وایان بە خۆوە ناوە ، ئەوان سێیانە و گرووپێکی قەڵەباڵغ لە برادەرانیان ، کە هەموویان فەقێ و مەلا بوون و لەگەڵ حاجی قادر و باپیرم لە باڵەکاتی خوێندوویانە ، ناوی وەها سەیر

و نەبیستراویان کردوە بە لەقەبی بوێژی و یەکتریان پێ هەڵداوەتەوە و کردوویانەتە مەداری شەڕە شیعرێنە و گەپ و پێکەنین و نوکتە لە یەکدی گرتن. جگە لەو سێ ناوە چەند ناوێکی دیکەم بە بیر ماون کە لە باوک و مامم بیستوون ، ئەوانیش بە درێژەی سەرکوزەشتەکەوە لە باپیرمیان بیستوە.

بە دوا «ملکە قۆڕ و حیماری و کیسەشکەل»دا کە حاجی لە هەڵبەستەکەی ناویان دێنێ ئەم ناوانەشم دێنەوەبیر: داڵ واو دوو ، فس گوریس ، قەبرخوار ، پەڕبەجیق. لێردا سەرجوملەیان کردی حەفت شاعیر ، کە ئەمانە هەندێکن لە هەموو ، کەمێکن لە زۆر. ئەمانە و چەندێکی دیکە کە ناویان بزرە و لەبیر چوونەوتەوە ، کۆمەڵە فەقێ و «مستعد»ێک بوون لە مزگەوتەکەی«ملامحمد»ی شێخ وەتمان و چەند مزگەوتێکی دیکەی بەڵەکاتی هەموویان شاعیر و قەشمەرباز و گاڵتەچی ، ڕۆژانی بێ دەرسی بۆ لای یەکدی چوون و تێکڕایان کۆڕی گەپ و گۆبەندیان ڕێک خستوە و ساڵیان پێ بردۆتە سەر ، ئەگەر نەڵێم عومر.

لە ڕووپەڕەی«108»ی دیوانەکەی حاجی«چاپی هەولێر» ئەم بەیتە دێتە بەرچاو:

«مەلکە»مان مەلکەمووتی مەعنایە
یەعنی هەر چۆنێ حەز بکا وایە

بۆم ساغ ناکرێتەوە ئاخۆ ئەم«مەلکە»یە هەمان«مەلکەقۆڕ»ە کە زووتر ناوی هێنا یا خود شاعیرێکی تازەیە غەیری ئەو. سرنجێکی بە پەلە لە وەسفی«مەلکە» بە ڕستەی«مەلکەمووتی مەعنا» و بەراوردکردنی لە گەڵ ئەو وێنەیەی بۆ مەلکەقۆڕ پەیدا دەبێ لە سێ بەیتی پێشوتردا کە دەڵێ :

مەلکە قۆڕ و حیماری کیسەشکەل
قس من اسمائهم ولا تسئل
شیعریان جوانە ، بەس نیە کوردن
گەرچی بەدناون و گەلێ وردن
بەفیدایان دەکەم سەد «ابن یمین»

چونکە دەربەستی غیرەتی کوردین

وا ڕادەگەیەنێ «مەلکە» و « مەلکەقۆڕ» یەک کەس بێ بەڵام لەوانی دیکە بە دەسەلاتتر بووبێ لە شیعردا بۆیێ دووجار خۆ داوێتەوە بەر زیهنی حاجی قادر. لە فەرزی یەکێکی تریش بووبێ ، شاعیرێک بوە لە دەستە و مەشرەبی مەلکە قۆڕ و هاوڕێکانی ، هەر لەو گرووپەش بوە کە ئەوسا لە باڵەکەتی کۆمەڵ بوون. دیاریشە لە واتای ڕستەی«هەر چۆنی حەز بکا وایە... مەلکەمووتی مەعنایە» کە لە کاتی گوتنی شیعرەکەدا «مەلکە» زیندوو بوە. هەمان شکڵ ، دارشتنی بەیتەکانی پێشووتریش کە کاتی«حاڵ» ڕادەگەیەنێ دیارە«مەلکەقۆڕ» و دوو هاوڕێکەی نەمردوون. لەمەدا هەرچەند ئیسپات پەیدا نابێ کە مەلکە و مەلکەقۆڕ یەک کەسن، نەبوونی«تعارض» دەردەکەوێ لە یەک بوونیان بەوەدا کە هەر دوویان زیندوون: ئەگەر هەڵبەست ڕای گەیاندبایە کە یەکێکیان زیندوە و یەکیان مردوە ، ڕاستەوخۆ دیار دەکرا کە دوو کەسی جیاوازن. دەشزانرێ حاجی ئاگاداری ئەحواڵی مردن و ژینیان بوە.
لەشیعرەکانی حاجی و بەسەرهاتێکی منیش دەی گێڕمەوە، وا دەردەکەوێ ، ئەو دەستە شاعیرە بە کوردی شیعریان گوتوەو خۆیان لە فارسی و عەرەبی نەگەیاندوە. بەڕاستی کارێکی ئەواون کردوویانە لە لانی جەربەزەیی و قۆشمەییەوە بە بەر ئەوە ڕانەگەییوە نوکتەی یەک لە دوایەک و تریقەی پێکەنینی قسەی نستەق و پەلار و توانجی توێکڵدار لە دەروونداگیر بخۆنەوە تا وەریان دەگێڕنە سەر زمانێکی تر. هەر وەک کابرای عەرەب گوتی :

ولست بنحوی یاوک لسانە
ولکن سلیقی أقول فأعرب

ئەوانیش دەرفەتی خۆهێنان و بردنیان نەبوە بەدوا ڕستەی ڕێک و پێکدا بگەڕێن لە زمانی بێگانەدا ، بێ سێ و دوو کوردانە لە سەر و گوێلاکی یەکدییان ڕاکێشاوە.

حاجی قادر لە شیعرەکانیدا زیمنەن نارەزایی خۆشی دەربڕیوە بەرامبەر دانانی شیعری فارسی و عەرەبی لە لایی شاعیرانی کوردەوە. دیارە بۆ خۆی ئەوسا لە کوردی بەولاوە شیعری نەگوتوە ، وەتەنگیش هاتوە لە دانانی شیعری غەیری کوردی لەلانی شوعەرای کوردەوە کەچی پێ دەچێ ئەوسا هێشتا هەر باوی مابێ ئەوەی هەستی حاجی بریندار بکا. ئەوەش دەفامرێتەوە لە قسەکانی حاجی کە ئەو سێ «یاخود چوار» شاعیرە هەر بەردەوام بوون لەسەر شیعری کوردی و دەنگ و خەبەری خۆیان و شیعریان گەیشتۆتەوە حاجی ، واتە قسەکان و تەنها ئیشارە نین بۆ سەردەمی فەقییەتی کە لە«باڵەکەتی» دا ئەو گرووپە شەڕە شیعریان تێدا کردوە بە کوردی.

بە پێی گێڕانەوەی باپیرم ئەو شاعیرانە لە هەموو ناوچەکانی کوردستانەوە هاتوون ، وە نییە تەنها هی دەور و بەری ڕەواندز و کۆیە و بابان بووبن. ڕێکەوتی خوێندن کۆی کردوونەوە و هەر یەکەی لە جێگەییێکەوە هێناوە. ئەو هێندە قسەی کە لە زاری«مەلکە قۆڕ»ی گێڕاوەتەوە بە لەهجەی کرمانجی سەروو بوە، ناوچەی شاعیرەکانی دیکە ڕوون نابێتەوە چونکە وتووێژێک کە لێیان نەقڵ کراوە نەخراوەتە پاڵ تاک تاکیانەوە. بەڵام «حیماری» لەوە بەدەرە و ناوچەی مەعلووم دەکرێ لە ڕێی ڕووداوێکی دیکە جگە لەوەی باپیرم دەی گێڕێتەوە. بە دوا سەرگوزەشتی تاقمی«باڵەکەتی»دا هی تایبەتی«حیماری»ش دەخرێتە بەرچاوی خوێنەر. بەپێی پێویستی جێگە و لێکدانەوەی هەندێ ڕووداو و تاکە بەیتێک کە بە زمانی حاجییەوە نەقڵ دەکرێ نەختێک پتر لە گەڵ ئەودا خەریک دەبین.

پوختەی گوتە لە مەوزووعی ئەم جەماعەتە ئەوەیە کە باپیرم و حاجی قادر دەچنە باڵەکەتی زۆرینەی ئەوان پێشتر لەوێ خوێندوویانە و ، ئاغڵەبیشیان لای«مەلامحمد»ی شێخ وەتمان موستەعید بوون. حاجی و باپیرم دەبن بە هاوڕێی خوێندنیان و برادەری ڕاگواستنیان لێرە و لەوێ و سەفەری فەقێیانەی ناو خێڵ و عەشرەتان.

بەو نیازە کە شوێنەواریان کوێر نەبێتەوە و سەبارەت بەوە کە وا پەیوەندییان لە گەڵ سەردەمێکی ژیان و جۆری ڕابواردن و خوێندنی

حاجی قادر دا هەیە و ناوی سێ یا خود چوار کەسیان کەتوۆتە نێو دیوانەکەیەوە و بۆ مەبەسی ئەو سەرگوزەشتیان بکەین بە هۆی دیار کردنی مەودای مانەوەی حاجی قادر لە باڵەکەتی ، من لێرەدا چی لە بیرم ماوە دەربارەی بەسەرهاتییان تۆمار دەکەم. باوکم و مامم دەیان گێڕایەوە لە زمانی باوکیانەوە ، ڕووداو و شیعر و نەکتە و گەپ و ڕابواردن و هەموو کەین و بەینێکی سەر بە مانەوە باپیرم کردبووی بە نامێلکەییێکی شکڵ کە کەشکۆڵی هۆندنەوە و پەخشان بە زمانی کوردی و لەژێر ناوی «ئاتەشکەدە»دا. زۆر بەداخەوە ئەم «ئاتەشکەدە»یە لە گەڵ چەند کتێبێکی دیکە لە کتێبخانەی مەلاییێکی کۆیی ، هەر لە ژیانی باپیرم دا ، سووتاوە و لەناو چوە. تاکە یەک نوسخە بوە بۆ خوێندنەوە دەستاودەست مەلاکان لە یەکدییان وەرگرتوە تاکوو قەدەر کردی بە خۆراکی ئاگر ، هەر دەڵێی ناوەکەی خۆی کە «ئاتەشکەدە»یە سووتاندی و بە گوتەی کوردی خۆی خواردەوە.

چەندێکی من لێرەدا دەی نووسم بەشێکی یەکجار کەم و کورتیلەیە لەو زۆرەی باوکم دەیگێڕایەوە ، هی باوکیشم کەمێک بوە لە چاو ئەوەی لە باپیرمی بیستوە. بێ گومان ئەو هێندەی باپیریشم بە زار باسی کردوە کەمتر بوە لەوەی ناو کەشکۆڵەکە ، چونکە لەو کاتەی کەشکۆڵەکەی تێدا نووسراوە تا ئەو ڕۆژەی باوکم گەیشتۆتە تەمەنێکی ئەوتۆ گوێ بداتە سەرگوزەشتی وەها «30»ساڵێکی بەسەردا تێپەڕیوە ، ماوەی سی ساڵانیش چەندین ناو و ڕووداو و شریتەی باس و خواس لە مێشک دەسڕێتەوە ، بە تایبەتی چونکە سەرگوزەشتی ئەو کۆمەڵە شاعیرە ڕووداوی چەند ساڵێکی گرتۆتەوە و قسەی لە چەندین کەس گێڕاوەتەوە و شیعر و شەڕە دەندووکێی چەند جاران تێک هەڵقژان و یەکدی قۆستنەوەی باس کردوە. هەڵبەت حیکایەتی وا تووڵانی و زۆر قارەمان و پڕ گرۆگاڵ و دەمەتەقە و شەڕە شیعرێنە بە نووسینەوە نەبێ ناپارێزرێ. مرۆڤ چەندێک بیری تیژ بێ شتی تێکەڵ و پێکەڵی لەبیر دەچێتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا کەمتاکورتێک کە من لەبیرم ماوە بە نووسینەوە لە فۆتانی ڕزگار بکەم چاکتر لەوە بە تەواوی لە ناو بچێ. ئەوەی ڕاستی بێ سەرەڕای لایەنی پەیوەندی ئەو سەرگوزەشتە لەگەڵ پلەیێک لە ژیانی حاجی قادر و جگە

لە ڕوون کردنەوەی زەرفێک کە چەند بەیتێکی دیوانی حاجی خەریک کردوە ، چەسپاندن و نەمرانی ڕووپەڕەیەک لە مێژووی فەرامۆش کراو و داب و دەستووری کوێر بوویەوە و ژیاندنەوەی ناو و یادی چەند شاعیر و ئەدیب و قسە خۆشی کورد ئەوە دێنێ ، زیاتریش دێنێ ، من هەندێک خەریک بم بە نووسینەوەی و خوێنەری کوردیش چاوێکی پێدا بخشێنێ.

بە گوێرەی باسێک کە باپیرم نەقڵی کردوە،ئەو تاقمە شاعیر و قسە خۆشانە مەیلیان بۆ گەپ بە نیسبەت خەلقی ئەوسا و ئێستاکەوە لە حەد بەدەر بوە. ئەو مەیلەش بەلای باوەڕی خۆمەوە ، هەر لەوەوە نەهاتوە ئەوسا ژیان لە هی ئێستا سادەتر بوە و بەس، دەبێ باری ژیان و گوزەران و ڕابواردنیش یارمەتی خەلقەکەی دابێ بۆ ئەوە پڕ بەدڵ پێ بکەنن و بە زۆری خەریکی خۆش گوزەرانی بن. ئەم شێوەی خۆش گوزەرانی کە دێتە بەر چاوی«تصور»ی من نەک تەنها لە دەلالەتی گەپ و پێکەنین و شەڕە شیعرێنە دەتریسکێتەوە ، بەڵکوو جارێکی دیکەش لە ڕێبازی«مفهومی عکسی»یەوە خۆ بەدیار دەخا لە شیعرەکانی حاجی قادر دا :

دەڵێن ئێستا هەواری گورگ و شێران
وەکو قەلبی حەسوودی تۆیە وێران
چکاوە ئاوی پڕژ و گۆلە شینی
نەماوە هەر لە کۆتر تا شەهینی
گەرووی شێخی لە لوقمەی کۆچ باران
موعەررایە میسالی ڕوزەداران

ئەم چەند دێڕە شیعرەش بەرادەی ڕاگەیاندنی پێکەنین و گەپ ، لە قالبی«سلب»ی خۆیدا «ایجاب»ی خۆشی و ئاوەدانی و بەر و بووم و داهات و تێریمان بۆ دەگێڕێتەوە. حاجی لەو بەیتانەیدا یادی ولاتێکی ئاوەدان دەکاتەوە. تۆ بڵێی لە میانی سالانی سەرەتاکانی 1270کۆچی، کە کاتی خوێندنی حاجی قادرە لە باڵەکاتیدا، تا ساڵی 1306 وەیا 1307ی کۆچی کە نامەی بۆ باپیرم ناردوە و ئەو چەند بەیتەی تێدان ، چ

کارەساتێکی خۆشی و ئاوەدانی ئەو ناوچەیەی گێڕابێ و بە پێچەوانەوە(7) . مەوداکە دەوری 30 ساڵێک دەگرێتەوە ، مێژووی هێندە کۆن نیە پەردەی تاریکی کۆنینەیی بتەنێ لەسەر دروشم و کەین و بەینی ، کەچی ئەوەندەی تێ دەفکرم بۆ دۆزینەوەی هۆیەکی ئەوتۆ لەو ساڵانەدا کاری وێرانکەری کردبێ لەو ناوچەیەدا ، لە تاکە هۆیێک بەولاوە نایێتە زیهنمەوە ، کە خۆشم پێی ڕازی نیم،ئەویش ڕشانەوەکەی ساڵی«1281»ی کۆچی بێ. کە دەڵێم «پێی ڕازی نیم» بۆیەیە چونکی وەک ئێستا دەڵێم و جارێکی دیکە بە درێژتری دووبارەی دەکەمەوە بە تەواوی ساغ نەبۆتەوە، ئاخۆ حاجی قادر لەو ساڵەی«1281»ە دا لەکۆیێ بوە یا بەرەو ئەستەمبۆڵ ڕۆییوە ، هەرچەند لای غاڵب ئەوەیە کە هێشتا هەر لە کۆیێ بوە. کە لە کۆیێ بووبێ کارەساتی ڕشانەوەکە بۆ ئەو دەبێتە شتێکی زانراو کەلکی ئەوەی لێ دەبڕێ دوای بیست و ئەوەندە ساڵە ببێتە هۆیەکی نهێنی وێران بوونی ئەو ناوچەیە و حاجی سەری لێی سوڕ بمێنێ.

هەرچۆنێک بێ دەبێ هۆی گۆڕانی باری ئەو ناوچەیە بەرەو ناگوزووری شتی ئەوتۆ بێ دەنگی نەدابێتەوە و لە دوورەوە خەبەری وەرنەگیرابێ. ئەم تێ بینییانەم لەوەوە هەڵ دەستێ کە بەلای منەوە حاجی قادر لە بەر کزە و سۆزی غوربەتی سادە نیە وا بە پەرۆشەوە باسی ئەو شوێنانە دەکا بە چۆلی و وێرانی ،پێ داگرتنی لە سەر دیمەنی ئەو جێگایانە بە وێرانی لە سێ دێڕە شیعری یەک بە دوایەکدا وێنەی واقیع دەگرێ زیاتر لە کزەی سادەی دەروون. تێکڕای شیعر و دیمەن و ڕووداو و مێژوو لەگەڵ تێ بینیەکانی من وان لەبەر چاوی خوێنەر،کە نەتوانم قەناعەتی پێ بێنم بە بیر و باوەڕی خۆم دەمێنێتەوە خۆی و قەناعەتێک کە بۆی پەیدا دەبێ.لێرەدا پێویستە ئەوەش بێنمەوە بەرچاوان کە پێشتر گوتم ، زانینی

(7) لە کاتی گێڕانەوەی ئەم تێبینییەدا مامۆستا عەلائەدین سەجادی گوتی لە 1288ی کۆچی دا گرانییێکی زۆر سەخت بە سەر ئەو ناوچەیەدا هاتوە کە باڵەکەتیش دەگرێتەوە،لێی دەوەشێتەوە وێرانییێکی وەهای پەیدا کردبێ بووبێتە هۆی بزاڤتنەوەی پەرۆشی حاجی قادر لەم بەیتانەدا.
لە میانی 1288و کاتی هەڵبەستنی شیعرەکانی بەلای کەمەوە 18ساڵ مەودا هەیە. وا دەزانم،بە عادەت،هەژدەساڵ بەشی ئەوە دەکا ئەگەرچی چ کۆسپێکی تر نەهاتبێتە بەر ژیانی خەلقەکەوە تێری و خۆشی پێشووتر پەیدا بکەنەوە. لەگەڵ ئەمەشدا تێ بینیەکەی مامۆستا عەلائەدین بایەخی خۆی هەر هەیە.

زەرف و ڕووداوی پەیوەند بە هەڵبەستەوە گیانێکی بە بەر دێنێتەوە مومکین نیە بێتەوە بەری ئەگەر زانینەکەی لەگەڵدا نەبێ. دۆزینەوەی دەماری بەستنەوەی سۆزی دەروون بە ڕووداو و واقیعەوە ئەو تین و تاوە دەردەخا لە هەڵبەستدا کە «تفاعل»ی کیمیایی میانی مادە و مادە وەیا مادە و هێز پێکی دێنێ. خەریک بوونی ئەو کۆمەڵە شاعیرە بە گەپ و قسەی خۆش و پێکەنین کژی تایبەتی نەبوە: لە حوجرە بووبن یا لە سەفەر یا لە هەواران ، باوەڕم هەیە لە کاتی دەرس خوێندنیشدا، هەر بۆیان ڕێک کەوتبێ نوکتە بازییان کردوە. دێتەوە بیرم لە گێڕانەوەی ئەو بەسەرهاتە لە زاری باپیرمەوە ، باوکم دەی گوت عەرزی باوکم دەکرد کە حاڵی خوێندنتان وا بووبێ چۆن بوون بە مەلا ، لە وەرامدا باوکی گوتوە ڕۆڵەم بەخوا نازانم چۆن بوومە مەلا. بەڵام بە نیسبەت حاجی مەلا عەبدوڵڵاوە بیری تیژی زۆر یارمەتی داوە کە لە خوێندن دانەمێنێ. باوکم باسی دەکرد، باپیرم لە ڕۆژانی دوایی ژیانیدا چەندین مەبحەسی کتێبە زەحمەتەکانی پلەی ژوورووی خوێندنی مزگەوتی پیت بە پیت لەبەر بوە،

یەکێک لەو شاعیرانە کە نازناوی بە من نەگەییوە ناوی مادەرزادی «بو منصور صوفی...»بوە. ئەم خاڵانەم دانا لە جێگەی دوا وشەی ناوەکەی کە لەبیرم نەماوە. بەپێی دەستووری«تخفیف» کە لە زۆر مادەکانی خوێندنی مزگەوت ناوی دێ و کاری پێ دەکرێ تەخفیفاتی لە ناوەکەی خۆیدا کردبوو: گوتبووی ناوەکەم لەفزەکانی قورسن دەیانگۆڕم بە لەفزی سووکتر و ئاسانتر. لە «بو منصور» هەوەڵ جار وشەی «بوم» دێتە پێشەوە ماناکەی «کوندەبۆیە» و تەیرێکی ناقۆلایە ، دەیگۆڕم بە «کۆتر» جوانتر و ئێسک سووکترە. بە دوا «بوم» دا ئینجا لەفزی «من» دێ ئەویش لە کێشان قورسە ئەگەر بە لەفزیش نەبێ، دەیکەم بە «رطل» لە «من» سووکترە و چەند «رطل»ێک دەکا یەک «من» لەفزی«صور» ناوی ئەو شەیپوورەیە لە ڕۆژی قیامەتدا بە دەنگە زلەکەی مردوو لە قەبری دێتە دەر، «بوق» کە بۆڕیەیە لەو سووک و چووکترە ، لوریشبوو بە بوق. لە لەفزی«صوفی» وشەی «صوف» هەیە بە کوردی «خوری»یە و دڕ و زبرە ، «پەشم» لەو نەرمتر و جوانترە. لەو وشەی خاڵم لەجێ دانا تخفیفاتی کردبوو بوو بوە «پازدە». خولاسە لەدوا تەوش و تراش و

ئاسان کردن ناوەکەی خۆی کردبوە «کوتر الرطل البوق بن الپشم و الپازده» بڕیاریشی دابوو تا بەو ناوە سووک و خۆش و کورتیلەیەی بانگ نەکەن وەرام نەداتەوە. دەوجا هەموو جاران دەبوا بانگی کەن«کوتر الرطل البوق بن الپشم و الپازده» ئەوسا لە سەری زمانیەوە بڵێ«هۆو» چونکە وشەی «هۆو» لە بەڵێ کورتترە.

بەو تەرزە وتوویژ و گەپ و گاڵتەیە چەندین ڕۆژ و شەو و هەفتە و مانگیان ڕابواردوە و لێی تێر نەبوون. یەکێکیش لەوان دەمەتەقە و نوکتە لە یەکدی گرتنە دڵگیری و تووڕە بوونی لێ پەیدا نەبوە. زۆرجاران وابوە لە بانگ دان یا لە عەینی نوێژکردندا نوکتەیان بۆ هاتوە نوێژ و بانگیان بۆ بڕیوە تا نوکتەکەیان ئەدا کردوە بە دوا ئەودا نوێژەکەیان بە قەزا گێڕاوەتەوە. بەڕاستی تاقمێک بوون هەرگیز لەخۆیان بەپێشەوە مانەندیان نەبوە بەدوا خۆشیاندا تا دونیا دەبڕێتەوە ئیمکانی هاتنی مانەندیان نابێ ، زاتەن بە پێی زاهیری حاڵ تازە ئەو ڕۆژگارە بەسەر چوو وەزعی وای تێدا هەڵکەوێتەوە.

مێژووی سەردەمی عەباسیەکان لە ئەخباری بوێژەکانی کەیفچی و ئایین سووک هەندێ ڕووداوی ئەوتۆ دەگێڕێتەوە لە هی ئەو گرووپە بکا، بەڵام نە لە سەردەمی عەباسی و نە غەیری عەباسی ڕووی نەداوە مەلای سەرسپی و قورعان خوێن هێندە زار شڕ و کەم شەرم و گاڵتەچی بووبێ، تەنها مەلاییێکیش نەبێ ڕێکەوت فێری نوکتەی کردبێ، یەک تاقمی تەواو لە مەلایان بن هەر یەکەیان گرەوی قۆشمەیی لە ئەبوو نواس بباتەوە. فەرموو سەیری ئەم نموونەیە بکە لە نوکتە ـ جنێوی هەڵبەست: یەکێک لەو کۆمەڵە شاعیرەی ئاخرزەمانە لە کاتی گاڵتە و پێکەنین و شەڕە شیعرێنەی عادەتی خۆیاندا ئەمەی بە مەلکەقۆڕ گوتوە:

دەتبەمە سەر ئاوە گردی
دات دەهێڵمێ«....»ی کوردی
ئیقباڵی خۆت ئەی مەلکەقۆڕ
ئەگەر ژیای ئەگەر مردی

مەلکەش بەو پەڕی زەوق و شەوق و سمێڵە خنکێوە بە لەهجەی بادینی گوتوەتی هەڵبەستەکە «تقطیع» دەکەم ئەگەر«تفاعیل»ی ڕاست بێ قبووڵمە دەنا قبووڵی ناکەم: دەتبەمە سەر مستفعیل، ئاوەگردی مستفعیل، دات دەهێڵمێ مستفعیل... هتد، بابە خوا بەزیادی کا قبووڵمە.

ئەو سەرگوزەشتانەی باپیرم لێی گێڕابوونەوە و ئێستاکە من لەبیرم نەماون ئەوەندە قوت و سەیر بوون فەرقێکیان نەبوە لە گەڵ حیکایەتی «سێ کۆسە». هەموو بزووتنەوەییێکیان تێکەڵ بە نوکتە و پێکەنین بوە، وەک ئەوەی دونیا لە لەحزەی حازری بەولاوە تێدا نەبێ.

بەو جۆرە بێ غەمی و بێ باکی و پڕئاسوودەیی ڕۆژگاریان بەسەر بردوە، تا دمەو بەهارێکیان خەلق لە هەواران دەبن و لە ڕەشماڵاندا دەژین، ئەوەی لە گوندانیش دەمێنێتەوە بە ڕۆژ هەر دەچنە دەرەوە خەریکی کاری هەمە چەشنەی بەهاران دەبن، فەقێیان دەکەونە سەر خەیاڵی بەرپاکردنی گۆبەندێکی کوردانەی زۆر کلاسیکی و تێکەڵ بە گەپ و گاڵتە کە دەشوبهێتە شانۆگەری کۆمیدی بەڵام شانۆکەی دەشت و دەر و عێل و عەشرەت بێ نەک چەند پەردە و تەختە و تابلۆی نەقشاو. بە عادەتی کۆنینەی کوردەواری ، فەقێیان دەستە و تاقمی خۆیان ڕێک دەخەن و کار دروستایی فەرمانڕەوایی وحاکمەتی گەپی «میرمیرانێ»دەکەن کە جارەها بە جۆرێکی نیوە ڕاست و نیوە گەمە لە گەلێک شوێنی کوردستاندا بەرپا کراوە.(وەک بیستوومە دواجار لە سلێمانی کرابێ لەکاتی «احتلال»دا بوە، لەسەرەتاکانی 1920). فەقێیەکان «پەڕبەجیق» دەکەن بە«میرکوڕان» واتە فەرمانڕەوای پیاوان ، یا خود ئیمپراتۆر.

کچانیش وەک پیاوان ڕێکخراوێکی ژنانەی سەربەخۆ پێک دێنن بۆ مەبەسی گەپی بەهار و بەربەرەکانی وەیا چاولێکەری پیاوان. کچان لەو جارەدا «کەڵەشێر»ێک دەکەن بە میر. عادەتەن کچێک دەکرایە سەرۆک و پێی دەگوترا «میرکچان» ئەم «میرکچان»ە تا ڕادەییێک لە «کچی نموونە ـ ملکەالجمال»ی ئێستاکەی کردوە، لە هەڵبژاردنی دا جوانی و چابوکی و بەرچاوی و ئارایی و زۆر ڕەوشتی پەسندی تێدا ڕەچاو کراوە. وەک بڵێی لەم جارەدا کە باسەکەی دەگێڕمەوە نەوەک لە کەین و بەینی گەپ و بەربەرەکانی و بە یەکدی کەوتنەوەی کچ و کوڕان تیری وشە و پلاری

نوکتە بەر کچەکە بکەوێ ئەم کەڵەشێرەیان کردوە بە میر: هەروەک ئێستاکە بۆت باس دەکەم ، لە هەڵبژاردنی کەڵەشێرەکە دا ، کچان عەقڵێکی تەواویان بە خەرج بردوە.
گەمەی«میرمیرانێ» سەردەمێک لە نێوان خەلقدا بە تێکڕایی و لە نێوان فەقێیاندا بە تایبەتی لە کوردستان باو بوە. بە درێژایی بەردەوام بوونی گەپەکە حوکمی«میر» هێندەی حوکمی والییێک کاری کردوە ، چی کە فەرمووبێتی کەس بێ ئەمری نەکردوە ، بەڵام ئەوەی کچانیش میرێک بۆ خۆیان دانێن هێندەی هی پیاوان لە برەو نەبوە ، تا بەرەو گەرمیانیش هاتبای بەرەو کز بوونەوە و نەمان دەهات. «میرکچان» زیاتر لە نێو عەشرەتەکانی دوورە شار دەستوور بوە.
کورتەی قسە ئەمەیە ئەم جارەیان کوڕان و کچان ئەوەی بۆیان کراوە لە«حوکمڕانی» سەربەخۆ کردوویانە. بەدەم یاری و گاڵتەی بەهارانەوە خەرج و باج کۆ دەکەنەوە و ئەمر و نەهیان دەکەن و تاوان جەریمەش دادەنێن بۆ ئەو کەسەی لێی بوەشێتەوە. هەر لەبچووک و بێ دەسەڵاتەوە تا گەورە و سەرۆک عەشرەتەکان بەپێی دەستووری ئەوسای«میرمیرانێ» هەموویان فەرمانبەری بێ ڕەخنە بوون بۆ فەرمایشی میر کوڕان و میر کچان. لە لایەنی خەرج و باج و پیتاکەوە سەرۆک عەشرەت و دەوڵەمەندەکان ، بەتایبەتی ، چی لێیان داوا کرابێ، بێ گیر و گرفت داویانە ، لە سۆخرە و بێگاری و ولاغ خواستنەوە و هەر کارێکی تریش«میر» بە پێویستی زانیبێ بۆ سوودی«حکومەت»ەکەی سەرپێچی تێدا نەکراوە لەلایەن کەسەوە.
گەپ و گەمەیێک کە درێژەی کێشا بە زۆری ڕوو لە ناکۆکی دەکا ، هەندێ جارانیش کارەساتی لە عادەت بەدەری لێ پەیدا دەبێ. ئەم جارەیان بەهۆی بوونی دوو حکوومەتەوە و سەبارەت بە هاڤرکێ و بەربەرەکانی میانی کوڕان و کچان ماجەرایەکە زیاتر لە ماوەی عادەتی درێژە دەکێشێ و هیچ لایێکیان نایەوێ پێش لایەکەی دیکە حکوومەتی خۆی تێک بدا و ببێتە ڕەعییەی حکوومەتەکەی تر کە جارێ هەر بەردەوامە. حوکمڕانی دوو حاکمان لەیەک جێگە دا وردە وردە و کەم کەمە تێک هەڵقژان و بەیەک کەوتنەوەی لێ ڕوو دەدا. وا بوە لە کۆ

کردنەوەی خەرج و باج و پیتاکدا باجگری کوڕ و کچ لە یەکتر ڕاخوڕیوە، شەڕە جنێو و شەڕە چەپۆکیشیان کردوە.
وا دیارە پیاوەکان لە ئەنجامی بەربەرەکانی بێ وچانی کچان و سەرۆکایەتێ مێژوویی یان بە خەبەر دێ و بە شکڵێکی بەهانەکارانە میر کوڕانیان کە «پەڕبەجیق»ە قاسید دەنێرێ بۆلای کچان و پێیان ڕادەگەیەنێ کە وا دەبێ «میرکچان» بێتە سەردانی«میرکوڕان» چونکە بەپێی فەرمانی قورئان کە ئایەتێکی دەفەرموێ «الرجال قوامو علی النسا» کچان دەبێ سەر فروو بێنن بۆ پیاوان و گەوریيان بسەلمێنن.
کچانیش دوای وتووێژی ناوخۆیی قاسید دەنێرنەوە بۆ لای میرکوڕان و داوای لێ دەکەن بێتە «خزمەت میرکچان» چونکە بە دەستووری «الجز یتبع الکل» میری کچان زاڵترە و مافی پێشەوایی هەیە: میری کوڕان کە «پەڕبەجیق»بێ تاکەیەک پەڕە ئەویش جیقناوی، میرکچانیش کە وا «کەڵەشێرە» هەزاران پەڕی خاوێنی پێوەیە. ئەو«منطق» بەکارهێنانەی کچان شتێکی سەیر نەبوە لەو جێگە و کاتەدا، چونکە خوێندەواریان تێدا بوە، یەک لەوان «حلیمە»ی کچی مەلای شێخ وەتمان بە هۆی ئەوەوە کە لە بنەماڵەیێکی خاوەند مزگەوت و فەقێ و دەرس و کتێبخانە بوە نەک هەر خوێندەوار ، بوێژیش بوە. بوێژیی حەلیمە جێی شوبهە نیە چونکە باپیرم ئەو ڕاستییەی باس کردوە و گەلێک لە شیعرەکانی حەلیمەشی لەبەر بوە، زۆر بەداخەوە لەو نیو فەردە بەولاوە کە بۆ باپیرمی داناوە هیچی ترم لەبەر نیە :

ئەگەر زەهراوە دەینۆشم شەرابی دەستی عەبدوڵلا

باپیرم و حەلیمە گەلێک شیعریان بۆ یەکدی داناوە ، هەموویان فۆتان: ئەگەر مابان دیوانێکی شیعری دڵداری زیندووی کوڕانە و کچانەیان پێک دێنا ببا بە نموونەی ئەدەبی دڵداری ڕاستەقینەی ئەوسای کوردی. ئەم دوو دێڕەی خوارەوە کڵپەیێکی سۆزی باپیرمە بەرامبەر بە حەلیمە:

که بێری هاته ناو مێگەل سەراپا قرمزی پۆشی
مەلا ئیدراکی چوو شێخیش تەریق زاهید نەما هۆشی
حەبیب دیتی ڕەقیب وەستاوە سەرپۆشی بە ڕوو دادا
گوتم هەوری سیا هات شەعشەعەی خورشیدی داپۆشی (8)

با بێینەوە سەروکاری میرکوڕان و میرکچان:

لەم جەواب کارییەی کچان کە لە نەزەر پیاواندا پێ لێ هەڵبڕینی تێدایە ، پیاوان دڵگەرم دەبن و بەهانەی قسەیان دەبێ بە کردەوەی دەست ، هەموو لە هەموو هێرش دەبەن بۆ سەر بنە و بارەگای کچان و «پەڕبەجیق»کە خۆی سەرکردەی هیرش بوە بە خەنجەر کەڵەشێرەکەیان دەکوژێ ، کچانیش بەردەبنە گیانی پیاوان، بە دەست و پێ و تێلا و بەرد بەرگرییان دەکەن و هێرشیان دەبەنە سەرێ: هەرا زل دەبێ و سەر دەگەیێنێتە لێ دان و کوتانێکی ئەوتۆ واوەی کوشتن هەموو شتێکی تێدا دەکرێ. جگە لە لێدان کارەساتی دیکەش ڕوو دەدا لە نێوانیاندا هی گێڕانەوە نیە، دەبێتە هۆی ئەوە جەمبوورەی کوڕان لەبەر یەک هەڵوەشێ و فەقییێکان بلاوەی لێ بکەن و هەر یەکەیان ، یا خود ڕاستییەکەی ئەغڵەبیان ، بەم لا و بەولا دا بۆی دەرچن. دەستەی ئەو شاعیرە جەربەزانەش کە ماکی گەمە و کارەساتەکە بوون باڵەکەتی بەجێ دێڵن و بێرە و بەوێدا پەخش و بڵاو دەبنەوە.

دوای ئەم ئەنجامە مانەوەی حاجی قادر لە باڵەکەتی بە جۆرێکی ئاشکرا و بێ گومان لە منەوە ڕوون نیە ، وابزانم کەسی دیکەش هەر نایزانێ ، بەڵام وا پێ دەچێ حاجی قادر مابێتەوە ، چونکە حیکایەتی «ئاتەشکەدە» ئیشارەتی تێدا نیە بۆ ئەوە کە حاجی لەبەر ئەم سەیر و سەمەرەیە شێخ وەتمان وەیا باڵەکەتی جێ هێشتبێ. جگە لە نەبوونی ئیشارەت ، حاجی قادر خۆشی چ کەتنێکی نەکردبوو ناچاری کا لە

---

(8) لە پاش بەسەرچوونی ماجەرای «حەلیمە» جارێکیان باپیرم بە هاوڕێیەتی شێخ عەلی تاڵەبانی کە ئەوسا جحێڵ و هاوتەمەنی باپیرم بوە دێتە کەرکووک. شێخ عەبدوڕڕەحمانی تاڵەبانی «خالسی»، باوکی شێخ عەلی و شێخ ڕەزا،دەڵێ کاکەولا بیستم حەزت لە چەتیوێک کردبوو! لە وەرامدا دەڵێ بەڵێ قوربان ئەگەر لە کەرکووک بام دەبوو حەز لە هەتیوێک بکەم.

باڵەکەتی دەرچێ. مەعلوومە ئەگەر هیچ ڕووداوێکی نالەباری لێ دەرچووبا شۆرەتی ڕووداوەکە لە گەلێ دەڕۆیشت بۆ دیوی کوردستانی ئێران و لەوێش جێی پێ لەق دەکرد. وەک گوتم ماکی کەتنەکە پەڕبەجیق و هاوڕێکانی بوون کە لە ناوە عەنتیکەکانیان بزۆزی و ناڕاحەتی دەبارێ. حاجی قادر لەقەبی ئەوتۆی نەبوە سێبەری سووچ و تاوانی بخاتە سەر تا بۆ ئەوە بچین خۆی بە خەتابار زانیبێ و لە شەرمان ڕۆیی بێ. بە نیسبەت باپیرمەوە پرسیارەکە گرێی تێدا نیە چونکە دوای کارەساتەکە بەینێکی زۆر لە شێخ وەتمان ماوەتەوە و دەوامی داوە بە خوێندن و سەرگەرمی عیشق بوە: هەر ئەو عیشقەش بوە لە حاجی قادری دابڕیوە و نەی هێشتوە لەگەڵیدا بچێ بۆ کوردستانی ئێران ، لێرەدا زیهن هەڵوەستی باپیرم لە بەند و باوی میرکوڕان و میرکچان بە ڕوونی دەبینێ چونکە جگە لەوە کە خۆی یەکێکی وەک «قەبرخوار و داڵ واو دوو» لێی لانادەن ، عیشقی حەلیمەش ڕێی هەموو بزووتنەوەییێکی لێ دەبەستێ کە بێ حورمەتی تێدابێ بۆ تاقمی کچان کە حەلیمەی تێدایە.

حاجی قادریش وەک ئەو خۆی لە ژووورووی هەرزەکاری «پەڕبەجیق و کێسەشکەل» داناوە. لەوەش لادەین ، هەر نەبێ سەبارەت بە برادەری و دۆستایەتی لەگەڵ باپیرمدا کارێکی وای نەکردوە لە عاست کچاندا بیکاتە جێی گلەمەندی. ئەوی مەعلوومە لە پەیوەندی حاجی قادر و حاجی مەلاعەبدوڵلا برایەتییێکی ئەوتۆیە هەرگیز شتێکی وای تێدا ڕوو نەداوە لە یەکدییان بڕەنجێنێ. لە هەموو دیوانی حاجی قادر دا هاوتای ئەو نامە هینراوەیە نیە کە بۆ حاجی مەلا عەبدوڵلای ناردوە لە ڕووی دەلالەتی برادەری و خۆش ویستنەوە.

زاهیری حاڵ وا دەگەیەنێ هیچ هۆیەک نەبوە حاجی ناچار کا دەرحاڵ دوای هەرای میرمیرانێ باڵەکەتی لە خۆی وەتەنگ بێنێ و لێی دەرچێ، بەڵام ماوەی مانەوەی لەوێ دوای هەراکە، ئەگەر مابێتەوە ، نازانرێ و بە لێکدانەوەش سەرەدەری لە تحدید ناکرێ ، مەگەر بە«تقریب».

دەتوانین تخمینێک بکەین بۆ درێژەی خوێندنی لە باڵەکەتی بەر لەو هەرایە لەڕێی سرنج دانێکی زۆر قووڵ لەڕاگەیاندنی حاڵەوە. بە قەدەرە

توانین بۆ خملاندنی ئەو ماوەیە ، وەک عملیتی«چوونە ناو پێست» بە خەیاڵ بۆ ئەو ڕۆژگارە گەڕاومەتەوە و خۆم خستۆتە پێستی مرۆڤێکی خەیاڵی کە وا لە کونجێکەوە ئاگاداری ئەحواڵی دەنگ و باسێکی گەشتەکەی حاجی بێ. لەم ڕێگەیەوە چەند ترووسکەیێکی ڕووناکیم هاتنە بەر چاوی سەرنج و تصورەوە بەڵام ئەوەندە کزن چاوی سەرنج دەر و وردبین و کرایەوە نەبێ فەرقی پێ ناکا. ترووسکەکان هەرچەند ئەوەندە کزن چ ناوەرۆکێکی ئەو سەردەمە ناگەشێننەوە بۆ دیتن، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا لێیان دەوەشێتەوە ببن بە نیشانە بۆ دیارخستنی پەراوێزی زەمەنی لە دەورەی ناوەرۆک و تا ڕادەیێک ڕابەریمان بکەن بۆ تەخمین کردنی مەودای مانەوەی حاجی قادر لە باڵەکەتی ، بەدوا ئەویشدا لە کوردستانی ئێران دا.

یەکەم ترووسکە ئەوەیە ، بە عادەت فەقێ لە ولاتی گەرمێنەوە بەرەو کوێستان ناڕۆن تا بەهار پیر نەبێ و گەرمای هاوین دەست پێ نەکا. وەک لە کۆنەوە ئەمە عادەت بوە تا ئەو ساڵانەی دواییش کە گەشتی گەرمێن و کوێستانی فەقێیان مابوو هەر وا بوو، عادەتەکەش لە خۆوە بە ڕێکەوت پەیدا نەبوە ، لەبەر پێویستی وەزع و داخوازی حاڵ جێی بۆ خۆی کردۆتەوە : مانەوە لە گەرمێن تا ئەو کاتەی گەرما دەست پێ دەکا خۆشترە لە ڕابواردنی کوێستان ، مەگەر فەقێ نیشتەجێ بێ لە کوێستان دەنا بە دەگمەن نەبێ بۆ خوێندن لە گەرمێنەوە ڕوەو کوێستان نابێ بەر لە سەرەتای هاوین. لە گەڵ بەسەرچوونی سەرما و هاتنی گەرما میوەش لە کوێستانان دەست پێ دەکەن بگەن ئاوی ساردیش بۆ خواردنەوە لە هی گەرمێن خۆشتر دەبێ. کەواتە دەبێ سەرتای گەشتەکەی حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵلا بەرەو باڵەکەتی لە سەرەتای هاوین دەستی پێ کردبێ. لە شیعرەکانی حاجیش ئەو ڕاستییە بە هێما خۆ بەدیار دەخا ، کە دەڵێ :

وەها بوو دڕک و دار و شاخ و باری
وەکوو مەخمەل بوو نەرمی یانە خاری

وەسفی دیمەنێکی هاوینانەی تێدا بەدی دەکرێ چونکە وا دیار دەکەوێ کاتێک گەیشتوونە باڵەکەتی «خار» ، «دڕوو» پەیدا بوە. دیسان کە دەڵێ « کە چووینە سینگوڕە سینەم گڕی بەست» هەمان واتا دووبارە دەبێتەوە چونکە خەلق ناچنە جێی وەک «سینگورە» ئەگەر هاوین دانەهاتبێ. بە پێی دەلالەتی تێکڕای ڕووداو و شیعر و مێژووی تۆمارکراو و پێویستی وەزع دەبێ حاجی و باپیرم لە یەکەم هاوینی دوای مەرگی حاجی بەکر ئاغا بۆ باڵەکەتی چووبن. ئەمە ئەنجامێکە بە لێکدانەوەی ورد پێی دەگەین وەنیە چاوگی نووسراو ڕۆژ و کاتی ئەو سەفەرە بە دەستەوە بدا. بەڵام وەک دەبینین لێکدانەوەکە لەسەر بنجێکی ، مادی مەیلەو پتەو کە قورسایی هەڵوەست ڕاگری هەڵچەقیوە. پێش چەند دێڕێکیش کە گوتم «مێژووی تۆمارکراو» مەبەسم لەوەدا ساڵ و ڕۆژی مەرگی حاجی بەکر ئاغا و بەسەرهاتەکانی باپیرم و شتی ئەوتۆ بوو کە ڕاستەوخۆ پەیوەندییان لەگەڵ سەفەرەکەی باڵەکاتی هەیە و هەمووشیان تۆمارکراون و شتی زانراون ، دەنا سەفەرەکە بۆ خۆی لە هیچ مێژوێکی دیار کراو دا باسی نەهاتوە.

تروسکەی دوەم ئەوەیە هەوای میرمیرانێ لە بەهار دا بەرپا دەبێ کەواتە دەبێ حاجی قادر و باپیرم هاوین و پایز و زستانێکی سەر لە بەریان ڕابواردبێ لە باڵەکەتی بەرە لەوە کژی بەرپابوونی میرمیرانێ داهاتبێ. لێرەدا بەو قسەیە لای هەرە کەم دەگرین لە ماوەی مانەوەیان چونکە چ مەعلووم نیە ئەو میرمیرانییە کە بۆتە هۆی لەبەر یەک هەڵوەشانی ڕشتەی مەلاکان لە یەکەم بەهاری دوای گەیشتنیان بێ لە باڵەکەتی، مومکینە لە دوەم بەهار دا بووبێ . بۆ ناونانی یەکەم یا دوەم بەهار هیچ بەڵگە و بنگەی فیکری وەیا مێژوویی چنگ ناکەوێ، بەڵگەیێک هەبێ لەو چەند بەیتەی حاجی قادر دا پەیدا دەبێ کە لێرە بە پێشەوە جارێکی دیکەش کردمانن بە شایەد ، ئەوەی ڕاسیش بێ دەلالەتی بەیتەکان ئیشارە بۆ لای بەهاری دوەم وەیا سێیەم دەکەن زیاتر لە هی یەکەم:

دەلالەت و پەیامی بەیتەکان تروسکەی سێیەمە. حاجی قادر لەو چەند بەیتەی یادکردنەوەی بەڵەکەتیدا ناوی گەلێک جێگە و ناوچە و هەواران

دەبا و مەساحەییێکی پانی باڵەکەتی پێ دەگرێتەوە. ناوبردنی ئەو هەموو جێگایانە هی ئەوە نیە ڕێڕەو پێیاندا تێپەڕیبێ. گوزەری سەفەر بە جێگەیەکدا ناوی ئەو جێگەیەش ناچەسپێنێ لە مێشک و دڵی ڕێبوارەکە دا چ جایی ئەوە دوای سێ ساڵێک بە تاسە و پەرۆشەوە لە ئەستەمبۆڵەوە ناویان بێنێ و حەسرەتیان بۆ بخوا. حاجی قادر کە ناوی «باڵەک و سینگوڕە و هەواری گورگ و شێران و پڕژ و گۆڵەشین و گەرووی شێخی»دێنێ وەک نموونەی سەرپاکی هەموو هەوار و دێ و شوێنی لێ ڕابواردن و تێدا خوێندن باسیان دەکا. بێ گومان لە گەلێ جێگەی دیکەشدا ژیان و ڕابواردن و خوێندنی کردوە. پەراوێزی هەڵبەست لەو تەرزە باس و خواسە دا بۆ هەموو ڕووداوێک و ناوێک و شوێنێک خۆ فراوان ناکا: ئەگەر نەفەس درێژیی حاجی نەبا ڕەنگ بوو ئەوەندە جێگەیەش ناویان نەهاتبا.

ترووسکەی چوارەم ئەوەیە کاتێک کە حاجی ناوی سێ شاعیران دەبا لە دیوانەکەیدا پڕبەدڵ لەسەریان دەکاتەوە و یەکجار بە شارەزایی لە بارەیانەوە دەدوێ. وەک بڵێی بە یەکەوە ژیانێکی دوور و درێژ هەبووبێ لە میانیاندا و بە زاراوەی کوردی«نان و نمەک»هانی حاجی دابێ لەگەڵ ئەوەدا کە «بەدناو»یشن هەر بۆیان بپاڕێتەوە. بەڵێ،حاجی قادر کوردایەتی دەکا بە هۆی هەڵدانەوەیان، گومانێکیش نیە لە ڕاستی شعوری حاجی لەم لایەنە. بەلام پێ دەچێ بوونی پەیوەندییێکی شەخسی و ناسیاوی خۆی لەگەڵیاندا پاڵ پشتی کوردایەتیەکەی کردبێ ، کە ئەمە شتێکە لە وەفاداری حاجی دەوەشێتەوە. تێ بینییەک هەیە لێرەدا پێویستە دەری برم بۆ ڕەواندنەوەی تارمایی گومانێک کە لە بەیتێکی حاجییەوە پەیدا دەبێ لە بارەی ناسین و نەناسینی لەگەڵ ئەمانەدا: بە دوا ناوهێنانی ئەوان و گەلێک لە شاعیری دیکەی کورد ئەوجا حاجی دەڵێ:

ئەوی خۆم دیومە وەیا ئەسەری (9)
ئەمەیە بۆت دەکەم بە «مختڵری»

ئیتر دێتە سەر ناوی «مولانا و خالصی و بێتوشی». ڕەنگە زیهن بۆ ئەوە بڕوا حاجی ئەو شاعیرانەی نەدیتبن کە ناویان پێش ئەم بەیتە هاتوە و بە بیستن ناسیبنی ، کەچی بەڵگەیێکی قەتعی هەیە پێچەوانەی ئەمە ئیسپات دەکا واتە بەیتەکە نابێتە بەڵگە بۆ نەبوونی ناسیاویی میانی حاجی و شاعیرەکانی پێش ئەم بەیتە: بەڵگەکەش ئەمەیە کە ناوی «کەیفی»ش کەوتۆتە پێش بەیتەکەوە.

کەیفی حاجەت نیە بکەم باسی
ئەم کتێبە بخوونی دەیناسی

خۆ پێی ناوێ من بڵێم کەیفی نزیکترین برادەرێکی حاجی قادر بوە لە ئەستەمبۆڵ تاکوو لە 1300دا مەرگ کەیفی پێچایەوە.

ترووسکەی پێنجەم ئەوەیە کە حاجی دەرحاڵ دوای کارەساتی میرمیرانێ مەجبوور نەبووبێ باڵەکەتی جێ بێڵێ: هەر نەبێ هاوینەکەی دوا بەهاری کارەساتەکەی لە هاوینەهەوارەکانی بەڵەکەتی بەسەر بردوە ، دەمەو پایز بەرەو ولاتی کوردستانی ئێران بزووتوە. ئەمە دەڵێم لەفەرزی کە بگوترێ چ ساڵان دوای کارەساتەکە نەماوەتەوە لە باڵەکەتی ، واتە ئەگەر ساڵیشی تەواو نەکردبێ نیو ساڵێکی هەر بەسەر بردوە.

خولاسە ئەو چوار پێنج ترووسکە و هەندێ گوتەی دەماودەمی دیکەش هەن ئەوە ڕادەگەیەنێ کە حاجی قادر لەساڵێک زیاتر، تەواوێکیش زیاتر

(9) هەندێ دەسنووس ئەم بەیتە وا دەنووسن:
« ئەوی خۆم دیومە یانە خۆ ئەسەری »
جا ئەگەر وەک نووسینی سەرەوە بنووسرێ دەبێ پیتی «و» لە ڕستەی «دیومە» قورس بکرێ تا کێشی بەیتەکە ڕاست بێ. ئەگەر وەک ئەمەی خوارەوە بنووسرێ،قورس کردنەکە نامێنێ و واوەکە بە وەستاوی تەواوەوە دەدرکێنرێ.

، دەوامی بە خوێندنی دابێ لە ناوچەی باڵەکەتی. نامێلکەکە باس لێ کراوی مەلا عەبدوڕڕەحمانیش بۆ ڕاستی ئەم لایەنە شایەدییێکی تێدایە لەوەدا کە دەڵێ جگە لە گوندی شێخ وەتمان ماوەییێکی زۆریش لە گوندی گرتک کە ئەویش لە باڵەکەتییە لای مەلا ئەحمەدی مەلا ئادەم لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵلادا بە یەکەوە خوێندوویانە. هێندە هەیە نامێلکەکە بۆ ئەوە چووە کە خوێندنەکەی حاجی و باپیرم هەوڵ جار لە شێخ وەتمان و دواجار لە گرتک بوە، بە لای منیشەوە وەک بدیهیە وایە کە باپیرم گەیشتۆتە شێخ وەتمان و دڵی بۆ حالیمە ڕۆییوە نەیتوانیوە لە جێگەیێکی تر ئۆقرە بگرێ و خەریکی دەرس و دەور کردنەوە بێ. کەواتە وەک من بۆی دەچم دەبێ زووتر لە گرتک و دواتر لە شێخ وەتمان خوێندبێتیان، ئەمەش لەگەڵ واقیعی بێ تەگەرەی وەزعی باپیرم گونجاوترە چونکە مانەوەی لە شێخ وەتمان سەرانسەر و بێ گوێزە گوێز بوە.
لەو باسەی خوێندنی حاجی لە باڵەکەتی، دەلالەتی کۆتایی یەکێک لە بەیتەکانی دەمان گێڕێتەوە بۆ باسێکی تێپەڕیو کە لە پێشەوە بە دوور و درێژی لێی دواین. ئەوسا (10) گوتم لەم بەیتەدا ڕاگەیاندنێک هەیە هێشتا شوێنی مناسبی نەهاتوە، وا ئێرە شوێنی مناسبییەتی: حاجی کە دەڵێ :

وەرە با بۆت بکەم باسی نیهانی
بە یادی عەیش و ئەییامی جەوانی

واتای عەیش و ئەییامی جەوانی لەگەڵ عومری 32.31 ساڵی ڕێکتر دێ نەک لە گەڵ عومری 41.40 ساڵی ! وەک من بۆی چووم کە حاجی لە 1240 هاتبێتە دونیا لە کاتی سەفەرەکەی بۆ باڵەکەتی و خوێندنی لەوێ کە سالانی 1271 و 1272 و 1273 بووبێ تەمەنی حاجی 31، 32، 33 ساڵی بوە. بەپێی نامیلکەی مەلا عەبدوڕڕەحمان کە وەلادەتی حاجی لە 1231 بووبێ لەو سالانەدا تەمەنی 40، 41، 42 ساڵی بوە. هەرچەند لە تەمەنی 65 ساڵی وەیا 75 ساڵیدا، کە حاجی نامەی بۆ باپیرم نووسیوە تەمەنی 41 ساڵیش

(10) بنوارە بەرەو کۆتایی لاپەڕە «130» لە بەشی یەکەمی ئەم نووسینە.

ڕەنگە خۆی بە« عەیش و ئەییامی جەوانی» بنوێنێ بەڵام بێ گومان 32 ساڵی ڕێکتر دێ لەگەڵ تەڕایی و شلکی گوتەی «عەیش و ئەییامی جەوانی» دا. کە هیچ بەڵگەییێک نەمێنێ بۆ ترجیحی 41 ساڵی،خودی بەیتەکەی حاجی ئیشارەی بۆ 32 ساڵی بەهێزترە. ئەم تێ بینییەم هەڵگرت بۆ ئێرە چونکە کاتێک لە باسی وەلادەتی حاجی قادر دەدواین هێشتا چ باسێکی گەشتەکەی باڵەکەتیمان نەکردبوو ، لە دیارخستنی ساڵی گەشتەکەش نەدوابووین تا دەلالەتی عەیش و ئەییامی جەوانی ساڵێک بەسەر ساڵێکی دیکەدا هەلاوێرێ بۆ لە دایک بوونی حاجی .

مرۆڤ چەند وەتەنگ دێ لەوەدا هەرچی بڵێ هەر لەسەر لێکدانەوە و بەراوردکردنەوە هەڵستێ. بەردەوام بوونی وەزعی ناچاری بۆ لێکدانەوە و بە یەکدی گرتن هەر دەڵێی وەزعی سەربازی نۆبەچییە کە هەموو دەم و کات سونگی تاق وەستایی و سرنج لە دەور و پشتی خۆی بگرێ نەوەک هەڕەشەییێکی نهێنی لە پەناییێکدا خۆی شاردبێتەوە. حەزم بەوە نەدەکرد لەو وەزعی سونگی تاق و زینهارەدا بوەستم و دەمارم تێیدا کشت بێ و هەر لەئێستاوە غەمی سبەی ڕۆژیشی لێ بخۆم کە خوێنەر بە بەرهەمەکە ڕازی نەبێ ، بەڵام چ بکەین لەگەڵ ناچاری . عەرەب گوتەنی:

اذا لم تكن غير الأسنة مركبا
فما حيلة المضطر الا ركوبها

واتە کە غەیری سەرە ڕم چنگ نەکەوێ بۆ سوار بوون ، مرۆڤی ناچار سواری نەبێ چ بکا.

لە سەرەتای باس کردنی دەستە شاعیری «باڵەکەت»یەوە گوتم بەدوای سەرگوزەشتی ئەواندا باسێکی تایبەتی«حیماری» دەگێڕمەوە. تا ئێرە جێگەی مناسبی ئەو باسەیە.

فەردێکی زۆر مەشوور هەیە ، بەسەر زمانانەوە دەگوترێتەوە ، دەخرێتە ڕێزی ئەو هەجوانەوە کە ئاراستەی شێخ نەبی ماویلی کراون. فەردەکە ئەمەیە:

«ستٌ عشر» ژنیەتی بە مەزهەبی «حماری»
«ابن ادم» نەماوە سەری پان کا وەک ماری

بەهۆی ئەوەوە ناکۆکی میانی حاجی قادر و شێخ نەبی دەنگی داوەتەوە و لە گەلێ موناسبەدا حاجی هێرشی بردۆتە سەرێ،غالبی کەسان ئەو فەردەش دەکەن بە هی حاجی،بەلام مەنتیق ئەوە ناسەلمێنێ حاجی قادرێک لە هەڵبەستی تایبەتیدا، وەک تازە خستمانە بەرچاوان،هێندە پشت گیری بکا لە «حیماری» و هاوڕێکانی و بڵێ :

بە فیدایان دەکەم سەد «ابن یمین»
چونکە دەربەستی غیرەتی کوردین

خۆ باوێنە ئەو «تناقض»ە ئاشکرایە و حیماری جووت کا لەگەڵ شێخ نەبی. لەسەر کردنەوەی «بەدناو» هەر ئەوەندە دەسەلمێنرێ کە شەخسی مودافەعەچی بۆ خۆی بەشداری نەکردبێ لە زڕاندنی ناو و سومعەی بەدناوەکە. بە نیسبەت حاجیشەوە لەسەر کردنەوەکە هەموو سنوورێکی زارگرتنی تێپەڕاندوە و لە بەیتەکاندا دەنگی لەسەرکردنەوەی هەندە دلێرە هێرش بەر قەرزدار دەکاتەوە. لەوەش زیاتر: حاجی ئەم دەستە شاعیرە دادەنێ بە دەربەستی غیرەتی کوردی ، ئەی چۆن دەگونجێ غیرەتەکەش لەسەر کوردایەتی ، کە حیماری بێ ، بکاتە فەتوادەر بۆ شێخ نەبی کە 16 ژنان بە جارێ کۆ دەکاتەوە لە ژێر نیکاحی خۆی ، شێخ نەبی بەلای حاجی قادرەوە ئەوە بێ کە بیکا بە نموونەی هەموو عەیب و عارێک ، گلەیی هەرە گەورەشی لە هەندێ کەس ئەوە بێ کە دوای دەکەوێ و خزمەتی دەکا؟

بەلای منەوە هیچ تەئویلێک بایی ئەوە ناکا فەردەکە بکا بە هی حاجی قادر. گوفتار و ڕەفتار و بیر و باوەڕ و خەباتی حاجی ، هەموویان تێکڕا مانیعن لەوەدا ئەم فەردە لە زاری حاجییەوە هاتبێتە دەرێ. فارس دەڵێ :

چو کفر از کعبە برخیزد کجا ماند مسلمانی

«که کافری له کهعبهوه ههڵستاوه مسڵمانهتی له کوێ دهمێنێ ؟ (11)

(11) لهو ڕۆژانهی دواییدا، که دهمێک بوو له پاکنووس کردنی مهبحهسی ئێرهکانه بووبوومهوه، گوتارێکم خوێندهوه له ڕۆژنامهییێکی کوردی نووسهرهکهی بۆ ئهوه چوه فهردهکه هی حاجی مالا عهبدوڵلا بێ، گۆیا له ڕاوێژی ئهو دهوهشێتهوه، بهپێی زهوقی نووسهر.
لێ وهشانهوه و ههست پێکردن شتێکی مهعنهوی و زێهنییه و دهشێ خهلق تێیدا ڕێک کهون یا خود جودا بنهوه، لهو ڕووهوه نووسهر مافی تهواوی ههیه چی به ڕاست دهزانێ ئهوه بکا به باوهڕی خۆی. وهنیه من بهڵگهییێکی مادی پێچهوانهی بیر و باوهڕی نووسهرم ههبێ ئیسپاتی ئهوه بکه فهردهکه باپیرم نیه، بهلام منیش وهک ئهو ڕێم ههیه، لهگهڵ نهختێک ڕوون کردنهوه دا، بیر و باوهڕی خۆم له بارهی ئهو فهردهوه دهربڕم. من بۆ ئهوه ناچم فهردهکه هی باپیرم بێ،ههر چهند ئیمکانیش ههیه هی ئهو بێ وهک ئهوهی هی شاعیرێکی تر بێ، گهیشتنیشم بهو باوهڕه سهرڕای زهوقی شهخسیم و شارهزاییم به ئهدهبی باپیرم که له ڕووی هێزهوه ڕێکار«مستوی»ی فهردهکه له هی ئهو بهرهژێرتر دادهنێم، له هیچ کهسێکی خانهوادهی خۆمانیشم نهبیستوه که فهردهکه هی ئهو بێ. چهندین جار له مامم بیستوه فهردهکهی خوێندۆتهوه ههرگیز جارێکیان نهیگوت ئهم فهرده هی باوکی بێ، لهو باوهڕهش دام ئهگهر هی باوکی با دهیگوت هی ئهوه، چونکه ئهوهندهی گوتارێک یا ههڵبهستێکی باس کردبێ هی باوکی بووبێ ئهو لایهنهی گوتوه و لێی بێ دهنگ نهبوه. ئهوهی ڕاسی بێ مامیشم فهردهکهی به هی حاجی قادر له قهلهم دهدا وهک ههموو خهلق. له باوکیشم بیستوه ناو ناوێک ئهو فهردهی دهخوێندهوه، ئهویش ههرگیز نهی گوت هی باوکێتی. لام وایه سهراحهتی مامم لهوهدا که گوتی فهردهکه هی حاجییه و بێ دهنگی باوکیشم که فهردهکه نهگێڕێتهوه بۆ باوکی دهلالهتێکی ئاشکرای تێدایه به نیسبهت ئهو خاڵهی ئێستا وا موناقهشهی دهکهین.
بهڵگهی زیاتریش به دهستهوه ههیه لهوهندهی تازه گوتم: بهسهرهاتی وا ڕووی داوه له میانی باپیرم و شێخ نهبی ئیسپاتی ئهوه دهکا باپیرم له وهزعێکیا نهبوه بهرامبهر به شێخ نهبی حهسرهت ههڵێنێ بۆ ئیبنوئادهم. ئێره جێی گێڕانهوهی ڕووداوهکه و بهدوا ئهودا گێڕانهوهی ئهو وتووێژه نیه له میانی باپیرم و شێخ نهبی دا ڕووی داوه که ئهگهر نووسهر خۆی ئاگاداریان با، قهناعهتی دێنا شێخ نهبی له نهزهر حاجی مهلا عهبدوڵلا دا ئهو کۆسپه گهورهیه نهبوه که فهردهکه ڕادهگهیهنێ.
من که ئهو ڕووداوه و وتووێژه ناگێڕمهوه له بهر ههندێ هۆی تایبهتی تهبعی خۆمه ؛ ڕووداوی لهو بههێزتر دهگێڕمهوه له ڕووی دهلالهت و ئیشاره کردن بۆ پایهی شێخ نهبی له تهک پیاوێکی وهک حاجی مهلا عهبدوڵلا دا: ههڵوهستی باپیرم له عاست «شێخ عبیداڵله»ی نههری به بیر خوێنهر دێنمهوه که سهدی وهک شێخ نهبی نهدهبوون به مریدی ئهویش. ئهمهیه ههڵوهستهکه و بۆ خۆت بیکه هۆی بهراوردی کردن لهگهڵ دهلالهتی فهردهکه ئاخۆ تۆش وهک من قهناعهت ناهێنی که حاجی مهلا عهبدوڵلای بهرامبهر «شێخ عبیداللـه» سهرهکی ههموو پێشهوای ئایین و سهرۆک عهشیرهت و دهسهلات دارهکانی کورد بوه له غهزای ساڵی «1294»دا، له سهر ههندێ ڕسته و وشهی ناو « مقبطه»یێک که شێخ عوبهیدوڵلا داوا دهکا سهرۆکهکان بۆی مۆر بکهن و باپیرم پێی ڕازی نابێ، دهمهتهقییێکی گهوره له بهینیاندا پهیدا دهبێ. له وهرامی قسهیێکی شێخ عوبهیدوڵلا دا باپیرم دهڵێ، (یا شێخ ئهتۆ اسما و جسما ملّغری ئهمن اسما و جسما مکبرم: تۆ عبیداڵلهی من عبداڵڵه م تۆ ههندی چهنگیکی من دهڵێی شێرم خوا لێت ههڵناگرێ خۆت له من گهورهتر دابنێی.) حیکایهتهکه دوور و درێژه ههر هێندهی لێ دهگێڕمهوه.
سرنجێ بده نامهکهی حاجی قادر بۆ باپیرم له وێشدا ئیشاڕهیێک ههیه بۆ ئهم ههڵوهستهی باپیرم و له دێڕه شیعرێکدا شێخ عوبهیدوڵلا ی بۆ نزم دهکاتهوه له قالبی هێمادا که دهڵێ :

چ «عبداللـه» ، « عبیداللـه احرار »
« ملّغر» بهندییێکی زهڕ خریدار

عوبیدوڵلاهی ئهحرار ههرچهند پیاوێکی ئایینی کۆنینهیه و ههر له ناوی «عبیداللـه»دا لهگهڵ شێخی نههری دهگهنهوه یهکتر ، بهلام حاجی قادر له ڕێی هێنانهوهی وشهی « ملّغر» ەوه به دوا ناوهکهدا بیری خوێنهر به ئاسایی دهباتهوه بۆ ئهو « ملّغر و مکبر» ه که له وتووێژهکهی باپیرم لهگهڵ شێخی نههری ناوهکانی « عبداڵله و عبیداللـه»ی خسته دوو تای تهرازووی ههڵسهنگاندنهوه.
ئهوهی ڕاستی بێ جگه لهم بهیته مهیلهو هێمایی یه، حاجی قادر له بهیتێکی تریش دا بێ پهرده و هێما شێخی نههری داشکا بوو بۆ حاجی مهلا عهبدوڵلا بهلام ئهم بهیتهیان لهبهر هۆییێکی یهکجار تایبهتی له کاتی یهکهم چاپ کردنی دیوانهکهی حاجی پشت گوێ خرا و تێ چوو. =

بە پێی باوەڕی هەندێ کەس وشەی «حیماری» بۆ هەمزە حیماری ناگەڕێتەوە. گۆیا مەبەس هەر واتای سادەی وشەکەیە کە بە کوردی«کەر»ە، پیتی «ی»ش کە بە دوایدا هاتوە بۆ نیسبەت نیە بەڵکوو پێکهێنەری داڕشتنی «اقافی»یە کە لە هەندێ لەهجەدا،وەک هی کۆیێ،دێتە ناوەوە. بەلام ئەم باوەڕە لە عاست «ست عشر» بە تەواوی کورت دێنێ چونکە کۆکردنەوەی 16 ژن لە ژێر نیکاح کاری «کەر» نیە، فەند و فێڵ و تێک بەستنێکی حیلەکاری «خلع و تعلیق» و گەلێک کوێرە ڕێی «قیلەشەرع»ی پێ دەوێ و بەبێ وەستا ناکرێ. هەمزە حماریش نەبێ دەبێ یەکێکی تر ئەوە ساز دا. مەزهەبی« کەر ـ حمار» بەتایبەتی ناڕەوا بۆ «ست عشر»، هەموو ژمارە بۆ ئەو وەک یەکن (12) .

بەپێی گێڕانەوەی دەماودەم کە گەیشتۆتە ڕادەی «تواتر» ناوی تەواوی «حیماری» بە نازناوەوە «هەمزە حیماری» بوە. دیارە کورد دەڵێ «هەمزە» دەنا ئەسڵی ناوەکەی «حمزە» عەرەبییە. سەرگوزەشتێکی

=

من کە ئەمە دەگێڕمەوە نامەوێ خوێنەر بە سەهوو ببەم لە عاست «شێخ عبیداللەی نەهری». دەمەتەقەیێک هەڵستابێ و پیاوێکی وەک حاجی مەلا عەبدوڵلای بە دەنگ هێنابێ هەڵبەت دەبێ بە پێی داخوازی ئەو جێگەیە و پایەی حاجی مەلا عەبدوڵلا قسەی ئەوتۆی تێدا گوتابێ، حاجی قادریش کە بیەوێ مەدحی حاجی مەلا عەبدوڵلا بکا دەبێ بگەڕێ بە دوا پیاوی گەرورەی وەک عوبەیدوڵلاهی ئەحرار و شێخی نەهری تاکوو لەسەر ناو و شۆرەتی ئەوانەوە پەیکەرێکی حورمەت بۆ مەدح کراوەکەی داتاشێ. ئەو موناسبانە نەبن « شێخی نەهری» بخەتە بەر تیشکی کزەوە، پڕشەنگی ناو و پایەی دەسەلات و شەخسییەتی ئەو چاو خیرە دەکا. بەسە بۆ ئەو لەم غەزایە گەورەیەدا سەرۆکی تێکڕای غەزاچییانی کورد بوە، لە ناویاندا پیاوێکی وەک سەرۆکی تایفەی کاک ئەحمەدی شێخ لە سلێمانی،کە خۆی سەرۆکی هەموو ناودارەکانی کوردی عێراق بوە. بە موناسەبە دەڵێم باپیرم کە فەردێکدا مێژووی غەزاکەی بە حیسابی جومەل دەرهێناوە کە دەڵێ :

ئەنگوشتی قەدەر لە لەوحی نووسی

تەئریخی غەزا « غزای روسی »

دوو وشەی کۆتایی فەردەکە، «غزای ڕوسی» 1294 دەگرێتەوە. خوێنەر دەبینێ من کە بۆ ئەوە ناچم ئەم فەردە سەر کزەڵەیە هی باپیرم بێ، یەک لە سەبەبان ئەوەیە ڕووداوی وا بوە لە ژیانی باپیرمدا ڕێ نەدا خەیاڵ بڕوا بۆ ئەوە کە کۆمەی شێخ نەبی کردبێ. لەگەڵ ئەمەشدا چونکە خاوەنی فەردەکە نەناسراوە ڕێگە نابەسترێ بگوترێ هۆ حاجی مەلا عەبدوڵلایە و چ «استحالە»ش نیە هی ئەو بێ. بەلام بەپێی زاهیری حاڵ و ئەو ڕاستییانە کە لە حاجی مەلا عابدوڵلاوە ماونەتەوە من قەناعەتم هەیە کەسێکی دیکە فەردەکەی هەڵبەستبێ. بە هەمە حاڵ باسی«عبداللە» و «عبیداللە»ش هەرچەند تایبەتییێکی حاڵی باپیرم بێ مەوزووعێکیشە لەو مەوزووعانەی حاجی قادر هەڵبەستی پێوە گوتوون، کە بویسترابا واتاکەی ڕوون بێتەوە دەبوو ئەم داستانە بێتە ناوەوە. جارێکی دیکەش دەڵێم زانینی سەرچاوەی هەڵبەست گیانێکی پێ دەبەخشێ ئەوەندەی بڵێی لە نرخ و لەززەتی زیاد دەکا.

کورتیلە هەیە زۆر دەگوترێتەوە بۆ مەبەسی گەپ و پێکەنین، کەمێکیش لە ئەخباری«حیماری» و جۆری لەهجەی قسانی بەیان دەکا. هەر لەو سەرگوزەشتەشدا دووبارە مەعلووم دەکرێ ناوی «هەمزە» بوە.

جارێ لە جارانی بە یەکدی گەیشتنی شێخ رەزای تاڵەبانی و هەمزە حیماری لە کۆیێ، بەعادەتی هەمیشەیی، شەڕە شیعرێنە دەست پێ دەکا. وام بیستوە لە مزگەوتی گەورەی کۆیێ یەکدی دەگرنەوە، مەلا و فەقێ و خەڵکێکی زۆریش لێیان کۆ دەبنەوە. هەڵبەت شەڕە دندووکەیان زۆر بوە و شێخ رەزا گەلێک شیعری«ارتجالی» گوتوە بەڵام لە تاکە فەردێک بەولاوە لە بیران نەماوە، فەردەکەش ئەمەیە:

لە سەر شاهـ و گەدا ئەم ئیشە فەرزە
ئەوەی ئەلفێکی بێ بیکا بە «هەمزە»

توریەکاریەکەی شێخ رەزا ئاشکرایە پێویست نیە شەرح درێ. خەلقەکە گوێ دەگرن و شیعری شێخ رەزا دەبیێن و خامۆش دەبن و پێ ناکەنن. هۆی پێ نەکەنینیان ئاخۆ پلانگێڕی بوە بۆ سەغڵەت کردنی شێخ رەزا یاخود ئەو شیعری گوتونی لەگەڵ لایەنی جنێوفرۆشی کە تێیان دا بوە هێندە سەنگین و بە ویقار بوون پێکەنینی خەلقی نەهێناوەتەوە، هەر لایێکیان بێ واقیع ئەوە بوە خەلقەکە بە هەڵبەستەکانی شێخ رەزا نەکەوتوونەتە سەر پێکەنین.

---

(12) ڕایەک هەیە دەڵێ بەیتەکە وا نیە وەک دەگوترێتەوە، گۆیا گۆڕانێکی بەسەر دا هاتوە ئەسڵەکەی ئەمە بوە:

«ست عشر» ژنیەتی بە مەزهەبی «قفال»ی
ئیبنو ئادەم نەماوە ...

«قفال» زانایێکی سەردەمی عەباسیەکان بوە، بەپێی ئەم ڕایە دەبێ ئەو لە ڕێی فەند و فێڵی کوێرە ڕێیەکانی شەرعەوە کۆ کردنەوەی شازدە ژنانی لە ژێر نیکاحی پیاوێکدا جایەز کردبێ. من لە نووسیناندا ناوی «قفال»م دیوە بەلام شارەزای مەزهەب و مەشرەب و ئایینی نیم تا بتوانم لێرەدا لە بارەیەوە شتێک بڵێم، بەلام بایی ئەوەی ئەم فەردە بگرێتەوە دەتوانم سرنج ڕاکێشم بۆ لای قافیەی دوو نیوە دێڕی فەردەکە: دیارە «حیماری» وەک ماری، هاوقافیەن نەک حیماری ، قفالی.

هەمزە حیماریش لەسەری زمانیەوە و بە بزاوتنی سەر و دەست کە مناسبی واتای قسەکانی بێ گوتوەتی :

رەزا نیە و قەزایە
لەسەر...م دانایە
لۆ کەرکووکێم هەڵدایە

دەستێکیشی هەڵتەکاندوە بەرەو کەرکووک. خەلقەکە لەبەر شیددەتی پێکەنین دەکەونە سەرپشت. شێخ رەزا زیاتر بە وەزعی خەلقەکە سەغڵەت دەبێ نەک گوتەکانی حیماری کە زۆر سادە و خوێڕیلە بوون. هەرجارە شێخ رەزا شیعرێک دەڵێ، حیماری گوتەی پێشووی دووبارە دەکاتەوە تەنها ناوی جێگاکە دەگۆڕێ کە شێخ رەزای بۆ هەڵدەدا. وەک بڵێ «لۆ بەغداییێم هەڵدایە... لۆ بەسراییێم هەڵدایە».
دەگیڕنەوە شێخ ڕەزا وای لێ بەسەر دێ بەاصطلاح لە دین دەردەچێ و دەڵێ«ئەوە کو]توومی من دوڕ دەقەڵێشمەوە کەس پێ ناکەنێ ئەم وا وا لێ کراوە گوو دەخوا خەلقەکە بۆی دەکەونە سەرپشت ».
ئەم شەڕە دەندووکێیەی شێخ رەزا و حیماری لە لایەن کاتی ڕوودانیەوە پاڵپشتی ئەو ڕایە دەکا کە بڵێ مەبەس لە «حیماری»یەکەی بەیتی «ست عشر» هەر ئەو هەمزە حیمارییەیە کە لە گەڵ شێخ رەزا شەڕە جنێوی کردوە ، چونکە شەڕە جنێوەکە لە کاتی گەرمەی دەسەلاتی شێخ نەبی دا بوە. واتە هەمزی حیماری شێخ رەزا و حیماریی«ست عشر» لە یەک کاتدا بوون. کە نەختێکیش ورد بینەوە لە دمودووی هەمزە حیماری ئەو خەیاڵەمان بە دڵدا دێ کابراییێکی وەها جەربەزە لێی دەوەشێتەوە بۆ مەبەسی خۆش گوزەرانی ، شوێن پارووی خۆی خۆش کردبێ لای شێخ نەبی بە فەتوای حەلاڵ کردنی شازدەژن بۆ پیاوێک. پوختەی قسە ئەمەیە کەوا هیچ بەرهەڵستی مادی و مەعنەوی نابێتە بەر یەک بوونی «حماری» ناو دیوانی حاجی قادر و «همزەحماری» شێخ رەزا و «حماری» بەیتەکەی «ست عشر».

لەوەندە زیاتر لە خەبەراتی «حیماری» و هاوڕێکانی لە بیری من نەماوە. بەو چەند وشەیەی حیماری کە لەگەڵ شێخ رەزا دا شەڕە شیعری پێ کردوە دەردەکەوێ لەهجەی ئاخاوتنی نە بادینی و نە هی سلێمانییە، بەڵکوو هی ناوچەی کۆیێ و ئەو شوێنانەیە وەک کۆیێ قسە دەکەن. بەڵام لەوە زیاتر سەر و شوێنێکی لە منەوە مەعلووم نیە ، هەروەها هی هاوڕێکانیشی : ئەوەندەی تازە لە گێڕانەوەی بوومەوە سەرپاکی مەعلووماتی منە لە بارەی گرووپی حیماری و قەبرخوار...هتد. بێ گومان شیعریان زۆر گوتوە، دەشبێ نوکتە و نادیرەیان دەماودەم گەڕابێ، چونکە پتر لەوە خەریکی خوێندن بووبن خۆیان داوەتە شیعر و لەتیفە و گەپ. بە خۆڕاییش نیە حاجی قادر سێ کەسیان لە جوملەی شاعیرە ناوادرەکانی کورد دەژمێرێ دیارە دەبێ ئەوەندە شیعرەیان دانابێ پێیان بگوترێ شاعیر.

لەگەڵ ناوی ئەو کۆمەڵە جەربەزەیەدا ناوی پیاوێکی دیکەشم دەبیست کە ئەویش هاوڕێی خوێندنیان بوە، بەڵام نەک بە جەربەزەیی ، لەگەڵ حاجی قادر و باپیرم برادەر و ناویشی کاک ئیسماعیلی چۆمانی بوە. بەو پێیە دەبێ خەلقی گوندی چۆمان بووبێ. لە ناو کاغەز و نووسراوەی کۆنینە کە لە لای ئێمە پارێزراون پارچە کاغەزێک«7» بەیتی تێدا نووسراوە بە شکڵ نووسی فارسی. لەسەرەوەی بەیتەکان«کاک اسماعیل» نووسراوە کە دانەری هەڵبەستەکەیە ، لە بەیتێکیشدا شکایەتی دووری «کاکە عەبد»هەیە. وا پێ دەچێ ئەو کاک ئیسماعیلی چۆمانی بێ کە تازە باسم کرد، کاکە عەبدیش حاجی مەلا عەبدوڵلا بێ کە لە سەردەمی دانانی هەڵبەستەکەدا هێشتا نەبووبوە حاجی و لە تافی گەنجایەتیدا بوە، دەگونجێ برادەرێکی خۆی بۆی نووسیبێ«کاکە عەبد». شیعرەکان بێ هێزن ، شاعیر خۆیشی دان بەوە دادەنێ لە گەڵ هێنانەوەی عوزرێکی کلاسیکی بێ تالعی دا ، وا لێرەدا بەیتەکە شکڵ نووس دەکەمەوە :

مقرم شعرەکانم قلپن اما کر نبی طالع (13)
لفرظی گر بچینم گل دریم بو دی لهر جای

(13) بە شکڵ نووسی ئێستاکە وای لێ بەسەر دێ :
موقررم شیعرەکانم قەڵبن ئەمما گەر نەبێ تالع
لە فەرزی گەر بچێنم گوڵ دڕیم بۆ دێ لە هەر جایی

لە کەرتی دوەمی بەیتی پێش ئەم بەیتەیان ناوی کاکە عەبد دێنێ:

« فراق کاک عبد جرکی بریم و نور بینای » (14)

نووسینەکە و شکڵی ئەو کاغەزەی بەسەریەوە نووسراوە لێیان دەوەشێتەوە هی 100 ساڵ زیاتر پێش ئێستا بن. بەڵام چ بەڵگەم بە دەستەوە نیە ئیسپاتی ئەوە بکا ئەم کاک ئیسماعیلە و هی چۆمانی یەک کەس بن ، چی گوتم کاری تەخمینە. هێندە هەیە دەبێ ئەوەش بڵێم مانەوەی ئەم نامەیە لە حاجی مەلا عەبدوڵلاوە بۆ ئێمە پاڵ پشتی ئەوە دەکا کاکە عەبد حاجی مەلا عەبدوڵلا بێ ، لەوەیشەوە پتر دڵ بۆ هێندێ دەڕوا کاک ئیسماعیل نامەکەش هەر خۆی کاک ئیسماعیل چۆمانی بێ، چونکە مەعلوومە ئەویش شاعیر بوە و وەک هاوڕێکانی تری.

هەروەک نازانین ئەم کۆمەڵە شاعیرە لە کوێوە هاتوون ناشزانین ، لە هەمزە بەولاوە ، ناوی ئەسڵییان چی بوە ، دوای بڵاو بوونەوەیان چییان لێ بەسەر هاتوە، بۆ کوێ چوون ، شوێنەواریان کوێر بۆتەوە یا خود منداڵ و نەوەیان لە دوا بەجێ ماوە ، شیعرەکانیان کۆ کراونەوە یاخود وەک خۆیان تێدا چوون: خولاسە هەرچی مەعلووماتە دەربارەیان بە دەستەوە نیە و خۆشیان بە هەموو چاکی و خراپەیانەوە بێ سەر و سۆراغن. خێرەومەندێک شتێک بزانێ دەربارەی هەرکامیان بێ پێویستە بە خەلقی ڕابگەیەنێ و نەیفۆتێنێ. کۆمەڵ بوونی ئەو شاعیرانە لەو ناوچەیە دا بۆ خوێندن لە گەڵ چەندین فەقێ و مەلای غەیری وان وا ڕادەگەیەنێ ئەوسا باڵەکەتی مەڵبەندێکی پێش کەوتووی کوردستانی خواروو بوە لە ڕووی ژیاری و خوێندەواری و گوزەرانیشەوە. دیارە زانست پەروەریی پاشای کۆرە لە کاتی حوکمڕانی خۆیدا ئەسەری هەرماوە تا ئەو کاتەی حاجی و هاوڕێکانی خوێندنیان تێداکردوە. حاجی قادر بە

(14) ئێستا وەهای دەنووسن :
فیراقی کاکە عەبد جەرگی بڕیم و نووری بینایی

چاوی خۆی پاشماوەی کردەوەی پاشای کۆرەی دیوە هەروەک پاشماوەی غیرەتکەشی حاکمێکی دیکەی کوردیشی دیوە بۆیە لەم بەیتەدا ئەمە دەڵێ:

تا تەعیناتی کۆر و لاڵ مابوو
لە گەلێ دێیەکان مەلای چا بوو (15)

مەعلوومە «کۆر» لەم بەیتە دا پاشای کۆرەیە بەلام تۆ بڵێی «لاڵ» کێ بێ. بیستوومە «عەبدالرحمان پاشای بابان» لاڵ بوە یاخود نەختێک زمانی گرتوە ، دەگونجێ مەبەسی حاجی لێرەدا ئەو بێ . بەو پێیە قسەکەی سۆران و بابان دەگرێتەوە. لە لایێکی تریشەوە ئیمکان هەیە مەبەسی میر ئەحمەدی برای پاشای کۆرە بێ کە مەعلوومە لاڵ بوە ، ئەوسا واتای شیعرەکە حەسر دەبێ لە سۆران. بەلای قەناعەتی منەوە بەر لە کۆر و لاڵەش مەلای چاک لە دێیەکان هەر هەبوون بەڵام لە سەردەمی ئەم دوو خونکارە دا ، مەبەس پاشای باباب و ڕەواندزە ، ڕەونەقی خوێندن لە عادەت بەدەر بوە. ئەوەی ڕاستی بێ بەربەرەکانی بەینی بابان و سۆران کە بەتێکڕایی کارێکی وێرانکەر بوە ، لەو مەیدانەی خوێندنەدا سوودێکی زۆری بوە . هەبوونی مەلای چاک لە قەلەمڕەوی هەر دوو لا هۆی شانازی و خۆ پێ هەڵدانەوە بوە. هەر ئەو شانازییە بە مەلای چاک بوە وای کردوە «عبدالرحمان پاشا» جێگە و ڕێگە و ملک و ماڵ و مزگەوت و مەدرەسە ئامادە کا لە کۆیێ بۆ مەلا عەبدوڕڕەحمانی کاکی جەلی و لە دێی «جەلی»یەوە ڕای گوێزێ بۆ

(15) ئەم بەیتە لە دیوانەکەی حاجی بەم شێوەی خوارەوە نووسراوە:

تا تەعیناتی کۆر و لاڵە هەبوو
لە گەلی دێیەکان مەلای چا بوو

وەنیە شیعری وەها قافیە مەیلەو بێ هێز نەبێ وەیا کەم بێ، بەلام بێ گومان ئەو جۆرەی تر کە «التزام»ی تێدایە و لە لایەن زۆربەی شاعیرەکانی سەدەی نۆزدەمەوە چاوەدێری دەکرا ڕێکتر و خۆشتر و شاعیرانەترە. لە لایێکی دیکەشەوە «مابوو» تا «هەبوو» پتر دەگونجێ لە گەڵ واقیعی حاڵی حاجی تا «هەبوو» چونکە حاجی بۆ خۆی لە هەڵبەست دا مەبەسی شتێکی کە پاشماوەکەی دیوە لەو گەشتی باڵەکەتی دا یا لە شوێنێکی تر کە ئاگاداری حاڵ و وەزعی بوە، نەک شتێک کە لە حزووری خۆیدا بنیاد نرابێ. حاجی کە لەو هەموو مزگەوت و مەدرەسانەی باڵەکەتی دەرسی خوێندوە بیست ساڵێک بەسەر نەمانی پاشای کۆرە دا تێپەڕی بوو، دیارە ئەوسا تەعیناتی کۆرە «مابوو» دوای بەسەرچوونی «کۆرە» خۆی بۆیە حاجی دەبێ بڵێ «مابوو ـ نەک هەبوو». هەرچۆنێک بێ من دەڵێم بۆ ڕستەی «مابوو» پتر دەچێ.

کۆیێ: بێ گومان نزیکی دێی جەلی لە قەلەمڕەوی ڕەواندز و مەترسی ڕاگوێستنی کاکی جەلی بۆ ئەولا خێرایی کردوە بە عەبدوڕڕەحمان پاشا لە هێنانی کاکی جەلی بۆ کۆیێ و کۆتاکردنی دەستی ڕەواندز لێی. من ناڵێم ئەگەر هاڤڕکێ نەبا« کۆر و لاڵە» یا خود میرەکانی تر مەلاکانیان بەلاوە دەنا ، بەڵام ڕێی ئەوە دەدەم بە خۆم ، ئینسافیش لێم دەسەلمێنێ ، کە بڵێم بوونی مونافەسە تیژتری کردوون لە یارمەتی دانی مەلایان. وەنیە لەوەشدا کارێکی ئەوتۆیان کردبێ چ عەیبێکی تێدا بێ. لە مێژووی سەرەتای ئیسلامدا نموونەی لەو ئاشکراتە هەیە: « المولفە قلوبهم» بە فەرمانی قورئان پشکێکی دیار کراویان هەبوو لە «بیت المال»، تا دوای خەلیفەی یەکەم ئەم پشکەیان پێ درا، بەڵام کە «عمر بن الخطاب» بوو بە خەلیفە تەعیناتەکەی بڕی و گوتی ئیسلامەتی حەوجە بەوان نەماوە بێ لزوم بۆ نازیان بکێشێ.

هەروەک کۆمەڵ بوونی ئەو گرووپە بەڵگەی بوونی وەزعێکی لەبارە بۆ خوێندن لە باڵەکاتیدا ، ئەگەر مەعلووم بکرێ دوای ڕۆیشتنیان لە باڵەکەتی سەرلەنوێ لە جێگەیێکی دیکەی کوردستان جەمبوورەیان بەستوە ، ئەویش دەبێتەوە نیشانەیێکی وەزعی تایبەتی ئەو جێگەیە، ئەوسا ڕەنگە شیعری شاعیرێک وەیا نووسینی نووسەرێک وەیا بەیتی شایەر و گۆرانیبێژێک لەگەڵ ئەو وەزعەدا دەنگ و ڕەنگی یەکدی بدەنەوە هەر وەک حاجی قادر باڵەکەتی و « کۆر و لاڵە و مەلکە و کیسەشکەل و... هتد»ی دووبارە کردەوە. با لەوەش گەڕێین ، هەر خودی شاعیرەکان پارچەیێکن لە مێژووی سەد ساڵی پێش ئیمڕۆمان ، دیمەنێکی بێ مانەندیش نیشان دەدەن لە جۆری بوێژی و گوتە و کردەوەی لە کەس نەچووی و نەبیستراو. پێوە خەریک بوون و بەدوا دا گەڕان و لێ تۆژینەوەیان لە لایەن ئەدیب و مێژووناسی کوردەوە پێویستێکی ڕۆشنبیرییە. من کیسەی خۆم بەتاڵ کرد لە هەرچی کالایێک لەوانەوە بۆ من بەجێ مابێ ، ڕەنگە بەوەدا قەرزێکی ئەدەبیشم بە میللەتەکەم دابێتەوە وەک بڵێی سەرگوزەشتیان مۆمێکیشی هەڵکرد لە ڕێبازی خوێندنی حاجی قادر و گەشتە درێژەکەی لە هەندێ شوێنی دوو پارچەی کوردستانی گەورەدا . دوور نابینم لێرە و لەوێ ، دوور و نزیک خەبەر و

ئەسەری دیکە پەیدا بێ ناتەواوی نووسینەکەی من پڕ کاتەوە یا خود کەم کاتەوە.

پشوویەکی لێکۆڵینەوە

بەر لەوە ڕووپەڕەی باڵەک وەرگێڕین و یەکێکی تازە بکەینەوە، شتێکی گرنگ هەیە لە تۆماری گەشتەکەی حاجی قادر کە پەیوەندی دارە لەگەڵ هەموو ژیان و بیر و باوەڕی لێرە بەدواوەی حاجی، دەبێ بەقەدەر توانایی لێی بدوێین و بوون ونەبوون و چەندو چۆنی شتەکە ساغ کەینەوە و نرخی ڕاستەقینەی خۆی پێ بدەین.

هەروەک بۆشت ڕوون دەبێتەوە لە درێژەکێشانی باسەکە ، کەنە کردن تێیدا دەست و قەڵەمی نووسەر و تۆژەرەوە دەبا بۆ دەروون و هەستی کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتی ئەوسای کورد. چ مەبەس دیراسەی حاجی بی و چ دیراسەی تێکڕای باری کوردەواری بێ ، لەگەڵ وەشاندنی هەر کوڵینگێکی لێدانەوەی زەویە کۆدە و نەکێڵراوەکانی ژیانی کوردی ئەو سەردەمانە ، دار و پەردووی بەسەر یەکدا تەپیوی مێژوو تووژاڵ تووژاڵ سەرزەوی دەبنەوە بۆ بەر چاوی کەسێک بیەوێت ڕابوردوو بەئێستاکەوە ببەستێتەوە و سەرەدەری لە دوا ڕۆژ بکات. لە لای خۆمەوە هەر ساتە سپاسگوزاریم بۆ گیانی حاجی قادر زیاد دەکات لەو ڕووەوە کە خەباتە دەوڵەمەندەکەی بە هەموو گۆشە و قوژبنێکی کورد و کوردستانمان دا دەبات ، کە ئەگەر وا نەبا نە لەو و نە لە کورد و کوردستانیش دەگەیشتین ، لە ڕێی ئەم تەرزە توێژینەوەیە.

لەو چەند ساڵەی دوایی، دەماودەم لە پەراوێزێکی تەسکی گوتواندا دەگوترا حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا بیری میللەت پەروەرییان لە باوەڕەکانی ئیبنوئادەم وەرگرتوە. گۆیا ئەو چەند ساڵەی خوێندن و ژیانیان لە باڵەکەتی و هەرێمێک کە مەلای ئیبنوئادەم تێیدا ژیاوە سوودمەندی کردوون لە باوەڕە پێشکەوتوەکانی ئەو مەلایە زلەی کورد، بە تایبەتی حاجی قادر کە لەدواییدا بۆی ڕێک کەوت جغزی تەسکی کۆمەڵایەتی کۆیێ و کوردستانی خواروو جی بهێڵێ و مێشکی زاخاو دراوی بەو بیرە ڕۆشنانە لە ئەستەمبۆڵ گەشە بکا: واتە حاجی قادر بەر لەوەی

بچێ بۆ ئەستەمبۆڵ بیری نیشتمان پەروەرانەی هەبوە و لە پاشماوەی بیری مەلای ئیبنوئادەمیشی وەرگرتوە.

من لە لانی خۆمەوە «تعصب»ێکی تایبەتیم نیە بۆ هیچ ڕایەک ، بە لاشمەوە ڕاستی هەر چییێک بێ ئەوا هەیە، نە بەخۆش بوونی من دەگۆڕێ و نە لزومیش هەیە بە نەفەس سواری ئێستاکەی من و غەیری من لە فەرزی حەزمان بەو ڕاستییە کرد یا نەکرد. تازە پەنجەییێکی قودرەت لێرانەدا بەرەو دوا ناگەڕێتەوە بۆ چەرخ و چارێگە چەرخێک لەمەوبەر تا ڕووداو بگۆڕێ و چارەنووس لە نوێوە بکێشێ.. بە قسەی سادەش سەد جاران ڕووداو بگۆڕین وەیا هەڵبەستین وەیا بشارینەوە یەک میلیمەتر هەڵوەستی ئێستاکەمان بەرەو پێشەوە نابەین.

دەست خاوێنی لە هەوڵ دان بۆ دۆزینەوەی ئەو ڕاستییە و هەموو ڕاستییێک قەرزێکی ئەخلاقی ـ میللی ـ مێژوویی ـ مرۆڤایەتییە لە ئەستۆی نووسەر و ئەدیب و قسەکەر و هەموو ئەو کەسانەی شت بە خەلقی ڕادەگەیەنن و هەرگیز لە گەڵ خزمەتی میللەت و مێژوو ڕێک ناکەوێ شتی دەستکرد هەڵبەسترێ و بەرگی ڕاستی لەبەر کرێ.

دەزانم هەندێ جار بەڵکوو زۆرجاران لە ڕووی دڵسۆزییەوە یەکێک شتێک هەڵ دەبەستێ بۆ خزمەتی مەبەستێک، ئیتر ڕەنگە ئەو مەبەسە سوود لەو هەڵبەستنە وەرگری یا خود وەرنەگرێ ، بەڵام ئەنجامی هەڵبەستن و دەست کاری هەرچی دەبێ با ببێ و چەندێک سوودی لێ وەربگیرێ و وەرنەگیرێ « تبرير ـ درەستاندن(16)»ی کارەکە ناکا: نابێ شت لە نەبوو هەڵبەسترێ.. نابێ ڕاستی بگۆڕێ وەیا ئینکار بکرێ وەیا بشرێتەوە. نابێ هەڵە بەرگی ڕاستی لەبەر بکرێ. لزوم نابینم بە دوا بەڵگەهێنانەوە و میسال گوتنەوە بکەوم بۆ جۆری دەستکاری کە لە مێژووی کۆنەوە کراوە چونکە ڕووپەڕەکانی مێژووی کۆن و نوێ پڕن لە درۆ و شتی هەڵبەستراو و ڕاستی شاردنەوە و هەزاران کاری وەها ناڕەوا،

---

(16) دروست لە وشەی "بر"ی عەرەبی نێزیکە کە "تبرير"ی لێ وەرگیراوە کەواتە بۆ ئێمەش ڕێ هەیە وشەی"دروست" بکەین بە "فعل" وەک عەرەب "بر"ی کردوە بە سەرچاوەی "برر ، يبرر، تبرير" ئێمەش بڵێین "دروستاندن". پێشینیان زۆر وشەی وایان داهێناوە تەنانەت وابوە وشەی عەرەبییان لە ڕێی "داڕشتن _ اشتقاق"ەوە کردوە بە کوردی وەک ئەوەی گوتوویانە "جەڕباندن، عاملاندن، کەرهاندن" بە واتای تەجرەبەکردن و بەکارهینان و ڕق لێ بوونەوە کە لە "جرب و عمل و کره"ی عەرەبییەوە هاتوون. بادینیەکان لەو کارەدا یەکجار چالاکن، بایی نیمچە فەرهەنگێک وشەی

عەرەبییان کردوە بە کوردی. وشەی "دروستاندن" بە واتای "تبریر" دێ، وشەی "دروست کردن" بە واتای "بناء و لٌنعە و عمل" دێ .

ئەوەی چاوی لێیان نەنووقێنێ دەچنە چاوەیەوە. دەزانین لێرە بە پێشەوە ساختە و دەستکاری چی بە ئینسان کردوە و چەندین فەلاکەتی بەسەر هێناوە. لەگەڵ زانینی ئەوەدا دەبێ ئەوەش بزانین، دەست کاری کردنی لێرە بە دواوەش هەمان نسکۆکانی کوشندە دێنێتەوە بەر مرۆڤ. دەبێ باوەڕ بێنین بەوە کە دەست کاری ڕەفتارێکی خراپە ئەگەر بۆ چاکە بێ و چاکەشی لێ پەیدا بێ، چونکە گومان لەوەدا نیە کە وا هەر کاتێک ڕێگەی دەست کاری کرایەوە با جارێکیان بۆ چاکەش بێ دەیان جار بۆ خراپە دەبێ.. لە فەرزی لایەنێکیش سوودی لێ وەرگرێ لایەنێکی دیکە یا پتر لە لایەنێک لێی زەرەرمەند دەبێ. هەر ئەو کەسەی دەست کاری دەکا چەند سەغڵەت دەبێ بۆ خۆی لە دەست کاری کردنی خەلق. دەبوا پەند لەو ناڕەحەتییەی خۆی وەرگرێ و بەزەیی بە ڕاستیدا بێتەوە و ڕەحمیش بە عالەم بکا خۆ بگێڕێتەوە لەو کارە چەوتە. ڕەنگە هەندە کەسێک لە ڕێی ناچارییەوە وەیا لەبەر پەرەسەندنی دەست کاری کردن لە نێوان نووسەراندا، بەتایبەت نووسەری سیاسی، ئەویش شت هەڵبەستێ و خۆی بەوە ئیقناع کا کە بەڵێ سوود چیە لەوەدا یەکێک یا چەند کەسێک مل دەنە ڕاستی و « قل الحق ولو علی نفسک » بکەن بە پێڕەو لە حاڵێکدا زۆر کەسی دیکە گوێ نەدەنە ئەم پەندە، هەڵبەت گوێشی نادەنێ؟ خۆ ئیقناع کردنی ئەوتۆیی هەرچەند باری ئەو تەرزە کەسانە لە نەزەر خۆیاندا ڕاستیش کاتەوە، چی لێرەدا گوتم دەربارەی ڕاست گۆیی و دەست خاوێنی هەر دەمێنێتەوە وەک بەردی بناغەی فەلسەفە و باوەڕ و پرۆژە و شاقامی بەرەو کامرانی و خێر و خۆشی بۆ زۆربەی ئادەمزاد لە ماوەی بێ بڕانەوەی هەر لە ئێستاوە هەتا هەتایێ. لەبەر ئەمە فەرمانی نووسەر هەر لەوەندە ناوەستێ کە بلێ نابێ ڕاستی بگۆڕێ، بەڵکوو دەبێ تا دەتوانێ لە دژی ئەو خوەی دەست کاری کردن و گۆڕینی ڕاستی بی و ئەوەندەی پێی دەکری هەڵە و چەوتی ڕاست کاتەوە و ڕاستی شرایەوە بەدەر خا.

لەبەر ئەوە خۆم خەلقی کۆییم و لە دڵ و دەروونی دانیشتوەکانی شارەزام و هەست بە مەیل و ئارەزوویان دەکەم زیاتر لە یەکێکی کۆیی نەبی، نەک هەر بە خەیاڵ بەڵکوو دەتوانم بڵیم بە سەری پەنجان گەرمایی مەیلی بەتینی کۆییان هەست پێ دەکەم بۆ دۆزینەوەی ئیسپاتی پتەو کە بوونی بیری نەتەوایەتی لە حاجی قادر دا بسەپینی بەر لە سەفەرەکەی بۆ ئەستەمبۆڵ. جگە لەو هەستە خەیاڵییە ، لە وتوویژ دا، وابوە بە نامەی تایبەتیش، گەنج و خاوەن بیر و باوەڕی کۆیی بیر و ڕای ئاشکرایان لای من دەربڕیوە لە بارەی بوونی ئەو هەستە نیشتمان پەروەریی لای حاجی قادر لە زویکەوە. وەک ئەوان منیش حەزم دەکرد بگەیشتمایە قەناعەت هێنان بەبوونی بیر و باوەڕی میللەت پەروەری لە حاجی قادری پیش سەفەری بەرەو ئەستەمبۆڵدا. وە نیە خەلقی کۆییێ حەز بکەن بە بوونی هۆی شانازی بۆ خۆیان و شارەکەیان، خەلقی هەموو جێگایەک، مەگەر نەخۆشی نەفسییان هەبێ، دەنا حەز بەو تەرزە شانازییە دەکەن.. حاجی قادر خۆی کە دێتە شانازی کردن بە کۆییێ بۆ ئاسمانی بەرز دەکاتەوە. بەڵێ ئەو مەیلەی خۆ هەڵدانەوە شتێکی سروشتییە لە مرۆڤدا. بەڵام کە مەیلەکە ڕووی کردە لادان لە شەقامی راست دەبێتە ناڕەوا و لە جایەزی دەردەچێ. دەبێ مرۆڤ ورتە لە مەیل و ئارەزووی خۆی ببڕێ کاتێک کە خەریکی لیکۆڵینەوەی میژوو دەبێ. ئەوەی راستیش بێ چ میللەتێک و چ شارێک و چ عەشرەتێک پێویستی بە شانازی بێ بنج نیە. ڕابردوو وەک ئیستاکە نیە بتوانی سوود وەرگری لە ڕازاندنەوە : هەرچی جوانی هەیە بۆی بخوازیەوە ناتوانی لیرەوە ببێتە ئارایشت بۆی. ئێمە با میژوو قبوڵ کەین وەک هەبوە بەڵام بە وەزعی نالەباری ئێستامان ڕازی نەبین و خەریکی چارەسەرکردنی بین. لەبەر تیشکی ئەو تێبینیانە با هەوڵ بدەین بە تەرازووی فکر و لێکدانەوە و بەڵگەی میژوویی، ئازادانە و ئازایانە، ئەو گوتە و بیر و باوەڕە هەڵسەنگێنین کە دەڵێ حاجی قادر لە ڕاگەیاندنەکانی مەلای ئیبنوئادەمەوە فکری نیشتمان پەروەری وەرگرتوە، بەو پێیەش گۆیا بەر

لە چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ شیعری کورد پەروەرانەی گوتوە و خەباتی کوردایەتی کردوە.

مەلای ئیبنوئادەم زانایێکی ئەوتۆیە لە هەر میللەتێکدا هەڵکەوێ شانازی پێوە بکا. لە سەردەمی خۆیدا گەیشتوە بەو پەڕی شارەزایی و پسپۆڕی لەو زانستانەدا کە لەباو و ناودا بوون. لە باری فیکری ئازادیشەوە بە کێش و تەرازووی هەڵسەنگاندنی واتای«ئازادی» لەو سەردەمەدا ماوەیێکی فراوان لە تێکڕای ڕۆژگاری خۆرهەڵات پێش کەوتوە. ئەگەر لیستەیێکی ناوی زانا گەورەکانی کورد بگیرێ ناوی ئەو لە دیڕی هەرە پێشەوە دێ لە گەڵ چەند ناوێکی دیکەی بایی دێڕێک بکەن ، لەوانەی هەر یەکێکان لە دەوری خۆیدا پێشەوای زانست بوە. بەگوێرەی گێڕانەوەی دەماودەم لە میراتی فۆلکلۆری وەک ئەو بەیتەی«ست عشر» ئەویش پشت گیری لێ دەکا، مەلای ئیبنوئادەم تایبەتێکی خۆی هەبوە نەبیستراوە لای کەسی دیکە هەبووبێ لەو مەلا و شێخ و پیاوە دینییانەی کورد کە ناو و خەبەراتییان پێمان گەییوە. ڕستەی«ئیبنوئادەم نەماوە سەری پان کا وەک ماری» وا ڕادەگەیەنێ کە وا هەر ساتێک بیستبێتی «بی شەرعی» دەکری لە جیگەییێکی ئەو دەستی بیگاتێ ، بۆ خۆی بەرهەڵستی ئەو بێ شەرعییەی کردوە و سزای تاوانبارەکەی داوە. ئەو بەیتە و گوتەی دەماودەمیش پێ لەسەر هەندێ دادەگرن کە مەلای ئیبنو ئادەم وابوە لەسەر بێ شەرعی تاوانبارەکەی کوشتوە. «سەرپان کا وەک ماری» لە کوشتن کەمتر بە دەستەوە نادا. هەرچەند لزووم نیە لەوە بدوێین ئاخۆ مەلای ئیبوئادەم چۆن ڕیێ بە خۆی داوە خۆ بکاتە«قاضی» و بڕیاری کوشتن بدا و کوشتنەکەش جێ بە جێ بکا، بەڵام کە باسی ئەو لایەنەمان کرد دەبێ کەمێکیش یارمەتی خوێنەری ئاسایی بدەین تاکوو سەری لە کارەکە سوڕ نەمێنێ : بێ گومان مەلای ئیبنوئادەم کاتێک ڕیی فەتوای وەهای بەخۆی داوە کە دیویەتی دەسەڵاتێکی حکوومەتی و شەرعی یا هەر نەبوە سزای تاوانبار بدا، یا سزاکەی پشت گوێ خستوە و فەرمانی شەرعی ئەنجام نەداوە کە حاڵیش وا بوو واتای حەدیسی پیغەمبەر کە دەفەرموێ «من رأی منکم منکرا فلیغیره بیده فأن لم یستطع فبلسانه فأن لم یستطع فبقلبه و ذلک أضعف الأیمان» دەبێتە واجیب.

هەر ئەم پێ هەڵستانەی ئیبنوئادەم بەو تەرزە کارە زەحمەت و گرنگانە بێ ئەوە کەس بتوانێ مەنعی بکا، بۆخۆی بەڵگەیە بۆ بەرزی و چەسپاوی پایەی لە مەیدانی زانست و ئاییندا.

وەک دەبینی ئیشکالێک نیە لە بلیمەتی و ئازایی و زانایی ئیبنوئادەم، لەوەشدا ئیشکال نامێنێ کە مرۆڤێکی یەکجار بێ هاوتا بوە. کاشکی خێرەومەندێک چ مەلا چ ڕۆشنبیرێکی دیکە لە وانەی خولیان زیندوو کردنەوەی کەلەپۆر و ڕابردووی مردوومان لە مێشکیاندایە ژیان و بیر و باوەڕ و بەرهەم و کرد و کۆش و چالاکی ئەم زانایە زلەی زیندوو کردبایەوە بۆمان و بی خستبا ناو کتێبێکەوە تاکوو وەک «فرض الکفایە» کە تەرک کردنی هەمووان گوناهبار دەکا و پێ هەڵستانی لە لایەن یەکێکەوە هەموان لە گوناە ڕەها دەکا ئەویش خۆی و میللەتەکەی ڕەها کردبا لە کەمتەرخەمی و بێ باکی بەرامبەر چرای هێندە پڕشنگدارمان، ئەوسا ئەو کەلەبەرانەی لە نووسینەکەی مندا پڕ نەبوونەتەوە و هەندێ پرسیاری گرنگیان بێ وەرام بەجی هێشتوە ئەو خێرەومەندە پڕی کردبانەوە و دڵ و مێشکمانی لە ناڕەحەتی بێ وەرامی پرسیارەکان حەساندباوە ، قەرزی مەلای ئیبنوئادەمیشی دەداوە لە جیاتی خۆی و گەلی کورد.

بەڵێ پایەی ئیبنوئادەم ، هەرچەند لە تێکڕای بەسەرهاتی ژیان و زانینەکانی کەمێک نەبێ بە ناوماندا بڵاو نەبۆتەوە، دیسانەوە لێمان مەعلوومە چ پایەیێکی بەرز ونرخدارە. بەڵام ئاخۆ لەوەی پێی دەگوترێ «بیری نیشتمان پەروەری»بە زاراوەی ئیمڕۆکەمان ، یا خود لەبەر تیشکی نیشتمان پەروەرییەکەی حاجی قادر دا، ئا لەو مەیدانەدا ئیبنوئادەم گەیوەتە کوێ؟ جگە لە مەلایەتیەکەی کە شۆرەتی لە باسکردن و هەڵدانەوەی بێ نیازە و بەولای بەرهەڵست کردنی خورافات و دوشمنداری پیاوی ئایینی تەڵەکەباز و نەسەلماندی بێ شەرعی ئاشکرا و چەوساندنەوەی خەلق بۆ سوودی شەخسی بە ناوی دینەوە، کە ئەمانە لە سەردەمێ ئەودا و بە نیسبەت مەلاییێکی سەر بەرماڵەوە بە نرخترن لەوە من و تۆ ئیمڕۆ خۆ بکەینە سۆشیالیست، ئایا لەمانە بەولاوە بەرەو بیری کوردایەتی چ قۆناغێکی تێپەڕاند بوو؟

ئەوەندەی بیستبێتم و زانیبێتم و لە کتێبی بایەخدار دا خوێندبێتمەوە بۆم ساغ نەبۆوە مەلای ئیبنوئادەم کوردایەتی کردبێ بە واتای بزووتنەوە وەیا فەلسەفەیێکی قەومی. بەڵێ بە پێی ئەوە کە مسڵمانێکی ڕاست بوە و لە خوا ترساوە و بڕوای بە قیامەت ترسی دونیای لە دڵدا بردۆتە دەرێ و تەمای ناڕەوای لە پەڕەی مێشک و گیانی سڕیوەتەوە مومکینە لە ڕێبازی ئەنجامدانی فەرمانی شەریعەتەوە بەرەنگاری کاری ناڕەوای حکوومەتی ئەوسا بووبێ ، جا ئەگەر عوسمانی فەرمانڕەوا بووبن یەخەگیریان بووبێ و کەوتبێتە هەڵوەستی وەها لە ڕێی مەفهوومی بەرهەڵستی کردنی بێگانەوە لە ڕواڵەتدا شێوەیێکی کوردپەروەری وەرگرتبێ. بەڵام ئایا ئەو کارانە هەموویان کە لە پەراوێزی واتای ئایین دەرناچن، تا بشڵێی بە نرخ و پیرۆز و شەرافەتکارن، مومکینە پێیان بگوترێ کوردایەتی؟ بێ ئەوە جورئەت بکەم لەو قسانەمدا عەیبێک لە ئیبنوئادەم بگرم ، بەو پەڕی تەقدیسەوە بۆ گیانی پاکی و ڕەوشتی قارەمانانەی دەڵێم کوردایەتی دروشم و ڕوخسار و ناوەرۆکی تایبەتی هەیە جیاوازی دەکاتەوە لە «پیوریتانیزم»ی ئایینی بێ فێڵ. وا دەبێ نیشتمان پەروەری و ئایین بە یەکەوە جووت بڕۆن وەک ئەوەی بە جووت لە دژی ستەم بن وەیا خەلق هان دەن بۆ بەرگرتنی هێرشی بێگانە، ڕەنگە ئایین خۆی ببێ بە دەستووری میللەتێک و لە سەری بڕوا، بەڵام هەموو دەزانین تۆ و کێڵگە و دروێنەی نیشتمان پەروەری شتێکی و هی ئایین شتێکی سەربەخۆی خۆیەتی. وا هەیە نیشتمان پەروەر، تاکی یا کۆمەڵی ، «ملحد»ن، یا خود لە عاست دیندا بێ پەڕوان. لزووم نیە بڵێم، وا دەشڵێم بۆ مەبەسی زێدە ڕوون کردنەوە، نیشتمان پەروەرێکی برازیلی چ بیر لەوە ناکاتەوە ئاخۆ قورئانی ئیسلام چ دەفەرموێ و مەرقەدی گەیلانی چەند منارەی بەسەرەوەیە: میللەتان ئایینی جوداوازیان هەیە هەمووشیان بیری تایبەتی نیشتمان پەروەری خۆیان هەیە. هەر میللەتێکیش هۆش و گیانی میللەت پەروەری هەژاندی ، پێش ئەوە بیر لە فەلسەفە و ئایین بکاتەوە هەر پێداویستەکانی فەرمانی میللی دێنەوە بەر چاوی. با لێرەدا نموونەیێکی سەر بەو مەوزووعەوە بێنمەوە بۆ ڕوون کردنەوەی لایەنی ئەوە کە وا ڕەنگە نیشتمان پەروەری ڕێک نەکەوەێ لە

گەڵ فەلسەفەیێکی تری کۆمەلایەتی و سیاسی وەیا باوەڕی دینی. با لە پێشەوە نموونە لە ئایین بێنمەوە بە دوا ئەوەدا لە فەلسەفە:

زۆربەی مێژوو نووسان لەسەر ئەو قەناعەتەن کە وا وەزیر«ابن العقلمی»لەبەر جیاوازیی مەزهەب خەلیفەی عەباسی«مستعیم بەللە»ی هەڵفریواند و بەغدای تەسلیم بە هۆلاکۆ کرد.. با 600 ساڵێک واوەتر ببین و نموونە لە مێژووی کورد بێنینەوە لە ڕۆژگارێک کە حاجی قادر ژیاوە و خۆی ئاگادار بوە، هەرچەند نەختێکیش لە دووەرە بێ: گوتەیێکی مەشوور هەیە دەڵێ«مەلای خەتێ» لەبەر باوەڕی ئایینی خۆی کە ناسەلمێنێ مسڵمان لەدژی خەلیفەی ئیسلام چەک هەڵگرێ، فەتوای دا بە کافربوونی هەر کوردێک شەڕ بکا لە گەڵ لەشکری عوسمانی کە ئەوسا بە دەوڵەتی ئیسلام دەزانرا و پاشان لەقەبی خەلیفەی پێوە بوو، گۆیا ئەو فەتوایە بوو لەشکری میری ڕەواندزیی لە شەڕکردن وەستاندەوە و چەکی پێ فڕێ داوە و بەوەدا میری رەواندز ناچار بوە بە تەسلیم بوون و حکوومەتی لێ تێک چوە. من لێرەدا بە نموونەی بەرهەڵستێکی دینی لە تەک داخوازی و پێویستی قەومی و هەم بۆ مەبەستی«جدل» وا ڕادەنوێنم کە وا مەلای خەتێ ئەو فەتوایەی دابێ، دووریش نابینم لە حاڵی وەهادا مەلاییێک کورد بێ یا غەیری کورد بێ فەتوا بدا بە کافربوونی پیاوی یاخی لە دژی خەلیفەی ئیسلام، دەنا ئەگەر بۆ ئەم مەبەسە و لەبەر ئەوە نەبێ کە فەتواکەی مەلای خەتێ زۆر بەسەر زمانانەوەیە ، نموونەم لە ڕووداوی تر دەهێنایەوە چونکە گوتەیێکی دیکەی یەکجار دژی ئەو گوتەیە بە بەڵگەی عەقڵییەوە پاشەکشە دەکا بەو شۆرەتەی کراوەتە عەیبێکی گەورە لە مەلای خەتێ. من بێ ئەوە چ مەبەستێکم هەبێ غەیری دەست خاوێنی مێژوویی ، گوتەی دوەمیش بە خوێنەری کورد ڕادەگەیەنم ، ئەوەندەش دەڵێم قسەیێکی لەو ڕووەوە پێم گەییوە لە پیاوی ئەوتۆم بیستوە هیچ پەیوەندییێکی خزمایەتی وەیا دۆستایەتی بە بنەماڵەی مەلای خەتێوە نیە، بەپێچەوانە لەلایەن مەشرەبی «تصوف»ەوە دەبێ بە ناحەزی مەلای خەتێش بژمێردرێ. سەرەڕای بێ پەیوەندی، چ سوودێکی پێ ناگەیەنێ نە لە ئێستاکەو نە لە دوا ڕۆژ دا لەو سوودە بەولاوە کە ناوناوە دووچاری دەمەتەقەی بکا لە گەڵ ئەو کەسانەی مەلای خەتێ

تاوانبار دەکەن. قسەکە کە هی لایەنگیری و خزمایەتی و سوودی شەخسی نیە، لە ناوچەیێکیشەوە هەڵستاوە شارەزایە لە ڕووداوەکانی سەردەمی پاشای کۆرە لە ڕەواندز دا. ئەم گوتەیە ئینکاری فەتواکە ناکا بەڵام دەڵێ لەسەر خواهشتی پاشای کۆرە دەرچوە نەک لە دژی : واتە مەلای خەتێ بەپێی بەرژەوەندێک کە لە پاشا خۆی ڕەچاوی کردوە بۆ ئەوە هەم ولاتەکە وێران نەبێ و هەم ئابڕوو نەتکێ بە پەلە و دوا کات فەتوای ڕەوابوونی ئەو شەڕەی دەرچواندوە تا ببێتە هۆی ئیمکانی گێڕانەوەی لەشکری کورد بۆ ڕەواندز و کردنەوەی درەگەیێکی ئاشتی و ڕێک کەوتن. بەپێی بیستن و لێکدانەوەی خۆم دوو بەڵگەی گەورە پشتگیری ئەم ڕیوایەتە دەکەن :

یەکەمیان ئەوەیە لە سەرەتای دانانی مەلای خەتێ بە«باش مەلا» و مەرجەعی دینی لە قەلەمڕەوی پاشای کۆرەدا، ڕێک کەوتنێک و پەیمانێکی بنجی و سەرەتایی هەبوە لە میانی پاشا و مەلادا لە سەر ئەوە کە نە پاشا تێکەڵ بێ لە کاری سەر بە شەرع و ئایینەوە ، نە مەلاش دەخلێکی ببێ بە سەر کار وباری حوکمڕانی و هەڵسووڕاندنی ئیشی دونیایی یەوە ، هەر یەکەیان لە مەیدانی خۆیدا ئازاد بی و سنوور و پەرژینی لێ نەشکێ. هەر لەبەر ئەم ڕێک کەوتنە بوە مەلای خەتێ بێ دەنگ بوە لە زۆر کردەوەی پاشا و دەستوپاوەندەکانی لە هەڵسووڕاندنی کاری حوکمڕانی کە وا گەلێک جاران خزمایەتی نەبوە لەگەڵ فەرمانی قورئان و حەدیس و شەریعەت . پیاوێکی وەک پاشای کۆرە هەرچەند خزمەتی مەلایانیشی کردوە و گەشەی داوە بە خوێندن لە مزگەوتەکان جارەها کاری وای کردوە نەک هەر ئایین بە؛ کوو کوێرە ڕێی ئینسافیش لێی نەسەلماندوە ، بەڵام بەلای خۆیەوە پێویست بوە بۆ سوودی حکوومەتەکەی . وەک پاشای کۆرە هەموو حاکمیکی تریش بێ ئینسافی و دڕندەیی کردوە هەر کاتێک بە پێویستی زانیبێ ، چەند حاکمێک نەبێ لە درێژایی مێژوو دا کە ژمارەیان لە پەنجەی دەستان تێ ناپەڕێ.

بەڵگەی دوەم ئەوەیە، کە وا تا ڕادەیێک لە هی یەکەمەوە هەڵدەستێ ، پاشای کۆرە لە حوکمڕانی خۆیدا دەستی نە پاراستوە لە کوشتن: یەکێک بووبێتە هۆی بێ هێزیی حکوومەتەکەی وەیا گومانەی لێ کردبێ

کوشتوەتی. بەر لە هەموو خەلق مامەکانی خۆی کوشتوون. دەوجا پیاوێکی وا ڕژد لەسەر پاراستنی دەسەڵاتەکەی چۆن بێدەنگ و دەست پاچە ڕادەوەستێ لە عاست مەلای خەتێ کە خەریک بێ کارێکی وا بکا تەخت و تاجی لێ تێک دا؟ مەلای خەتێش کە شارەزای خوێنڕێژیی پاشای کۆرەیە چۆن ئەو فەتوایەی دا و هەڵ نەهات بۆ جێگاییێک خۆی تێدا بپارێزێ تا ئەو کاتەی ئیشی پاشا یەک لا دەبێ ؟ یا خود با بڵێین دەبوا لە پێشەوە مەلا پەنا ببا بۆ جێگەییێک کە لە دەسەڵاتی پاشا بەدەر بێ ئەوسا فەتواکە بڵاو کاتەوە. وەک دەزانین نە پاشا مەلای کوشت و نە مەلاش ترسا لە کوشتن چونکە فەتواکە لە سەر ئارەزوو و پەسندکردنی پاشا بوە.
بەیتێکی حاجی قادر، کە لەمە پێش بە شایدەمان هێنایەوە و دەڵێ :

تا تەعیناتی کۆر و لاڵ مابوو
لە گەلێ دێیەکان مەلای چا بوو

لێرەدا زیمنەن پاکانەییێک دەکا بۆ مەلای خەتێ، ئەوساش حاجی قادر نەی دەزانی لە دوا ڕۆژ دا ئەو تۆهمەیەی دەخرێتە پاڵ تا پاکانەی زیمنی بۆ بکا. پاکانەکە لەوەوە دێ کە وا مەعلوومە بە دوای مەلای ئیبنوئادەم دا یەکەم مەلا لە تەعیناتی پاشای کۆرە سوودی لێ وەرگرتبێ مەلای خەتێ بوە ، بەو پێیە ئەو بەر لە هەموو مەلاییێک دەکەوێتە ناو پەراوێزی قسەی حاجی« لە گەلێ دێیەکان مەلای چا بوو». زاهیری حاڵ ئەوەیە حاجی قادر بە وەهم و خەیاڵیشیدا نەهاتوە مەلای خەتێ چ عەیبێکی هەبووبێ دەنا بێ گومان لێی بێدەنگ نەدەبوو و لە پەراوێزی شیعرەکەی دەر دەهاویشت.
جگە لەمە، حاجی و باپیرم لە مزگەوتی مەلای خەتێ خوێندوویانە: گریمان لەو کاتەدا بیریان نەپڕژا بوو فەتواکە لە مەلای خەتێ بە عەیب بگرن، خۆ دوای چوونی حاجی بۆ ئەستەمبۆڵ و کرانەوەی هۆشی میللەت پەروەرانەی دەبوو فکرێک لەو فەتوایە و خوێندنەکەی خۆی لە مزگەوتی مەلای خەتێ بکاتەوە و شتێک لە بارەیەوە بڵێ. زۆر ئاشکرایە فەتواکە

لە کاتی دەرچوونی دا چ عەیبێکی لێ نەگیراوە، لە دواییشدا هەمان بێ عەیبی بوە وای کردوە پیاوێکی کوردپەرستی وەک حاجی قادر ڕەخنەی لێ نەگرێ.

ئەم دوو گوتەیە هەن دەربارەی هەڵوەستی مەلای خەتێ، گوتەیەکیان پەرەسەندو و ئەوی دیکەیان لەبەر سێبەری یەکەمیان کز و بێ دەنگ. من هەرچەند لە وەزعێکدا نیم بتوانم نووسینەکەم تەرخان کەم بۆ تۆژینەوەییێکی ئەوتۆ پرسیارەکە یەک لا کات، لەگەڵ ئەمەشدا قەناعەتم ئەوەیە فەتواکە لەسەر خواهشتی پاشا دەرچوە، هەر ئەمەش زیاتر دەگونجێ لەگەڵ دەلالەتی حاڵ و چۆنەتی ڕووداوەکانی ئەو کاتە و وەزعە کە فەتواکەی تێدا دەرچوە. مەیلەو یەقینم پێک هاتوە لەوەدا ئەگەر مەلا لە خۆوە ئەو کارەی کردبا لە سەرەتای بەرپا بوونی شەڕەکەوە دەیکرد چونکە کە جایەز نەبووبێ هەر لە ڕۆژی یەکەمەوە جایەز نەبوە. ئەوەی ڕاستی بێ یەکێک بە وردی کتێبەکەی خوالێخۆش بووی حوزنی موکریانی بخوێنێتەوە ترووسکەی حەقیقەتی لێ بەدیار دەکەوێ هەرچەند حوزنی بۆ خۆی باوەڕی تایبەتی خۆشی هەیە دژی مەلای خەتێ.

ڕەنگە بێ سوود نەبێ لێرەدا لە هەڵوەستەکانی مەلای کورد دوو هەڵوەستی نوێ بە بیران بێنمەوە یەکێکیان تایبەتی کۆیێ، یەکێکیشیان هی تێکڕای کوردستانی عێراق، کە هەر دوویان لەلای خۆیانەوە پاکانەییێکی نهێنی دەکەن بۆ مەلای خەتێ لەو ڕووەوە کە میللەتی زۆرلێکراو داخوازی دوێنێ و ئیمڕۆی لە ڕۆڵەکانی یەک چەشنە، ڕۆڵەکانیشی وایان چاوەڕوان لێ دەکرێ یەک هەڵوەست ڕاوەستن لە دوێنێ و ئیمڕۆدا چونکە زەرفی هەڵوەستیان یەکێکە، خۆ فرۆشێک و خەڵەتاوێک نەبێ لە هەڵوەستەکە لانادات.

هەڵوەستی تایبەتی مەلاکانی کۆیێ ئەوە بوو لە ساڵی 1961 دوای بەرپابوونی شۆڕش لە «11»ی ئەیلوول حکوومەتی «عبدالکریم قاسم» داوای لێ کردن برووسکەی پیرۆزبایی بۆ بنێرن و شۆڕشگێرەکانی کوردی تێدا تاوانبار بکەن. «10» مەلا لەوانەی فەلسەفە و تەئویلات فێری نەکرد بوون تبریران بێننەوە بۆ خراپە ، بەو پەڕی سەر بەرزییەوە ڕەفزی

خواهشتی میرییان نەکرد و چوونە بەندیخانە و دوچاری عەزاب و زەحمەتێکی گەورە بوون، نە خۆیان نە کەسیش دەیزانی سەرئەنجامیان بە چی دەگا چونکە دەعوایێکی عورفی قورس ڕێک خرا لە دژیان کە سزای خنکاندنی بۆ هەندێک بێ دین شایەدیشیان لێ دان، بەتایبەتی لە مەرحووم مەلا مەعسووم.. چەند مانگێک لە بەندیخانەکانی بەغدا و دەور و بەری بەغدا مانەوە، بەڵام بەختیان یار بوو لەودا شۆڕشی کورد بەردەوام بوو و چارەنووسی زۆر کەس و زۆر لایەنی سیاسی بەو دەوام کردنەی شۆڕشی کورد گۆڕا و مەلاکانی کۆیەش وەک چەند خەلقی دیکە بەردران. ئەمە بە نیسبەت مەلاکانەوە کەچی هەموو دەزانین بە سەدان برووسکە لە رادیۆ دەخوێندرایەوە و لە ڕۆژنامان بڵاو دەکرایەوە، یا لە ترس یا لە تەماع کورد و غەیری کورد، بە شەهادە و بێ شەهادە، خاوەن شۆرەت و بۆرە پیاو دەیاننارد بۆ پشتگیریی عەبدولکەریم و لە دژی شۆڕش. مەلاکان ئەمانە بوون :
خوا لێخۆشبووی مەلا معیومی هەورامی، خوا لێخۆشبووی مەلا محمدی مەلا عەلی ، خوا لێخۆشبووی مەلامحمدامین مەلامصطفی عاصی ، حاجی مەلا ظاهری مەلا صادق، مەلا أنوری شیواشانی، مەلا عەلی حاجی توفیق، مەلا صدری مەلا صالحی خطیب، مەلا محمدامین کریم کانی رەشی، مەلا فتح اللە عبدالکریم، شێخ حسام الدین تاڵەبانی. ئەو ساڵە دوای گرتنی مەلاکان وا ڕێک کەوت چووم بۆ سلێمانی ، برادەران وەزعی کۆیەیان لێ پرسیم، پێم گوتن ئێستا لە کۆیێ خەلق بە بانگی لەڵەشێر نوێژ دەکەن چونکە مەلای تێدا نەماوە بانگ دات.

هەڵوستی تێکڕای مەلایانی کوردستانیش ئەوە بوو لە ساڵی 1966 بە بۆنەی ئاهەنگێکی دینییەوە «عبدالسلام عارف» ئەغڵەب مەلاکانی لە بەغدا کۆ کردنەوە و گوتاری پێ خوێندنەوە. ژمارەیێکی زۆریش لە مەلاکانی کورد هێنرا بوون بەو نیازە قسەکانیان بە ڕادیۆ بڵاو کرێتەوە، ئیتر یا بە ترس یا بە تەماع لە قسەکان دا شۆڕشی کورد تاوانبار بکەن. ئەوەی ڕووی دا شتێک بوو دژی هەموو حیسابێکی«عبدالسلام»: یەکێک لەو مەلایانەی کورد کەرتی وشەییێکی لە زاری دەرنەچوو «عبدالسلام» پێی خۆش بێ ، تێکڕایان داواشیان کرد لە حکوومەت کرد ئاشتی بنێتەوە

لەگەڵ شۆڕشگێرانی کورد. هەرچەند مەرج نیە مەلاییێکی 140 ساڵێک پێش ئیمڕۆ خۆی کردبێتە «قدوة» بۆ مەلاکانی 140 ساڵ دواتر، بەڵام کە بەڵگەییێکی«قطعی» نەبوو ئیسپاتی لە یەکدی دوورکەوتنەوەی ڕەفتاری باپیر و نەوە بکا لە گوتەی دەماودەم بەو لاوە، لە هەمان کاتیشدا گوتەی بە «منطق و ئیقناع»یش هەبێ وا ڕاگەیەنێ نەوەکان ڕەفتاری باپیریان دووبارە کردبێتەوە، پتر بە دڵەوە دەنووسێ لە ڕابوردوو دا ئەوە ڕووی دابێ کە نیسبەتی باپیر و نەوە داخوازی دەکا.

بە هەمە حاڵ مەلای خەتێ یا بە ڕەزامەندی پاشای کۆرە فەتواکەی داوە یا لە دژی ئەو. ئەگەر بە ڕەزامەندیی پاشا بووبێ چ گلەیی نایێتەوە سەر مەلا. خۆ، لە فەرزی «مستحیل» ئەگەر لە خۆوە فەتواکەی دابێ دیارە لە نەزەر گیانی نیشتمان پەروەریی کورد دا دەبێتە جێی گلەییەکی زۆر گەورە، بەڵام ئەوساش گومان لەوە دا نابێ کە لەبەر مەحزی باوەڕی دینی کارەکەی کردوە ، پووڵێکی لە کەس وەرنەگرتوە: بەپێی باوەڕی خۆی شمشیر هەڵکێشان لە ڕووی خەلیفەی ئیسلام کارێکی ناجایەز بوە. ئا لێرەدا نیشتمان پەروەری و دین پەروەری لە یەکدی دەترازێن جا هەر لایەکیان چ دەلیلێک دێنێتەوە با بێنێتەوە بۆ ڕاستی و دروستی باوەڕەکەی . مەبەس ئەوەیە بۆ خوێنەری ڕوون کەمەوە ئایا دەشێ دینداریی مەلای ئیبنوئادەم بێ سێ و دوو ڕوو لە نیشتمان پەروەری بکا وەیا بیری کوردایەتی بخاتە مێشکانەوە !

نەک هەر ئایین بەڵکوو هەموو باوەڕێک کە لە سەرچاوەییێکی غەیری نیشتمان پەروەرییەوە هەڵ بقوڵێ مومکینە لە گەڵ نیشتمان پەروەری سادە و بێ تەئویلدا نەگونجێ. لەوەش زیاتر دەتوانم بڵێم: ئایین هەڵدەگرێ ڕێگا بدۆزێتەوە لە ئایەت و حەدیس و فەتوای موجتەهیدەکان بۆ ئەوە لە کاری دونیاییدا کەنارەگیر بێ و لێی بەدەنگ نەیێ، وەک ئەوەی پەیڕەوی« لکم دینکم ولی دین» بکا، بەڵام باوەڕەکانی سیاسی کە لە سەرچاوەی تایبەتی خۆیانەوە هەڵدەستن ڕێبازی ئەوتۆ نادۆزنەوە لە فەلسەفەکەیان فەتوای بۆ بدا لە تەک هەڵوەستەکانی نیشتمان پەروەری دا کنارەگیری بکەن و مەیدانی بۆ بەجێ بێڵن. فەلسەفەی سیاسی بە درێژایی کات و لە هەموو هەڵوەست و مەیدانێکدا خۆ زاڵ دەنوێنێ بەسەر

بیر و باوەڕی غەیری خۆیدا، بەڕادەی بوونی گیانی شۆڕشگێریش لە فەلسەفەدا لایەنی تاوانبارکردنی غەیر بەهێز دەبێ تێیدا. هەموو لەبیرمانە ئەو ساڵە کە کۆماری مەهاباد لەناو چوو و سەرۆکەکانی خنکێنران چەندین ڕۆشنبیری کورد دەیانگوت و دەیانگوتەوە لەناوچوونی کۆماری مەهاباد ڕووداوێکی باش بوو چونکە خزمەتی ئاشتی جیهانی کرد: ئەمەیان دەگوت نەوەک گلەیی بکرێ لە بەرەی سۆشیالیزم کە مەهابادی نەپاراست. بە زاری کەسیش دانەهات بڵێ کە پاراستنی ئاشتی ئەو پێویستە بوو، دەبوا لە پێشەوە بەرەی جەنگ خواز نەورووژێنن بە دروست کردنی کۆماری مەهاباد، هەر نەبا ئەو قوربانیانە لە کیسەی کورد دەمانەوە. بێ گومان باوەڕێکی سیاسی ئەو تەئویلەی دێنایەوە بۆ شیرن کردنی تامی کارەساتەکە لە زار و گەلوی کورد. لەمەشدا هەموو لایەنە سیاسیە شۆڕشگێرەکانی کوردستان یەک دەنگ بوون. بۆ ئەوە تەمێکی تاریک و بێ لزوم بە دەوری نووسینەکەمەوە نەمێنێتەوە دەربارەی ڕووداوی مەهاباد لێرەدا ئەوەندەش دەخەمە سەر قسەکانم و دەڵێم بەلای باوەڕی خۆمەوە چ گلەیی ناکرێ لە بەرەی سۆشیالزم لەوەدا نەیتوانی یاخود نەیویست بە ئەرکێکی زل کۆماری مەهاباد بپارێزێ ، بەڵام ئەگەر کورد پێی کرابا کۆمارەکەی بپارێزێ دەبوا بی پارێزێ وەلەو دەجارانیش شەڕی گەورە یا گچکە لەو پاراستنەدا پەیدا بووبا. هیچ میللەتێک ئامادە نیە خۆ بکاتە «مسیح»ی سەردەمی چەرخی بیستەم لە پێناو جیهاندا، بۆ دەبێ کورد خۆ بکاتە «مسیح». خۆ کردنە «مسیح» کاری ناچارییە.

هەر لەو هەڵوەستانەدا کە بیری نیشتمان پەروەری لە گەڵ فەلسەفەی تر دا یەکدییان نەگرتۆتەوە ئەوە بوو لە دەور و بەری ڕاپەڕینەکەی 1948 کە پێی گوترا «وثبە»نامێلکەییێک دەرچوو، وا بزانم کوردیش دەری کردبوو، بەلای خۆیەوە ئیسپاتی ئەوەی کردبوو کورد «ئوممەت» نیە، دیارە کە کورد ئوممەت نەبێ مافی ئەوەی نامێنێ خەباتی قەومی بکا. بێ گومان فەتوای وەها گەلێک کوشندەترە بە نیسبەت چارەنووسی کوردەوە لە فەتواکەی مەلای خەتێ ئەگەر بووبێ و ئەگەر نەبووبێ. دیارە خاوەنی نامێلکە ڕەچاوی ئەوەی کردوە بوونی خەباتێکی قەومی کورد بزووتنەوەی

چینایەتی عێراق کەرت دەکا. لێرەدا ئەم فەلسەفەیە نەک هەر ڕێک ناکەوێ لەگەڵ بیری نیشتمان پەروەی، بەڵکوو هەندەی خۆ دوور خستۆتەوە لێی چۆتە ڕیزی دوشمنە هەرە گەورەکانیەوە. وەک ئەم نامێلکەیە، تێک دانی قەبری عەلی کوردی و خێزانەکەشی کە بە وەسیەتی خۆیان لە حەمرین هەلنرابوون ئەویش لەو فەلسەفەوە هەڵستاوە کە پاراستنی یەکیەتی خەباتی چینایەتی عێراق بەر لە هەموو ئەنجامێکیەوە دێ.. نازانم بە دوا تێکدانی قەبرەکان تەرمی مێرد و ژن چی لێهات.

دەوجا لێت مەعلووم بێ دینداریی مەلای ئیبنوئادەم لە خۆوە نابێتە سەرچاوە بۆ بزافتنەوەی هەستی نەتەوایەتی لە دەروونی خەلقدا. فکری نیشتمان پەروەری دروشم و ڕێباز و فەلسەفە و باوەڕی تایبەتی خۆی هەیە لە نەزەر فەلسەفەی دیکەدا کز نابێتەوە، ڕەنگە لە گەڵیان ڕێک کەوێ و ڕەنگە ڕێک نەکەوێ. لەبەر ئەوە تا ئیمکان دەبێ بگوترێ مەلای ئیبنوئادەم کوردایەتی کردوە و گیانی نیشتمان پەروەری هەبوە بە واتای کوردستانپەروەری دەبێ بەڵگەی قەتعی و رابەر پەیدا بێ کە ئەم لایەنە بسەپێنێ. پیووریتانیزم و عەلەیهی درای ئەفسانە و خراپە کە بۆ خۆیان جێی پێوە نازینن نابن بە کوردایەتی هەر وەک لە وڵاتێکی دیکەدا نابن بە تورکچیەتی وەیا ڕووسپەروەری.

ئاخۆ لەنووسینەکانی ئیبنوئادەم چی ئەوتۆمان بەدەستەوەیە کە کوردایەتییەکی ئاشکرای تێدابێ؟ یا ئەگەر کوردایەتی سەریحیش نەبێ ، لە جغزی ئایین دەرچووبێ و گەیشتبێتە سنووری بەرژەوەند وەیا فەلسەفەییێکی دونیایی؟ وە نیە من هەموو وەیا زۆرینەی نووسینەکانی ئیبنو ئادەمم دیبێ بەڵام لە دەستنوسێک کە ئەسڵەکەی مەلای ئیبنو ئادەم خۆی لە 1234دا نووسیوێتی و ناوی هەموو تەئلیفەکانی خۆی تێدا هێناوەو کورتەییێکیش لە سەرگوزەشتی خۆی دەگێڕێتەوە ، دەردەکەوێ لەو نووسینانەیدا بەولای دین و مەوزووعەکانی خوێندنی مزگەوتەوە نەڕۆییوە ، با لەو مەیدانەشدا لە مەلای دیکە و غەیری مەلایانیش ئازاتر و خواناستر و زاناتر بێ. لە عاست حەقیقەت شەرم و ترس جێی نابێتەوە : حەقیقەتیش ئەوەیە لەوەندەی بیستوومە و بە خوێندنەوە دیتوومە، تا

ئێستا، لە پاشماوەی ئیبنوئادەم شتەکم پێ نەگەیشتبێ مەلایەتی بێ هەمتا و ئایینی پاک و سروشتی چاک و دڵی ئازا بوە.
بەڵام چاکتر بۆ من و نووسینەکەم ئەوەیە بڕیاری پێشەکی نەدەم ، ساغ کردنەوەی مەبەس بدەمە دەست تۆژینەوە و چی لەبن بێژنگی تۆژینەوەدا مایەوە ئەوە ببێتە کاکڵ و ناوەرۆکی هەوڵ و تەقەڵلام. لەگەڵ ئەمەشدا ڕەنگە ناوناوە خامە پەلەم پێ بکا و وردە بڕیاری یەکجارەکیم پێ بدا، تۆ ئەم بڕیارە سەرپێ یی یەم لەسەر حیساب مەکە و لێم بە پشوو بە تا کۆتایی شی کردنەوەی باسەکە.
دەنگ و سەدای کردەوەکانی ئیبنوئادەم لە چاو پیاوانی تری وەک خۆی گەلێک پتر دێتە بەر گوێیانەوە. دەنگێکی یەکجار ئاشکرای یەکێک لە گوتەکانی کە وا بەولای دینداری ڕووتەوە چووبێ ئەو دەنگەیە لە سێ بەیتی مەشووریەوە هەڵدەستێ کە کەوتوونەتە ڕێزی کەلەپۆری زۆر بە نرخی کوردییەوە و گیانێکی بەرچاوی ئازایی و نارەزایی لێیانەوە دەدرەوشێتەوە. کە سرنجێکی ورد لە بەیتەکان بگرین دەبینین یەکەم و دوەمیان ڕەخنەکارییێکی نەبەردانەیە لە گەڵ ئاسماندا، بەڵام بەیتی سێیەم لەگەڵ نرخی تایبەتی خۆیدا پارسەنگ کردنێکی ڕەخنەکەیە لەو ڕووەوە هۆییێکی بەهێزی ڕازی نەبوون و ڕەخنەگرتن بە دەستەوە دەدەن. واتە ئیبنوئادەم دوای ئەنگوست لەچاونانی ئاسمان دەرحاڵ کارەساتێکی وەها دەکاتە عوزری ڕەخنەکاری کە هیچ قسە و گلەیی یان بۆ ئاسمان ناهێڵێتەوە. سێ بەیتەکان ئەمانەن :

هەوران کردە گۆڵە گۆڵ	میکائیلا ئەتۆش دەی
دەبا نۆش بێتە سەر دەی	تووتن و ماشان بڕشێنە
کوتوبخانان دەکەن «طی»	ڕۆمی ئەوا پەیا بوون

بەیتەکان لە ڕووی باوەڕی ئایینەوە جورئەتێکی ئاشکرایان تێدایە ئەگەر لەبەر تیشکی دینداریی کلاسیکی کۆنی ڕازی بوون بە قەزاو قەدەر تەماشا بکرێن، چونکە هەر لە هەورەوە کە جاران بە زاهیرەییێکی ئاسمانی دادەنرا تا فریشتەی میکائیل کە فەرمانبەری یەزدانە ، تا ڕشاندنی تووتن و ماشان، تا هێنانی نۆ بۆ سەر دە هەموویان گلەیی و

ناڕەزامەندییە کەم وایە پیاوی ئایین خۆی لێ دابێ هەر نەبێ لەبەر خۆپاراستن لە تانە و توانجی ئەم و ئەو ؛ زۆر بەسادەیی گوتویانە لە فەرزی مافی گلەیی کردنیشمان هەبێ لە کارەساتی زەمانە خۆ گلەیی کردن چ سوودێکی نیە ، بێدەنگ بوونیش چ تاوانێکی تێدا نیە ، کەواتە سەلامەتی لە بێ دەنگی دایە. زۆریان، یا خود زۆرینەیان، لەسەر ئەو ڕێگەیە ڕۆیشتوون کە ئەم بەیتەی شێخی سەعدی نەخشەی دەکێشێ :

بهمه حال شکر باید کرد
که مبادا ازین بتر گردد

واتە «لە هەموو حاڵێکدا دەبێ سپاس گوزاریی بکەین نەوەک لەوە خراپتر بێ». جورئەتی سێ بەیتەکە لە مەلای ئیبنوئادەم دەوەشێتەوە و ڕێک دێ لەگەڵ ئەو کردەوانەی کردوونی لە دژی کەسانێک بێ شەرعییان کردبێ. نامەوێ بچمە ناو موناقەشەی باوەڕی ئیبنوئادەم دەربارەی«جبر و اختیار» چونکە زۆر دوورمان دەخاتەوە لە مەوزووع و کاتێکی دوور و درێژیشی دەوێ تا لێی دەبینەوە.

بە هەمە حاڵ ئەم سێ بەیتە بە هەموو ئازایی و ئازادی باوەڕەوە کە تێیاندایە چی ئەوتۆ بەرەو بیری نیشتمان پەروەری سادی نابەن، چونکە داد و فیغانی ئەو بەیتانە لە دەست ڕۆمیان بۆ کتێبخانانە نەک بۆ فۆتانی مافی نەتەوایەتی کوردە. ڕەنگ بوو ئەگەر چەند بەیتێکی دیکە بەدوا ئەمانەدا هاتبا و باسی زوڵمی جۆر جۆری تورکانی کردبا، لەو ناوەدا تووشی شەکواییێکی کوردانە هاتباین، بەڵام لەو سێ بەیتانە بەولاوە هیچمان لا نیە و لە کەسم نەبیستوە چی دیکەی لابێ (17) .

لێرەدا هەڵوەستێک پێ ویستە. لە ژمارەییێکی گۆڤاری «هەولێر» گوتارێک

(17) لە هاوینی 1973دا دوای (کۆڕی شەقڵاوە) کە بۆ لێکۆڵینەوە لە گیر و گرفتی کتێبەکانی قوتابخانەی کوردی بەسترا، سەدانێکی باڵەکەتیم کرد، لە گەلاڵە چوومە دیدەنی جەنابی مەلا وەیسی کە لە نەوەی ئیبنوئادەمە و پێشتریش بە نامە و ڕاسپاردە لە یەکتر خەبەردار بووین، لەم سەردانەدا تەواوێک لە بارەی ئیبنوئادەمەوە دواین. سەیر لەوەدا بوو نە مەلاوەیسی و نە هاوڕێکانی کە خەلقی باڵەکەتین و هەندێکیان خزمی مەلاوەیسی بوون یەکیکان ئەم سێ بەیتەیان نەبیستبوو. من لێرەدا هیچ گومانێکم بۆ پەیدا نابێ لە نیسبەتی بەیتەکان بۆ مەلای ئیبنوئادەم چونکی لەو جۆرە هەڵکەوت و ڕێکەوتانە شتی زۆرم بیستوە، تەنانەت وا بوە گوتەییێکی باوکم لە زاری خەلقەوە بە خۆم گەیشتۆتەوە.

بڵاو کرایەوە دوو بەیتی ئیزافەی سەر ئەم سێیانە کردوە و سەرجوملەی گەیاندوە بە پێنج. دوو بەیتەکە ئەمەن :

میری سۆران و بۆتان　　　　لەناو چوون بە دەسیسە
کوردستانمان چی لێ هات　　　کوردان بۆ ماتن تاکەی

ڕاستییەکەی ، کە ناچارم دەبێ بی لێم بێ ئەوە ناوی بێنم ، ئەم دوو بەیتە پەیوەندی نە بە مەلا ئیبنوئادەم نە بە کەسێکی دیکەی سەردەمی ئەوەوە هەیە، ئەگەر ئیبنوئادەم دانەری سێیەکەی تر نەبێ. هەر دوو بەیت هەڵبەستراون و خراونەتە سەر سێیەکەی ڕەسەن. نەختەک سرنج لە شێوەی ئەم دوو بەیتە و هەندێک بەراوردکردنیان لە گەڵ سێیەکەی تردا، دەستکاری و هەڵ بەستنەکە بۆ هەموو چاوێکی شاعیرانە دەردەخا. نووسەری گوتارەکە چ گلەیی لێ ناکرێ لە نووسینیان چونکە هەمووی بیستوون و چ هۆیەکیشی لا نەبوە گومان بکا لە ڕەسەنی هەندێکیان، تەنها ئەوەندە گلەیی لێ دەکرێ کە چاوی هەڵەنگوتوە لە جەمسەری پێکدا دروانی سێیەکەی سەرەتا لە گەڵ دوەکەی کۆتایی چونکە دەم و دوویان هەند لە یەکدی دوورە هەر دەڵێی جۆگەلە ئاوێکی ڕوون و یەکێکی لێڵن دەگەنەوە یەکدی و تا ماوەیێک تێکەڵی یەکتر نابن و لەوانەن ببرێنەوە بۆ سەرچاوەکەیان.

بەڵام لەتەک ئەو بۆرە گلەیەدا نووسەری گوتارەکە کە خۆی کۆیی یە، عوزرێکی دیکەی بەدەستەوەیە، لێشی دەسەلمێنرێ: ئەویش وەک زۆربەی ڕۆشنبیر و خوێندەواری کۆیێ حەزی بەوە کردوە نیشتمان پەروەریی حاجی قادر لە تێکڕای ڕێبازی عومریدا درێژاییەکی زیادەی گرتبێتەوە لەو ماوەی ژیانی لای بەدرخانیەکان، ڕەگی کوردایەتیشی قووڵتر بووبێتەوە بۆ ناو دەروون و سروشتی لەوەندە قووڵاییەی کە خەباتی ساڵەکانی عومری لە ئەستەمبوڵ ڕای دەگەیەنن، چونکە گومان نیە تا لە زووترەوە کوردایەتی کردبێ خەباتەکەی پتر دەبێتە شیرمژی کۆیێ. باوەڕ دەکەم گەلێک کۆیی پێی خۆش بێ حاجی قادر هەر لە منداڵیەوە

کوردایەتی کردبێ و پەک لەسەر هێندێ نەکەوێ داخوا مەلای ئیبنوئادەم چی گوتوە و چۆن پیاوێک بوە و گوتەکانی چ تاوێکی هێناوە بۆ سەر گیان و بیر و باوەڕی حاجی قادر. مەیلی وەها دڵ سۆزانەی مرۆڤ بۆ هەبوونی هۆی شانازی لە مەفتەنەکەیدا تا بڵێی پەسند و پیرۆزە، بەڵام لە عاست حەقیقەتدا نابێ ورتەی لێوە بێ.

کەواتە ئەو دوو بەیتەی کۆتایی پێنج بەیتەکان ڕەسەن نین و هەڵبەستراون و بە دوا سێیەکەی ڕەسەندا قەتار کراون. پێویست نابینم بەدوا چۆنەتی هەڵبەستنیان بکەوم ، هەر ئەوەندە دەڵێم باخوێنەر دڵنیابێ لەوەدا کە مەبەس لە هەڵبەستنەکە خزمەتێک بوە بۆ پایە و شۆرەتی حاجی قادرو بۆپتەوکردنی بنجی کوردایەتیەکەی ، کە ئیسپات بێ لە ئیبنوئادەمەوەویە.

جگە لەوەی تا ئێستە گوتم، بەڵگەی زیهنی و مەنتیقیش هەن بۆ سوور کردنەوەی ئەوە کە مەلای ئیبنوئادەم لە ڕێی دینداریەوە دەستی بۆ کار و باری دونیا درێژ کردوە: ئەگەر کوردایەتییێکی ڕاستەوخۆ و سەر بە فەلسەفە و بیر و باوەڕێکی نیشتمان پەروەرانەی بێ تەئویلی کردبا دەبوا کۆمەڵێک لە شیعری سیاسی هەبێ نەک تەنها ئەو دوو بەیتە« کە زانیمان ڕێک خراون و هی ئەو نین). هەڵبەستیشی لە دوا بەجێ نەمابا دەبوا، وەک چالاکیەکانی ئایینی، چالاکی کوردایەتی و سیاسیشی لێ نەقڵ کرابا و دەماودەم بە ئێمە گەیشتبا هەر وەک گوتە و کردووەوی دیندارانەی پێمان گەیشتوە، یاخود هەر نەبا لە نووسینی پەخشانی چەند ڕووپەڕەییێکمان بە دەستەوە با.

کوردی دەڵێ بە گوڵێک نیسان نایێ. گریمان ئەو دووبەیتە دەسکردە بە گوڵێکیش حیساب کەین بۆ لەحزەییێک ، هەر دەبنەوە بە گوڵی نایلۆن و بە دەستمانەوە وشک دەبێ چونکە نیسانی ڕاستەقینەی بەهار ئەنواعی گوڵ و لالە و نەرگز خۆ دەنەخشێنێ ، کە ئەو نەخش و ئارایشتە نەبوو دەبێ ئەو تاکە گوڵەش دەسکرد بێ نەک زادەی بەهار و سروشت.

لەمەش زیاتر دەتوانین لە مەوزووع هەڵکرێنین بە سرنج دان و لێکدانەوە: عەجەب نەدیتراوە و نەبیسراوە پێش حاجی قادر یا لەگەڵ ئەودا چ کەسێک لە دەور و بەری مەڵبەندی ئیبنوئادەم لەو فیکرە

میللییه سوودی وەرگرتبێ و دوو پیتی بە سەر زماندا هاتبێ لە کوردایەتی دا چ بە هەڵبەست بێ چ گوتە چ پەخشان؟ بۆ دەبێ کوردایەتیی ئیبنوئادەم ساڵەهای ساڵ بن بووبێ و کەس ئاوازێکی نەگوتبێتەوە و تەلێکی نەلەراندبێتەوە تاکوو حاجی قادر بە ڕێکەوت دەچێتە باڵەکەتی و لە دەمی ئەم و ئەوەوە دوو سێ بەیتی مسڵمانانە و دڵپاکانە ، با بڵێین کوردپەروەرانە ، دەبیێ و دەبنە هەوێنی ڕۆحی نیشتمانپەروەری ، بۆ یەکەم جار، لە وێژە و شیعری تازەی کوردی دا و بناغەی بیری سیاسی و هەستی بە خۆنازینی نیللی لەو ڕێیەوە لە ناو کوردان دەچەسپێ ؟ لەبەر چاوی من ڕێکەوتی وەها لە کاری سیحر دەچێ وەک لە حیکایەتان دەڵێن فلانە تەڵەسم بە ناوی فلانە پەڵەوانەوە بەسترابوو تا بە خۆی و ئیسمی ئەعزەم و ڕەخش و شیریەوە نەهات دەرگای نەکرایەوە و نهێنییەکانی ئاشکرا نەبوون. زەحمەتە ڕووداوی وەها لە جەرگەی واقیعەوە هەڵقوڵێ.

کە ئەمە دەڵێم دەزانم پێشتر تاقە سوارەی وەک ئەحمەدی خانی هات و چەند سەدساڵێک بەدوا ئەودا کەس نەهات، هەر حاجی قادر خۆی ژیا و مرد و دەیان ساڵ بەسەر مردنی دا تێپەڕی بەر لەوە شاگردێکی ئەو پەیدا بێ، کەواتە لە زاهیردا ڕێی تێ دەچێ مەلای ئیبنوئادەمیش تاقە سوارێک بووبێ وەک ئەحمەدی خانی ، لە دەور و بەری خۆیدا کەس نەبوە هێندە ژیر و هەڵکەوتوو بووبێ توانێبیتی خۆی بە تیشکی بیر و باوەڕی ئەو ڕووناک کاتەوە، بەو پێیە هاتنی حاجی قادریش بۆ مەڵبەندەکەی ئیبنوئادەم دەبێتە ڕێکەوتێکی خۆش کە نەیهێشت دەنگی ئیبنوئادەم بێ سەدا بڕوا و ون بێ. بەڵێ دەشێ شتی وەها بگوترێ ، وا من شتەکەم گوت ئەگەر کەسی دیکەش نەی لێ و نەی گوتبێ. بەڵام لە چەند سەرێکەوە قیاسی حەڵەتی ئیبنوئادەم لە هی ئەحمەدی خانی و حاجی قادر دوور دەکەوێتەوە نەک نزیک دەبێتەوە : ئەحمەدی خانی و حاجی قادر هەر دووکیان بەڵگەی کوردایەتی و بیری میللییان لەگەڵ خۆیانەوە و پێویستیان نیە بە«استدلال» و سرنج گرتن و بە دوادا گەڕان. نەهاتنی کەسی وەک خۆیان بە دوایاندا، تا ماوییێکی زۆر درێژ یا کەم درێژ، نابێتە بەڵگەی خەریک نەبوونی ئەوان بە کوردایەتی یەوە، چونکە

خەریک بوونیان لە ژووروویی بەڵگانەوەیە و ڕاستێکی بێ گومانە. نەهاتنی کەسی ئەوتۆیی بە دوایاندا دەبێتە بەڵگەی زێدە گەورەیی و پێشکەوتوویی ئەوان لە چاو کات و خەلقی سەردەمی خۆیان و دوای خۆیانیشەوە. با واز لە دەلالەتی حاڵی خانی بێنین و بە حاجی قادرەوە بلکێین(18): حاجی بۆ خۆی دەبێتە مانیع لەوەدا بکرێتە جێگەی«قیاس» بۆ بەهێزکردنی احتمالی ئەوە کە مەلای ئیبنوئادەم وەک تاقەسوار لە سەردەمی خۆیدا کوردایەتی کردبێ، چونکە حاجی قادر لە باڵەکەتیەوە نەکەوتە سەر خەیاڵی کوردایەتی تا ببێتە بەڵگەی کورایەتی بۆ ئیبنو ئادەم ، وەک لێرە بەدواوە لێی دەدوێم حاجی لە دەرەوەی کوردستان کەوتە سەر فکر و بیر و باوەڕی سیاسی خەست.

بەڵێ بێ گومان، لەو باوەڕە دام،ئەوەی پێی بگوترێ باوەڕی خاوێن و ڕەوشتی پاک و کردەوەی چاک و بەرهەڵستی کردنی بێ دینی و ستەم، ڕاستەوخۆ لە خەبەراتی ئیبنوئادەمەوە هەڵدەستن وەک تیشک لە چرا هەڵدەستێ، ئامانەش سامانێکی ئەدەبی و ڕوحی کەم نین، نەخێر یەکجار زلن و لەوانەن ببنە پاڵپشتی مەیل و لایەنگیری بۆ چاکە لە دڵ و دەروونی مرۆڤێکی وەک حاجی قادر دا و تیژتر و ئازاتری کەن لە عاست تەڵەکەبازی و شەعبەدە دا. دەتوانین بڵێین ئیبنوئادەم بە ڕەوشت و کردەوەی خۆی زەویی هەموار کردوە بۆ لێ ڕوانی تۆی ڕاستی و چاکە لە

(18) لێرەدا جێی بەراوردی کردن لە میانی خانی و حاجی دا نابێتەوە لە ڕووی پایەی تێ هەڵکشانیانەوە لە خەباتی سیاسی کوردایەتی : زۆر بە کورتی و سادەیی ئەوەندە ڕاستییە لێرەدا دەردەبڕم کە دەڵێم خانی وەک «مفکر» بۆ بیری کوردایەتی چوە، زەرفی مێژوویش یامەتی نەداوە بیر و باوەڕەکانی بکاتە بانگهێشتنێک بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی. حاجی کە خۆی بە قوتابییێکی خانی ژمارەدوە لەبەر زۆر هۆی تایبەتی کە لە سەردەمی خانی دا پەیدا نەبووبوو لە پلەی پەند و ئامۆژگارییەوە تێپەڕی بۆ قۆناغی هاندان و داواکردنی خەباتی چەکدار لە میللەتی کورد بۆ وەدەست هێنانی مافەکانی خوراوی.

سەردەمی خۆی و دوا ڕۆژ دا، بەڵام ناتوانین لەوەندەڕا بڵێین پەیامی کوردایەتی بە خەلق ڕاگەیاندوە. هەر نەبێ نەبیستراوە ڕای گەیاندبێ. وام تێ مەگە بڵێم مەلای ئیبنوئادەم لەسەر خەتێکی باریکی سنووری میانی حەقپەرستی و کوردایەتی ڕاوەستاوە و ئەم ڕاوەستانەی بە

بەریەوە نەبوە شوێن پێیەکی یا سێبەرێکی خستبێتە ناو جغزی کوردایەتییەوە، ئەوەی ڕاستی بێ تۆژینەوەم گەیاندوومی بە دۆزینەوەی شوێن پێی ئیبنوئادەم لە سەر چەقی ڕێبازی کوردایەتی دا بەڵام شوێن پێیەکە بەرهەم و ئەنجامی پەیڕەوی کردنی فەلسەفەیێکی سیاسی سەر بە کوردایەتیەوە نەبوە بەڵکوو لە شەقامێکی ترەوە هەنگاوی هەڵێناوە و بە ئاسایی لە سنووری حەقپەرستی ڕووتەوە و بێ مەبەستێکی مادی دونیایی و فەلسەفی، چۆتە ناو کوردایەتییەوە: مەلای ئیبنو ئادەمب ەهۆی دڵی هوشیار و فکری حەقپەرستیەوە گەیشتۆتە ئەم ڕاستیە کە وا لە دەربڕینی کوردبوون و نووسینی کوردی و هێنانی ناوی کوردستان هیچی ناجایەز پەیدا نابێ و چ «بدعة» ڕوو نادا. لەم مەیدانەدا گاڵتەشی بەو کەسانە کردوە، نەخێر تاوانباری کردوون، کە بەلایانەوە نووسینی کوردی کارتکی ناڕەوایە. دوای کەمێکی تر ئەمەت بۆ ڕوون دەکەمەوە.

ئەم هەنگاوە زلەی مەلای ئیبنوئادەم بەرەو ڕاگرتنی کورد لە ڕیزی میللەتانی تردا تاکە هۆی بلیمەتی و حەقپەرستی خۆی پێی هەڵێناوە، لە هیچ فێرگەیێکی سیاسی سەردەمی خۆی و پێش خۆیەوە فێری هەڵێنانی نەبوە. وەنیە منیش بە لێکدانەوە و سرنج گرتن لە هێمای کردار و گوفتاری ئیبنوئادەم گەیشتمە قەناعەت بە بوونی ئەو هەنگاوە لە ڕەوتی ئەودا، خۆی بە نووسین و سەراحەتی پاتەوپات ڕاستییەکەمان دەخاتە بەردەست و چاوان. لەم مەیدانەدا بە دوا داگەڕان گەیاندمی بە دەسکەوتێکی زل لە کەلەپۆری ئیبنوئادەم کە تا ئێستا وەک گەوهەری شرایەوە وابوە دەنگ و ناوێکی نەداوەتەوە. ئێرەکانە هەموارترین و لەبارترین جێگەیە بۆ کردنەوەی ئەم ڕووپەڕە پیرۆزە لە دەفتەری ژیان و بلیمەتیی ئیبنوئادەم.

بۆ یەک لاکردنی پلەی تاو و تەئسیری ئیبنوئادەم لە ویژدانی حاجی قادر دا، لە زیمنی پەلەفرە و تەقەللای وەدست هێنانی مەعلووماتی پێ ویست، خواهشتی فریا کەوتنم لە مامۆستا مەلا وەیسی کوڕی مەلا عەبدوڵلا کرد کە خۆی لە نەوەی ئیبنوئادەمە. لە سەرەتاوە بە نامە، دوایی بە ناردنی کتێبێک لە دانان و نووسینەوەی ئیبنوئادەم فریام

کەوت و بەمەدا یەکجار منەتباری کردم و خزمەتێکی زلیشی پێشکەش بە مێژووی گشتی و هی تایبەتی کورد کرد.
کتێبەکە لە ژێر ناوی(مشکاة المنقول)دا چەند مەبحەسێکی لە زانستەکانی ئیسلام تێدایە کە ئیبنوئادەم خۆی دای ناون، لە کۆتایی کتێبەکەدا، وەک دوا ئاڵقەی زنجیرەی باسەکان، نامیلکەیێکی عەرەبی بە سەرەتاییێکی فارسییەوە شەرح و سەرگوزەشتی ئیشکالێک دەگێڕێتەوە کە بە «عویصة» ناوی دەبا و لە بنەڕەتدا«ابن کمال» دای ناوە و بە جۆرێکی یەکجار زەحمەت و سەخت ئایەتی«لاتشحون»ی پێ شی کردۆتەوە. لە کەنارێکی نووسینەکە ئیبنوئادەم دەفەرموێ هەوەڵ جار لە شەوی هەشتی شەوالی«1205»ی کۆچی لە بەر شەوقی مانگە گرێی ئیشکالەکەی ڕەواندۆتەوە و لە ڕۆژی«عرفه» کە دەکا «9»ی شەوالی 1205 پاکنووسی کردوە بەڵام دوای دوو ساڵ سەرلەنوێ نوسیوەتیەوە و خستۆیتە سەر زنجیرەی نووسینەکانی«مشکاة المنقول». لە پێشەکیەکەی فارسیدا دەڵێ لە «قریه اولز ـ واتە وەڵزێ ـ از قرای کردستان» بوە کە «عویصة» کەی بۆ هاتوە. بەدوا ئەوەدا ناوی «عبدالرحمان پاشای بابان» دێنێ و شاری سلێمانیش بە«مقر سلطنه کردستان» دادەنێت. دەبینی لە پێشەکیە فارسیەکەدا دوو جاران ناوی کوردستان دەبا.
ئیبنوئادەم لە پەراوێزی شەرحەکەی عەرەبی ڕستەیێک دەنووسێ من لێرەدا وەک خۆی بێ زیاد و کەم دەی هێنمە بەرچاوی خوێنەر تاکوو بێ تەرجوامان و بە جۆرێکی ڕاستەوخۆ گەرمایی و سۆزی نووسینەکە بێنە بەر هەست و زانینەوە :
«و من العجب انی سمعت انه شنع علی بان الدیباجه کردیه فلْدق علیهم المێل الکردی السائرهم کبیضه خرجوا من قشرها...»
لە پەراوێزەکە هەر هێندەمان مەبەستە لێرەدا کە پەیوەندی بە گیانی کوردایەتی ئیبنوئادەمەوە هەیە، واتاکەشی بە کوردی ئەمەیە «سەیر لەودایە کە لێیان بە عەیب گرتووم پێشەکیەکەم کوردی یە، بەودا ئەو گوتەیەی کوردییان لێ بەڕاست گەڕا کە دەڵێ وەک هێلکە لە قەپێلکی خۆیان دەرچوون..»

سەیری چەند زیرەکانە و زانایانە و دڵسۆزانە لە زەمینەی دیفاع کردن لە نووسین بە زمانی کوردی، هەر پەندی کوردی، ئەو کەسانە ڕیسوا دەکا کە کوردن و شەرمیان دێتەوە لە زمانەکەیان.

ئەم نووسینەی ئیبنوئادەم کە لە 1205 دا نووسراوە شەش ساڵان دەچێتە پێش وەقفنامەکەی«عبدالرحمان پاشای بابان» کە وا بەسەر کتێبەکەی «صحیح البخاری (19)»یەوە نووسراوە و ناو و سنووری کوردستانی قەلەمڕەوی بابانی تێدا تۆمار کراوە.

لزوم نابینم من خۆ هەڵقوتێنم لە هێما و ڕاگەیاندنی ئەم نووسینانە چ لە پێشەکیەکە و چ لە پەراوێزەکەدا، هەر ئەوەندە دەڵێم بە دەست خۆم نیە تا تێوەیان ڕادەمێنم ئیبنوئادەمم بە لاوە زلتر دەبێ و خۆمانم بچووکتر دێتە بەرچاو کە هێندە نان کوێرین لەگەڵ مرۆڤی وا بێ هاوتامان دا. گیانی کوردایەتی و شۆڕشی کورد قەرزە بەسەر شانیانەوە پەیکەرێکی سامناک بۆ ئیبنوئادەم بەرپا بکەن لە شوێنێکی ئەوتۆ کوردستان یا خود هی باڵەکەتی کە وا پڕ بێ لە دەلالەت.. با بڵێین لەسەر چەقی ئەو شەقامەی کە دەنۆڕێتە خانوەکەی«قصرالسلام».

بگەڕێینەوە بۆ پێشەکی و پەراوێزەکە.

زانیمان پێشەکیەکە بە فارسی نووسراوە، کەچی لە پەراوێزەکە وا دەردە کەوێ عەیب گرەکان کوردی بوونی پێشەکیەکەیان بە عەیب داناوە. تۆ بڵێی هۆی نەمانی ئەم پێشەکیە کوردییە چی بووبێ؟ بەلای هەندێک لەو

19 یەزەنگۆغارف لە بەشی یەکەمی ئەم نووسینە دا بڵاو کرایەوە.

کەسانەی کتێب و پێشەکی و پەراوێزەکەیان دیوە هەر پێشەکی فارسیەکەیە وەک کوردی هاتوە بەر گوێی خەلق یا خود بە کوردی ناوی ڕۆییوە. من ئەم ئیحتیمالە زۆر بێ هێز دادەنێم چونکی سەرەڕای ئەوە کوردی بە فارسی لە قەلەم نادرێ، هەر فارسیەکە خۆی لەوانە نیە لە سەرەتاوە پێشەکی نووسینەکە بووبێ چونکە باسی دەنگ

دانەوەی نووسینەکە و دەمەتەقەی کە لەسەری هەڵستاوە دەکا. هەڵبەت دیارە فارسیەکە بە درەنگەوە نووسراوە، دەنا نەدەشیا شتی دوا کات بە نیسبەت نووسینەکەوە باس بکا. وا دەزانم لەبەر هەر هۆیەک بێ، ئیبنوئادەم کە دوای دوو ساڵ پاکنووسی کردوە پێشەکیە کوردییەکەی هەڵبواردوە و سەرلەنوێ بە فارسی پێشەکییێکی تازەی نووسیوە کە سەرگوزەشتی«عویصە»کە و ئەو ماجەرایەش دەگێڕێتەوە کە دوای شی کردنەوەی لە لایەن خۆیەوە لە نێوان مەلایان ڕووی داوە و هەندێکیان بە ناوی خۆیانەوە بڵاویان کردۆتەوە و خەڵات و بەراتیشیان پێ وەرگرتوە. دەزانم ئەم قسەیەم بە نیسبەت پرسیارەکەوە زۆر سافیلکەیە و یەک لا کردن و ساغ کردنەوەی گرێی ئیشکالی نەمانی پێشەکی کوردی و گۆڕانی بۆ فارسی پتر لێکۆڵینەوە و زیهنیکاری دەوێ، بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ بۆ زەرفی ئێستاکەی من و باری نووسینەکەم نە دەست دەدا و نە ئیمکانیش هەیە بایی پێویست خۆمی پێوە خەریک بکەم و لێی بتۆژمەوە، هەر نەبێ لەبەر ئەوە کە بارستێکی زۆر لە نووسینەکەم دادەگرێ، گریمان بۆم لوا پێوەی خەریک بم و یەک لاشی بکەم. لەبەر ئەمە ئیشکالەکە دەهێڵمەوە بۆ دوا ڕۆژ و هەلێکی لەبارتر. جارێ بەوەندە لێ دوانە و خستنە بەرچاوە وازی لێ دێنم.

دەبینی شوێن پێی ئیبنوئادەم لەسەر شەقام و ناو جغزی کوردایەتی دا هەموو چاوێک دەی خوێنێتەوە بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بسەلمێنین ئیبنوئادەم لە مەڵبەندی حەق پەرستی و مسڵمانەتی و دڵ هوشیاری خۆیەوە گوزەری کەوتۆتە هەرێمی کوردایەتی و لەم گوزەرەدا چ هاندەرێکی سیاسی پەلی پێوە نەناوە و بە دەروونیشی دا خەیاڵی هەڵگێڕانەوەی کوردان لە دژی «خەلیفە» تێ نەپەڕیوە، بەڵگەش ئەمە هەر لە نووسینەکەی خۆی دێتە بەردەست چونکە ناوی (سلطانی عثمانی ـ کە ئەوسا سلطان سلیم بوە) بە حورمەتەوە دەبا.

بۆ پشووێکی کورت با واز لە ڕاگەیاندنی سیاسی و مێژوویی ئەو نووسینانەی ئیبنوئادەم بێنم و دوو پەیامی سۆزناکی مرۆڤایەتییان لێ بگێڕمەوە : سۆزی پەیامێکیان بە نیسبەت خۆمەوە ئەوەی تریان بە نیسبەت هەموو کەسێکەوە کە پایەی بەرزی ئیبنوئادەم بناسێ.

لە دوا پەڕی نامێلکەی کۆتایی زنجیرەی «مشكاةالمنقول» ڕێکەوت و هەڵکەوتێکی هەست بزێوم کەوتە بەرچاو. ئەم پەڕە کاغەزەی کۆتایی کتێبەکە بە ئەسڵ نامەیێک بوە لە مەلا عەبدوڕڕەحمانی کاکی جەلیەوە، کە کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کاکی جەلی باپیرە گەورەی جەلی زادانە ، بۆ مەلای ئیبنوئادەم هاتوە. خەت و ئیمزای نامەکە دەست نووسی مەلا عەبدوڕڕەحمانن و بەلای ئێمەوە زۆر ئاشنان، هەڵبەت ناوەرۆکی نامەکەش کە بە فارسی نووسراوە هەر زادەی دەروونی ئەوە. لەم نامەیەدا کاکی جەلی لە عادەت بەدەر پایە لە ئیبنوئادەم دەنێ و هەڵی دەداتەوە. دیارە ئەم هەموو پایە لێ نانە و هەڵدانەوەیە هی(مجاملە)ی سادە نین و چەندێکی لێیان کەم کەیەوە بۆ تێ بردنی لانی مجاملە دیسانەوە بایی ئەوەیان لێ دەمێنێتەوە کە نامەکە بۆ مەلاییێکی زێدە زل و باوەڕ پێ هاتوو و لێ سەلمێنراو نووسرابێ، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەی تێ بخوێنینەوە کە مەلا عەبدوڕڕەحمانی کاکی جەلی خۆی یەکێک بوە لە مەلا هەرە گەورەکانی ئەو سەردەمە و لە تەمەنیشدا هەڵکشێوتر بوە لە ئیبنوئادەم.

بۆ من ئەم پەیوەندییەی میانی جەلی زادە و ئیبنوئادەم یەکێک بوو لە مژدە هەرە خۆشەکانی ئەو سەردەمە لەبیرکراوە کە ڕێی زۆر پیرۆزی کتێنێکی مەلای ئیبنو ئادەم پێم گەیشت.

پەیامی دوەمی کاغەزەکە کە سۆزێک دەداتەوە بۆ هەموان، نەک هەر بۆ خۆم ، ئەوەیە کە ئیبنوئادەم پشتی کاغەزەکە و بەتالایی میانی دێڕەکانی نامەی جەلی زادەی بە نووسینی ئەخەلێوەی کتێبەکەی خۆی پڕ کردۆتەوە، واتە هێندە کاغەزی نەبوە بۆ تێدا نووسین کە ئەو تاکە پەڕە نامەی دۆستێکی خۆی لە بیر بباتەوە، دەر لەحزە وەک هەلێکی هەڵکەوتوو کار دروستی خۆی پێ کردوە، لە هەمان کاتدا نووسینەکەی مەلا عەبدوڕڕەحمانیشی پاراستوە. لەمەڕا، جارێکی دیکەش کەم دەستی ئیبنوئادەم خۆ دەنوێنێ، پێشتر بەوەدا خۆی نواند کە شەرحی «عویصە» کەی لەبەر شەوقی مانگ نووسیوەتەوە، دیارە چرا و مۆمی نەبوە، یا خود بە گران بەهای زانیوە، کە شتی لەبەر بنووسێتەوە. تۆ بزانە زاڵ بوونی

خۆشەویستی زانست بەسەر مرۆڤا چەندی خەریک دەکا و بە کوێیدا دێنێ و دەبا.

من لە سرنج گرتنی خومدا لە عاست ئەم گیانە پاتەوپاتەی کوردایەتیی مەلای ئیبنوئادەم، سەرلەنوێ و بە جۆرێکی ڕوونتر لە جاران بۆم ئاشکرا دەبێ کە وا کوردایەتیی ئیبنوئادەملە حەق پەرستنێکی ڕووت و بێ فێڵەوە دێت و چ باکی لەسەر ڕابەری سیاسی نەکەوتوە فێری بکات، بۆ هیچ مەبەسێکی سیاسیش ئەم قسانەی نەکردوون: پیاوێکی خواپەرستی حەقناسی نەترساوە و چی با ڕاست دەزانێ ئەمە دەڵێ و دەکا بەبێ نیازێکی نهێنی سەر بە بەرژەوەندی دنیاوە. کە ئەمە دەڵێم بەلای خۆمەوە لە نرخی ڕاستەقینەی بیر و باوەڕەکانی ئیبنوئادەم زیاد دەکەم، بەڵام نەک زیادکردنی بە واتای خستنە سەر و بۆ خواستنەوە بەڵکوو ئەو زیادکردنە کە بە دەرخستنی نرخەکە نەبێ نایێتە بەر چاوانەوە. ئەگەر مەلای ئیبنوئادەم وەک خەلقی تر لە ڕابەر و مامۆستایان فێری گوتنەوەی ڕاستی و مافی میللەتەکەی بووبا دەبوو قوتابییێکی باش نەک پێشەواییێکی هەڵکەوتوو لەو مەیدانەدا.

لەم تێ بینیەی دوایی ڕا بۆ تێ بینییێکی گرنگی تر دەڕۆم، ئەویش لەلای خۆیەوە نەختێک ڕۆشنایی داوێژێ بۆ سەر بابەتی لێکۆڵینەوەمان لەبەر چاوی خوێنەر بەتایبەتی ئەو خوێنەرانەی دەیانەوێ مامۆستاییێک بدۆزنەوە لە کوردستانی عێراقدا بیری حاجی قادری بۆ کوردایەتی بردبێ:

ئێمە کە بمانەوێ وا ڕابنوێنین، وەیا خود بسەپێنین، حاجی قادر لە کوردستانەوە دەستی بە کوردایەتی کردبێ بۆ ئەو ئیسپاتەش پێویستنمان هەبێ بە مامۆستاییێک مێشکی زاخاو دابێ بەبیری کوردایەتی، ئەوسا گرفتێکی گەورەمان دێتە بەر کە بە گەز و گرێی ئەم بۆچوونە چ ڕەواندنەوەییێکی بۆ پەیدا نابێ، چونکە کە دڵنیا نەبین بەوە سەردەمی حاجی قادر کە سەردەمێکی نوێتر و پێشکەوتووتر بوە لە سەردەمی مامۆستاکەی و ئەم سەردەمە پێشکەوتووترە ببێتە مامۆستای حاجی، ئیتر لە کوێ و چۆن مامۆستاییێکی تر پەیدا کەین بۆ مامۆستاکەی حاجی؟ خۆ ناشکرێ و ناسەلمێنرێ بڵێین مامۆستاکەی حاجی حاوجێ بە مامۆستایان

نەبوە چونکە ئەم تەرزە گوتەیە بێ بەڵگە لە کەس وەرناگیرێ، کە وەریشگیرا دەبێ لە هەموو کەسێک و بۆ هەموو کەس و لە عاست هەموو داوایێکی وەک ئەم داوایە پەسند بکرێ. ئەوساش شیرازەی سەر لە بەری لێکۆڵینەوە و تۆژینەوان هەڵدەوەشێ و ئارەزۆی تێکڕای گوتوان و نووسەران و خاوەن داوایان دەبێتە بەڵگە. کە حاجی قادر پێویستی بە مامۆستا هەبووبێ دەبێ مامۆستاکەشی ئەو پێویستەی هەبووبێ. کە یەکێک بێ و بڵێ نەخێر مامۆستای حاجی ئەو بلیمەتە بوە لە خۆوە شتی زانیوە ئەوسا ئەو کەسە دەبێ چەند پرسیاران یەک لا بکات و ئەم خاڵانەی خوارەوە بە بەڵگەی پتەو بسەپێنێ:

خاڵی یەکەم : حاجی لە کوردستانی عێراقەوە دەستی کردوە بە کوردایەتی ، چونکە ئەگەر ئەمە نەسەپێنێ پێویست نامێنێ بە دۆزینەوەی مامۆستا بۆ حاجی لەو ڕوەوە کە حاجی لە دوایی دا ژیانی ئەستەمبۆڵی بۆ دەبێتە مامۆستا.

خاڵی دوەم : ئەم کوردایەتییەی لەو مامۆستایە وەرگرتوە کە نیازە بکرێ بە مامۆستای حاجی، نەک لە یەکێکی تر.

خاڵی سێیەم: مامۆستاکەی حاجی هێندە زانا و بلیمەت بوە بە بیری تیژی خۆی ڕاستی سیاسی و مافی میللەتی دۆزیوەتەوە لە سەردەمێکدا کە هێشتا ئەو تەرزە بیرکردنەوەیە لەو مەڵبەندە دا لە سگی مێژووی کورد دا نەڕسکابوو. سەپاندنی ئەو جۆرە بلیمەتییەش بە کەیفە نابێ، دەبێ هەبوونی شتی وەهالە لێدانەوەی زۆربەی زانراو و نەزانراوی گوتە و کردەی ئەو کەسە بەدەر خرێ. بەنیسبەت منەوە کە دەڵێم مەلای ئیبنوئادەم لە ڕێی گیانی حەقپەرستی و ئازایی و زانایی خۆیەوە کوردبوون و بە کوردی نووسینی ڕەوا دیوە، هیچ ناچار نابم ئەو بەڵگانە بێنمەوە کە هەبوونی بیری سیاسی داخوازییان دەکات چونکە سەلماندنی ڕاستی و مل دانە حەق شتی ئەوتین لەمەلایەتی ڕاستەقینە چاوەنوار دەکرێن. من نەمگوت ئیبنوئادەم کوردایەتی سەربەخۆی کردوە کە لە ڕێی ناسینەوە مافی نەتەوایەتی کورد و هەست کردن بە نەبوونی کیانی کوردییەوە بۆی پێک هاتبێ تاکوو ناچاربم ئەم هۆی ناسین و هەست پێ کردنە لەودا بدۆزمەوە لە کاتێکدا ناسین و هەستی وەها لای کەسی تر

نەبوە. ئەو هێندە ئاكار و ئاساری زانایی و ئازایی و حەقپەرستییەی كە من لە ئیبنوئادەمدا ڕەچاوم كرد و بە بەڵگەش سەپاندم بایی ئەوەندە گوتە و كردە و بیر و باوەڕانە دەكەن كە ڕاستەوخۆ لە گیانی حەقپەرستی و زانایی و ئازایی ڕووتەوە هەنگاوی پێ هەڵێنابێ بۆ ناو ڕاستە شەقامی گڕوگاڵی كوردایەتی و بەڕەوا زانینی كەرد بوون و بە كوردی نووسین، كە ئەمانە جارێ قۆناغێكی مێژوویی بەرفرەوان لە پێش بزووتنەوەی سیاسی و قەومییەوە دێن و ڕەنگە لە هەموو قۆناغێكی مێژوو دا لای تاكە مرۆڤی ئازا و هوشیار و زانا بدیترێن. یەكێك بیەوێ پەیدابوونی ئەو تەرزە حەقپەرستییە و مێشك ڕوونییە بكا بە شتێكی ئاسان و ئاسایی دەتوانێ چەندین ئایەت و حەدیس و مەبدەئی ئایینی بكا بە ئێستگە و لە سەری هەڵچەقێ وەك «كلكم لآدم و آدم من تراب - لافضل لعربی علی عجمی الا بالتقوی - ان اكرمكم عنداللە أتقاكم... هتد» بەڵام نووسراوی ناو قورئان و كتێب شتێكە و هەڵوەستی ڕاستەقینە شتێكی تەواو جودایە. ئەم ئایەت و حەدیسانە هەر هەبوون كە مەزهەبێكی گەورەی ئیسلام ژنی عەرەبی هەڵاوێرد لەودا كە پیاوی عەیری عەرەب ببێ بە هاو كوفی«كفوء». «ان اكرمكم عنداللە أتقاكم» دەچوە چاوانەوە لە حاڵێكدا خەلافەت كرا بە مافی تایبەتی قورەیش، هەندێكیش ویستیان بیكەن بە مافی بێ هاوبەشی نەوەی عەلی و فاتیمە. خۆت دەزانی تۆهمەی «الشعوبیە» چەند كەسی هونەروەر و زانای ڕیسوا كرد وچەند ڕێگەی بیركردنەوەی پیرۆزی كوێر كردەوە.

دەبینی من نامەوێ هەڵوەستی ڕۆشنبیرانە و حەقپەرستانەی ئیبنوئادەم لەبەر تیشكی ئەم مەبدەئە نەزەرییانەی ناو كتێبان كز كەمەوە و پێی بڵێم ئەمە هەڵوێستێكە بە ئاسایی و ڕاستەوخۆ لە نووسین و باوەڕەكانی ئیسلامەوە دێنە دی و بەوەشدا دەمەتەقە داشكێنم بەلای بەرژەوەندی خۆمەوە كە بمەوێ لە بایەخی ڕاگەیاندنەكانی ئیبنوئادەم كەم كەمەوە بە نیسبەت كرانەوەی هۆشی حاجی قادر بۆ بیری نیشتمانپەروەری، چونكە من لە بەیەكدی گرتنی هەڵوەستی ئیبنوئادەم لەگەڵ تێكڕای هەڵوەستی پێیاوانی ئایینی و تایبەتی پیاوانی ڕۆژگاری خۆی لایەنی واقیع دەكەم بە حكەم، نە خۆم و نە خوێنەر و نە ڕاستیش نا هاوێمە

هەڵەی حوکمی نەزەرییەوە و مەبدەئی ڕووتەوە و واقیعیش ئەوە بوو کە لە پێشەوە بەرەنگاری بووم و مافی تەواوی ئازایی و زانایی و حەقپەرستی مەلای ئیبنوئادەمی لێ وەرگرتم، بە شانازییەوە بۆ خۆم. وا دەزانم لەم دیارخستنانەشدا هەموو سودمەند بوونێکی مومکین لە زەمینەی کرانەوەی هۆش و ئازابوون بە نیسبەت حاجی قادر و غەیری ئەوەوە خرایە تای تەرازووی ڕاستی بێ فێڵەوە، واتە یەک تۆسقاڵم لە بایەخ و نرخی پەیامەکانی ئیبنوئادەم دانەشکاندوە،هەر ئەوەندەشم لێ داوادەکرێ و چی تریش نە بەبەر مەوزوعەوەیە
و نە بەبەر منەوە. هەروەک لێرە بەدواوەش بۆت ڕوون دەبێتەوە بە دەم ڕەوتی بەرەو ئاسۆی دیار و نادیاری ئەم لێکۆڵینەوە لە ڕادەی کارتێکردنی پەیامەکانی ئیبنوئادەم لە وێژدانی حاجی قادر، چی بەدەستمەوە بێ بە دەستەوەی دەدەم و هێندەی تۆسقاڵێکی لێ گل نادەمەوە،ئەوساش ئەگەر من بەسەر شتاندا تێپەڕیبم و فەقم پێی نەکردبێ لە من بەدواوە کۆڕە کوردی زیرەک و چالاک بە سەهوو چوونەکانم بۆ ڕاست کاتەوە، خۆ پێی ناوێ من بیڵێم کاری وا نەفەس درێژی کۆتایی نادیار بە کەسێک و دوو کەس ئەنجام نادرێ،بە بەریەوە هەیە چین چین نووسەران بێن و لێی زیاد کەن و کەلەبەرەکانی پڕ کەنەوە.
ئاشنایی خودی خۆم لەگەڵ ئەم باسەدا شتێکی تازە نیە : بەر لەو کەس لە سەری نووسیبێ وەیا من ئەم «مشکاەالمنقول»ەی ئیبنوئادەمم دیبێ لە جیلی جەلی زادانی پێش خۆمم بیستوە، بەتایبەتی لە مامم شێخ نورالدین، کەوا یەکێک لە سەرچاوەکانی ئیلهام بۆ حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵلآ لە مەیدانی پژانی مێشک و ڕەوشەنی بینی و ئارابوون لە کۆمەڵدا بیر و باوەڕ و هەڵوەستەکانی ئیبنوئادەم بوە. ڕەنگە ئەمە لەو ڕاستییانە بێ چ دەمەتەقە هەڵناگرێ، بەلآم ئایا لەم ڕێبازەدا تا کوێ چوون و ئیبنوئادەم بە کام پەیەی ئازایی و حەقپەرستی و ڕووناکی بینینی گەیاندوون؟ تۆ بڵێی فێری کوردایەتی بە واتای خەباتی سیاسی قەومی کردبن؟ تێکۆشان و تەقەڵلای من لەم پێچە بە دەورەی هەڵسووڕ و داسووڕم، وەک ڕاوچی ناشارەزا، بۆ وەدەست هێنانی«یقین»ە لە ناو ئەو

هەموو تاریکستانەی دەروی مەبەستدا : دەڵێم بەڵکوو، کوردی گوتەنی، خوا و ڕاستان بگەمە ئەنجامێک بایی ئەوە ڕووناک بێ کە لە گرنگی باسەکە و نرخی خەباتی حاجی قادر بوەشێتەوە. یەک لا کردنی پرسیاری سەرەتای دەست پێ کردنی حاجی قادر بە خەباتی سیاسی کوردایەتی یەکێکە لە پرسیارە هەرە بنچینەکان لە سەرپاکی مێژووی خەباتی سیاسی کوردی نوێ.

ئەوەی من بۆم ساغ بۆتەوە بە جۆرێکی بێ تەئویل و پاتەوپات، تاو و تەئسیری مەلای ئیبنوئادەم لە گیانی حاجی قادر دا هەر تا ئەو ڕادەیە بوە کە لە شیعر و نووسینەکانی حاجی مەلا عەندەڵڵا دا بەدی دەکرێ، لەو ڕەوەوەش گەشترین میراتێکی حاجی مەلا عەبدوڵڵا کە لە بەر دەستماندا بێ ئەو دوو بەیتەیە کە وا بە دوا قڵیدەییێکی«متلّوف»انەی مەیلەو فارسی دا دێن :

با بکەم تبدیلی وزن و قافیە و رویە و عروە
بەم زەمانە هیچی تر شیعرم لەبۆ هەڵناستێ
بی کەمە کوردی زمانی خۆمە چاکی تێدەگەم
خوایە تۆفیقم بدەی من بەندەتوو مولاستی

جگە لەمە،لە بڕە شیعرێکی دیکەی فارسیشدا کە درەختی سەرۆکەکانی تەریقەتی نەقشبەندی دەڵێتەوە، کاتێک نۆرەی سەرۆکایەتی دەگاتە «مولاناخالد» ئەم دوو بەیتە دەڵێ:

زشاه دهلی عبدالله انور
محمد خالد ما یافت زیور
سراسر نسبتش دریای نوردست
ضیابخشلوای شهرزورست

گوتەی «خالد ما» واتە خالیدی خۆمان، هی کوردان، و پێ داگرتنی لەسەر ئەوە کە «خالد» هی خۆمانە، بەدوا ئەویشدا هەڵدانەوەی ناوی شارەزوور هەستێکی کوردایەتی ئاشکرای تێدایە بەتایبەتی کە ئەسڵی کارەکە چ پەیوەندییێکی بە دونیاوە نیە و بە ئانقەست نەبێ جێگەی هەست و سۆزی کوردایەتی تێدا نابێتەوە. بە ڕاستی لەم دوو بەیتەدا حاجی مەلا عەبدوڵڵا دڕی بە درەختی نەقشبەندی داوە و کوردایەتی تێ ترنجاندوە.

دەشێ مەولوودنامەکەشی کە وەری گێڕاوەتە سەر کوردی بخرێتە ڕێزی ئەم هەڵبەستانەوە ئەگەر لە پێش ئەوانەوە نەبێ، چونکە نووسینی پەخشان بە کوردی لەو سەردەمانەدا کەمتر باو بوە تا هەڵبەست.

ئەم نووسینانەی حاجی مەلا عەبدوڵڵا بۆ کاتی خۆیان هەنگاوی بەرەو پێشەوە بوون لە سەر ڕێبازی کرانەوەی کوردایەتی. بەڵام هیچ کامێکیان لەو دەنەدا نەنووسراوە کە هێشتا حاجی هەر لە کۆیێ بوە و هەموویان پاش ڕۆیشتنی ئەو بۆ تورکیا. بەڵگە بۆ نووسانی ئەمانە لە دوای ڕۆیشتنی حاجی لەوەوە دێ کە وا حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە تەمەنی کامڵی، دەمەوپیری، هەڵبەستی متیوفانەی داناون. بێ گومان بەر لەوە ببێتە جێ نشینی باوکی، حاجی مەلا ئەسعەد، هەڵبەستی گۆشەگیرانە و دونیا نەویستانەی دانەناون، هەر بیریشی لە دانانیان نەکردۆتەوە. ساڵی مەرگی باوکی 1289ی کۆچییە، ئەوسا دەمێک بوو، هەر نەبێ 6-7 ساڵێک بوە حاجی قادر لە کۆیێ ڕۆیشتوە. پێی ناوێ درێژەی پێ بدەم بەم لاباسە و جێی بۆ بستێنم لە باسی حاجی قادر؛ بەڵگە زۆرن ئەوە ئیسپات بکا کە دوای ڕۆیشتنی حاجی قادر بە ماوەیێک حاجی مەلا عەبدوڵڵا ئەو هەڵبەستانەی هۆندوونەوە، من لێرەدا تەنها یەک بەڵگە دێنمەوە بۆ ئەوەی قسەکەم بچێتە دڵی خوێنەرەوە :

دیتت لە هەڵبەستەکەی یەکەمدا حاجی مەلا عەبدوڵڵا دەیەوێ (قافیە و ڕویە و عروە) و زمانی هەڵبەست بگوڕێ و بیکاتە کوردی. دوای ئەمە لە قافیە و کێشێکی نوێ دا بە کوردی دەست دەکا بە هۆندنەوە:

یا خاتم الرسل چ عەجیبە حیکایەتم

یا هادی السبل چ غەریبە شیکایەتم

ئیتر لەسەر ڕەوشتی کۆنینەی شاعیرانی ڕۆژهەلآت خۆ دەشکێنێتەوە و خۆ نزم دەکاتەوە تا دەگاتە ئەم بەیتە و دەڵێ :

مەنوارە قامەتی زلم و مێزەری سپیم
دڵم ڕەشە .... هتاد

لەم بەیتەدا دەردەکەوێ حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە کاتی هەڵبەستنی بەیتەکەدا مێزەری سپی لەسەر ناوە. ئەوەی مەعلوومێکی بێ گومانە حاجی مەلا عەبدوڵڵا دوای مەرگی باوکی لە 1289 مێزەری بەستوە، تەنانەت لە1288 دا کە لە خزمەت باوکی دا دەچێ بۆ حەج ڕانک و چۆغەڵ و جل و بەرگی قەتارچییانەی لەبەر کردوە. پێی ناوێ هێندەش گوماناوی بین و بڵێین بە چ مەعلووم مەبەسی لە وشەی «عمامە» ماناکەی حقیقی بێ و بە «مجاز» مەبەسی «مەلایەتی» نەبێ و بەوەدا «عمامە» لە بەیندا هەڵ بەستێ؟ چونکە ڕاگەیاندنی«حقیقی» عەمامەکە ڕێکتر دێ لەگەڵ ئەو«حقیقتە»زانراوەی کەلە جل و بەرگی حاجی مەلا عەبدوڵڵاوە بە ئێمە گەیشتوە، لێرەدا «بەچ مەعلووم» هەموو ڕاستییان کوێر دەکاتەوە. ناشێ بێ بەڵگە و بۆ خاتری گومان لێکردنی بێ بنج واز لە واتای «حقیقی» وشە بێنین و «مجازی»یەکەی بە دەستەوە بگرین: ئەگەر وا بکەین دەگەینە حاڵێک کەس لە کەس نەسەلمێنێ و کەس بە کەس باوەڕ نەکا. خۆ ئەگەر بە بیری خۆماندا بێنینەوە کە لەکاتی سەفەری حاجی قادر و جێ هێشتنی کۆیەی دا تەمەنی حاجی مەلا عەبدوڵلآ لە 22 ساڵی تێ نەپەڕاندوە ئیتر هەر بە جارێ دەسەلمێنین ئەم مێزەرە و شیعری متیوفانەی دوای ڕۆیشتنی حاجی قادر بوە. خولاسەی گوتە ئەمەیە نووسینەکانی حاجی مەلا عەبدوڵلآ لە دەمەو پیریدا بەرهەم هاتوون و تەواوێک دوای دوور کەوتنەوەی حاجی قادر بوە لە کۆیێ.

من لێرەدا کە بەرهەمەکانی باپیرم، حاجی مەلا عەبدوڵڵا، بە نموونە دێنمەوە بۆ دیار خستنی تین و تاوی فیکریی ئیبنوئادەم لە دەروون و ویژدانی حاجی قادر دا بۆیەیە چونکە لە سەرپاکی بەرهەمی حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا کە کوردایەتییان تێڕا دیارە بێ و مەعلوومیش بێ زادەی کۆیەن هەر ئەمانەی حاجی مەلا عەبدوڵڵا هەن، کاتی بەرهەم هاتنیشیان بێ گومان دەکەوێتە دوای سەفەری حاجی قادر. کەواتە من بە هێنانەوەی نموونەکان لە خۆمەوە یارمەتی ئەو باوەڕە دەدەم کە وا بێ بەڵگە دەڵێ حاجی لە زووێکەوە کوردایەتی کردوە، چونکە ئەگەر ئەو نموونانە نەبن، نەک هەر ڕوحی کوردایەتی بەڵکوو هەرچی تاو و تەئسیرێکی کوردایەتیی ئیبنوئادەم هەیە لە ژیانی حاجی قادر دا وەک نەخشی سەر ئاوی لێ دێ لەو ڕووەوە کە هیچ بەڵگەی ماسی بەدەست کەسەوە نامێنێ تریسکەیێکی ئەو تاو و تەئسیرە بداتەوە. هەر نەبێ بەهۆی لەگەڵ یەکدی دا ژیان و لە ڕێی ڕەفاقەت و هاومەشرەبیەوە دەشێ بەرهەمی حاجی مەلا عەبدوڵڵا بکرێ بە بنگەی«استئناس» بۆ جۆر و چۆنەتی دڵ و دەروون و ویژدانی حاجی قادر، ئەگەر ئەو «استئناس»ە نەبێ تاکە یەک بەیت و دێڕ و پیتی حاجی قادرمان بە دەستەوە نیە کە لە کۆیەی گوتبن وەیا نووسیبن بە ئەئویلیش بچێتەوە بۆلای بیری کوردایەتی. لە فەرزی ئەگەر شتێکی واش هەبێ و بەو فەرز دانانەمان ئەو پەڕی «احتمال» بگرین، شتەکە لە پەراوێزی واتا و گیانی هەڵبەست و نووسینەکانی باپیرم دەرناچێ. خۆت دەزانی، خوێنەری بەڕێز، لێرەدا سەر لەنوێ بەو گوتەی «لە فەرزی هەشبێ» یارمەتی «احتمال»ی بوونی تاو و تەئسیری ئیبنوئادەممان دا لە ویژدانی حاجی قادر دا و یارمەتیەکەشمان لێی دێ ببێتە دڵدانەوەیێک بۆ ئەوانەی حەز دەکەن حاجی قادر لە بێشکەی منداڵی و گەنجایەتی خۆیەوە دەستی کردبێ بە کوردایەتی ، سرنجت بۆ ئەوەش ڕادەکێشم کە فەرزدانانەکە بەلانی کەمەوە ماوەی بیست ساڵێک ، حاجی قادر پێش باپیرم دەخاتەوە لەو مەیدانەی هەست بە کوردایەتی کردنەدا چونکە هەر نەبێ باپیرم بیست ساڵێک دوای ڕۆیشتنی حاجی گوتە و هەڵبەستەکانی سەر بە کوردایەتی داناون ، کە حاجی لە کۆیەڕا شتی وای گوتبێوەیا هەستی پێ کردبن ،

ئۆتۆماتیکی ، ئەو بیست ساڵە پێش باپیرم دەکەوێتەوە . وادەزانم فەرز دانان و تێ خوێندنەوەی (احتمال) هەرگیز داوامان لێ ناکا لە بیست ساڵ زیاتر مەیدانی بۆ چۆل بکەین و گەردەنی ئازاد کەین لە بەڵگە و ئیسپات.
لەبیرت نەچێ من لەم چەند گوتە و دێڕەی نووسینی دواییم دا مەبەسم بیر و هەستی سەر بە کوردایەتییە نەک گیانی ئازایی و حەقپەرستی و دژایەتی ئەفسانە ، چونکە گوتوومە و لێرە بە دواوە زیاتریشت بۆ ئاشکرا دەبێ حاجی لە ماوەی مانەوەی کۆیەی و بەدوا ژیان و گەشتی لە باڵەکەتی دا کە مەفتەنی ئیبنوئادەمە چ قسوورێکی نەبوە لەو مەیدانەدا ، چەندێکی بشڵێی لە بوونی تین و تاوی ئیبنوئادەم بۆ بردنی حاجی قادر بەرەو ئازاتر و تیژتر بوون لە دژی تەڵەکەبازی و ئەفسانە و کاری ناڕەوا جێی بە زیادەوە بۆ دەبێتەوە لە کردەوە نەترساەکانی حاجی قادر.
ئەوجا ، سەرلەنوێ، با بگەڕێینەوە بۆ دەلالەتی ئەو چەند بەیتە کە بە هی ئیبنوئادەم ناسراون .
لە بڕە شیعرەکەدا دەردەکەوێ ئیبنوئادەم هەر لە ڕۆمیانی دیوە کتێبخانان وێران کەن«ڕۆمی ئەوا پەیا بوون ، کتیبخانان دەکەن طی» ، لەوە پێشتر چاوی بە دەستڕۆییوێکی کورد نەکەوتوە بێ حورمەتی بکا لەگەڵ کتێبان.
ئاخۆ ئەگەر دەسەلاتدارێکی کورد ، وەک داگیرکەرێکی عوسمانی ، ولاتی غەیری خۆی داگیر کردبا کتێبخانەی وێران دەکردن و قورئانی دەسووتاندن ! یا خود سەبارەت بە باوەڕی سادە و بەهێزی سەر بە غەیبەوە ترسێکی ئاسایی لە کتێب و نووسراوەی پەیوەست بە ئایینەوە لە سووتاندنی کتێبانی مەنع دەکرد ! ڕەنگە کوردیش کە ڕووی بردبێتە سەر غەیری خۆی وەک تورک و غەیری تورکی کردبێ لە لانی کوشتن و تالان کردنەوە ، بەلام قەناعەتم هەیە ریزی کتێب و نووسراوی گرتوە.. لێیان ترساوە ، بەیتەکان وا ڕادەگەیەنن کە لەوە بە پێشەوە ئیبنوئادەم کارەساتی وێران کردنی کتێبخانانی نەدیوە ، ئاغا و بەگ و میری کورد لو کوردستان دا کتێببیان نە سووتاندوون. ئەوەی ڕاستی بێ تا ئێستاش

کورد لە عاست کتێباندا هێندە ئازا نین بوێرن بییان سووتێنن. جارەهای جار دیومە، تۆش دیوتە، گەورە و گچکە ، دەوڵەمەندو هەژار ، دەسەڵاتدار و لات ، پەڕە کاغەزیان لەسەر زەویەوە هەڵگرتوە و ماچیان کردوە و لە کونە دیوارێکیان ئاخنیوە. بەڵی بەم دواییە کە کاغەزی ڕێژنامە و گۆڤار و دەفتەر و کتێبی قوتابخانان و کاغەزی میری کەوتنە کووچە و کۆڵانان و وێنەی ڕووت و بێ حورمەت لە ڕووپەڕەی نووسراواندا زۆر بوون، کاغەز حورمەت و پیرۆزی جارانی دۆڕاند. بەڵام لێرە بە پێشەوە لە نەزەر کورد دا کاغەز خزمی«قران» بوە و لە سەردەمی ئیبنوئادەم و کاتی هەڵبەستنی ئەم چەند دێڕە شیعرەدا لە کتێبەکانی مزگەوت بەولاوە بە دەگمەن نەبێ کاغەز بەرچاوان نەدەکەوت، بۆیەیە دیتنی سووتاندن وەیا وێران کردنی کتێبخانە ئەو کارە زلەی کردوە لە دڵ و هەست و خوێنی پیاوێکی وا دا. سووتاندنی کتێبخانە ڕاستەوخۆ سووتاندنی ئایینە و بێ حورمەتی کردنە لە بەرامبەر ئەو ناوانەی دڵی دینداریێک دەجۆشێنن. لە دەور و بەری کۆیە و عەشرەکانی ڕانیە قورئانێک ناوی دەرکردبوو بە «قەیسەر کوژ »، سەدجاران لە تەڵاق و پاکانە زیاتر دزی دەگێڕایەوە لە سوێندی درۆ.

شەکوای بەیتەکان لە وێران بوونی کتێبخانان بە دەستی تورکانەوە (ڕۆمی) ، بە شێوەیێکی نهێنی ئەوە ڕادەگەیەنێ کە مەلای ئیبنوئادەم ژیابێ تا دوای کۆتایی هاتنی میراتی پاشای کۆرە و داگیرکردنی رەواندز لەلای سپای تورکەوە. لە دڵی خۆمدا بڕیاری نیهایی گەڕانەوەی ئەو سێ بەیتەم بۆ ئیبنوئادەم هەڵگرتبوو تا کاتێک بۆم ڕوون دەبێتەوە ئیبنو ئادەم کەی وەفاتی کردوە: کە مەعلووم بکرێ بەر لە هاتنی سپای تورک بۆ رەواندز ئەو مردبێ دیارە بەیتەکان یەکێکی تر دایناون و بە هەڵە بۆ ئەو ساغ بۆتەوە. چەندین پرسیارم لەم و لەو کرد بۆ وەدەست هێنانی مێژووی مەرگی ئیبنوئادەم هەمووی بێ سوود بوو تاکوو نامەکەی مەلا «وەیسی»م بۆ هات و لە ئەنجامی پرسینەوەی دووبارە لە منەوە وەرامی ڕاستەقینەم لێیەوە بۆ هات کە ئەوەی پشتاوپشت بەوان گەیشتوە دەربارەی مەرگی ئیبنو ئادەم ئەویە کە لەساڵی 1260ی کۆچی گیانی سپاردوە. لەم مێژوە ڕا دەردەکەوێ لە ڕووی کاتەوە چ بەرهەڵستێک

نایەتە بەر ڕاستی ئەو تەواتورە کە دەڵێ سێ بەیتەکە هی ئیبنوئادەمن، چونکە چەند ساڵێک بەر لەو ساڵەی(1260)ە میرایەتی ڕەواندز تێک چوو و وڵاتەکە داگیر کرا... کە ڕۆمی کتێبخانەیان سووتاندبێ ئەوەندە ماوەیان بە دەستەوە بوە دوای تێ چوونی میری ڕەواندز و هەر لە ژیانی مەلای ئیبنوئادەم دا کاری وا بکەن لەگەڵ سروشتی داگیرکەر ڕێک بکەوێ و زیرە لە گیانی ڕۆڵەیێکی هوشیار و دڵسۆزی کوردستانی داگیرکراو هەڵستێنێ. تۆش لەگەڵ مندا بڵێ هەزار لەعنەت و نەفرین لە گیانی داگیرکەر، ئەو داگیرکەرە هەر کەسێک و لایەنێک دەبێ با ببێ ..

ئەوەندەی من بزانم و فکرم تێی بڕ بکا لەو باسەی بوون و نەبوونی کوردایەتی لای ئیبنوئادەم هەر ئەوەیە کە لەم چەند لاپەڕەی دوایی نووسینەکەم دا باسم کرد و بۆی چووم. سەرجوملە و پوختەی وەرگرتنی واتا و دەلالەت لە هەڵوەست و نووسینەکانی ئیبنوئادەم قەناعەت دەبەخشێ بەوە کە وا کوردایەتی ئیبنوئادەم لە ڕێگەیەکی تایبەتی بڵیمەتی و حەقپەرستی و زانایی و دڵ هوشیاری خۆیەوە بوە و دەتوانین قسەی تێدا کورت کەینەوە و بڵێین ئەم مرۆڤە لە کولانەی ئایینەوە سەیری جیهانی کردوە ، بەڵام بە چاوێکی تیژ و نەترساو. کە زانیبێتی شتێک لەگەڵ ئایین دژایەتی نیە با ئەو شتە باویشی نەبووبێ یاخود ناحەزی زۆر بووبێ، ئەو پەسندی کردوە و لەبەر لۆمە خۆی لێ لا نەداوە. بەنیسبەت حاجی قادریشەوە زۆر جێی باوەڕە لە هەڵوەست و بیر و باوەڕ و قسەکانی ئیبنوئادەم سوودی وەرگرتبێ و بۆ دوا ڕۆژ بووبن بە زادێکی گیانی و پەندی ئازایەتی و حەقپەرستی بۆی.

بەڵام لە گەڵ ئەمەشدا کە بگەین بەو ئەنجامە کە وا حاجی سوودمەند بوە یا نەبوە لە قسە و خەبەراتی ئیبنوئادەم بۆ پەیداکردنی هەستی نەتەوایەتی و خەباتی سیاسی، ئەو پرسیارە هەر دەمێنێتەوە ئایا حاجی قادر بەر لە سەفەری بۆ ئەستمبۆڵ شیعری کوردپەروەرانەی گوتوون و خەباتی سیاسی کردوە؟ خۆ ناکرێ بوون و نەبوونی بیری سیاسی حاجی قادر ببەستینەوە بە سوود وەرگرتن لە تاکە کەسێک بە ئاو تاکە کەسە مەلای ئیبنوئادەمیش بێ. ئیمکان هەبوو حاجی قادر ناوی ئیبنوئادەمیشی نەبیستبا و فکری کوردایەتی لە ڕێبازێکی دیکەوە بۆ پەیدا بووبا.

وەرام دانەوەی ئەم پرسیارەی تازە لە خۆمانم کرد شتێک نیە بە وشەی «ئا» یا خود «نا» لێی ببینەوە. تا مافی ئەوەمان دەبێ پرسیارەکە یەک لا بکەین پێویستە لێکدانەوەییێکی قووڵ بکەین لەبەر ئاوێنەییێکی ڕوون و بێ گەرد دا. نەفەسی ئەو تەرزە زیهنکارییە تا بڵێی درێژە. کورد گوتەنی هەویرەکە زۆر ئاو دەخوازێ. ماوەی هاتوچۆکردن و خۆ هێنان و بردن بۆ ترجیحی لایەکیان بەسەر ئەوی تردا گەلێک فراوانە. یەکێک ئارەزوو بکا بڵێ حاجی قادر لە کوێوە دەستی کردوە بە کوردایەتی کۆسپێک نایێتە پێشی وەک دیواری چەمەنتۆ ڕێگەی لێ ببەستێ و بی وەستێنێ، ئەگەر هەوەسبازی بکا دەتوانێ بڵێ فلانە بەیت و فلانە قەسیدەی لە کۆیێ گوتوون. لەم ڕۆژگارەدا نووسین پەیدا بوون ئەوەندە بێ باکن لە عاست ڕاستی دا و بە جۆرێک تەنگ بە ئینساف و مێژوو و حەقیقەت هەڵدەچنن، لە تەک ئەواندا دواوی بوونی گیانی نیشتمان پەروەری لای حاجی بەر لە چوونی بۆ تورکیا هەر ئیعتیرازی لێ ناگیرێ. لەوە تێ فکرە کە نووسراوە و بڵاویش کراوەتەوە «مەم»ی قارەمانی چیرۆکە ناودارەکەی«مەم و زین» ئاژێڕی تراکتۆر بوە لای باوکی«زین» و سەبارەت بە جوداوازی چینایەتی«زین» نەدراوەتە«مەم». لەو تەرزە نووسینانە لە مەیدانی جودا جودا دا بە زۆری چنگ دەکەون. کەواتە با حاجی قادر لە کۆیێ ڕا کوردایەتی کردبێ گەرچی نەشی کردبێ، «چ قەوما کەعبە کەچ بوو مەسجیدولئەقسایە ڕووخاوە؟». بەڵام من کە قسەی وا دەڵێم بە موناسەبەی جێگەیە و گوتەییێکە لە تەک گوتەی شۆفێربوونی کاکە مەمە لای باوکی زین، دەنا گوتەی ڕاست و مرۆڤانە ئەوەیە کە بڵێین قەیدی چ دەکا و زەرەر لە کێ دەکەوێ دان بە حەقیقەت دا بێنین؟ ئەگەر بۆمان ساغ نەبۆوە حاجی لە کۆیەڕا کوردایەتی کردبێ، بۆ شەڕ لە گەڵ ڕووداو بکەین؟ لە گوتنەوەی ئەوەی ڕاستەوخۆ یاخود بە بەڵگە و نیشانە خۆ بە ڕاست ددەنوێنێ چ نالەبارییێک پێک دێ و کام بەرژەوەند تێک دەچێ؟ هەڵبەت هیچ!! خۆ ئەگەر لە گوتنەوەی ڕاستی بەرژەوەندیش تێک بچێ، کە مەعلوومە تێ ناچێ، دەبێ گوێ نەدرێتە ئەو بەرژەوەندە. سوودێک لە گەڵ ڕاستی نەگونجێ با هەر نەبێ دەوجا با هەوڵ دەین و بزانین بە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندن و کێشانی بەڵگە و ڕووداوی ڕابەر

بۆ کام لادا دەلەنگێین: ئایا حاجی قادر لە کۆیەوە دەستی کردوە بە خەباتی کوردپەروەرانە و دانانی هەڵبەستی سیاسی یاخود دوای گەیشتنی بە ئەستەمبۆڵ !

لێرە بە پێشەوە (20) گوتم کەم وایە شاعیرێکی کوردی چەرخی نۆزدەم زەرف و کاتی هەڵبەستەکانی دیار بن. بەداخەوە حاجی قادریش یەکێکە لەو شاعیرانە. ئەگەر لیستەییێکی زەمەنی هەبا بۆ هەڵبەستەکانی، لزوم نەدەما دەمەتەقە لەسەر ئەوە بکرێ ئاخۆ لە کەنگیەوە دەستی کردوە بەدانانی شیعری سیاسی سەر بە کوردایەتی: ئایا لە کۆیەوە یا لە ئەستەمبۆڵەوە. بەڵام پێویستە لێرەدا ئەوەندەش بڵێم ، بوونی لیستەی زەمەنی هەر شیعرەکانی ناودیوانەکەی و ئەو کەمتاکورتەی بەسەر زەمانەوەیە ساغ دەکاتەوە و دەمەتەقەیان لەسەر هەڵدەگرێ، گریمان ئەو لیستەیە بۆشمان دەرخا کە شیعرە سیاسیەکانی ناو دیوانەکەی دوای دەرچوونی لە کۆیێ هۆنراونەوە دیسانەوە ڕێگە نابەسترێ لە کەسێک کە بیەوێ بڵێ شیعرە سیاسیەکانی کۆیەی لەناو چوون.. شیعریش خاتری تۆ بێ ، ئەو کەسە دەتوانێ بڵێ بە قسە و ئاخاوتن کوردایەتی کردوە، لە ترسی تورکی داگیرکەر شیعری کوردپەروەرانەی دانەناون نەکا خەلق دووچاری گیر و گرفت بکا. کە لێرەدا ناوی «ترس» دێنم قسە و تێ بینی غەیری خۆشمی پێ دووبارە دەکەمەوە، چونکە نووسەر هەیە بە نامە پێی ڕاگەیاندووم کە وا ئەم ترسە دەبێ حاجی مەنع کردبێ لە هەڵبەستی سیاسی دەنا ناچێتە عەقڵەوە لە ڕۆژگاری پێش سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵی هیچ خەباتی کوردایەتی نەکردبێ.

---

(20) دەبێ بگەڕێینەوە بۆ بەشی یەکەم.

لێرە دا هەڵوەستێکی کورت دەکەم بایی ئەوە بکا بیر و ڕای خۆم دەربارەی«ترس» و ترسانی حاجی قادر دەربڕم و بە دوا ئەودا بکەومەوە سەر شریتەی لێکۆڵینەوە.

ئەگەر «ترس» هۆی مەنع کردنی حاجی قادر با لە دانانی شیعری سیاسی، فەرقی کۆیە و ئەستەمبۆڵ نەبوو لە ڕووی ترسەوە ئەو فەرقە

نەبێ ئەستەمبۆڵ پتر جێی ترس بوە، دەبوا حاجیش لە غەریبی دا ترساوتر بێ. ئەو هێرشە زلانەی کە حاجی بردوونی بۆ سەر تورکی عوسمانی و سنوورێکی نەهێشتۆتەوە لێی تێپەڕ نەکردبێ بۆ ڕیسوا کردنیان هەر لە نەفەر و ئونباشییانەوە تا دەگاتە خەلیفەیان، بۆ خۆیان شاهیدی ئەوەن کە «نەترسان» گەورەترین عامیلی پێک هاتنیان بوە چونکە تەنها نیشتمان پەروەریی ڕووت داوا لە کەس ناکا تا ئەو ڕادەیە تیژ و خورت بێ. جگە لە حاجی قادر شاعیرێک نەبوە لە ناو عەرەبانیش «مووی معاویە»ی لەگەڵ تورکان پساندبێ و هەموو پردێکی پەیوەندی لە نێوان خۆی و ئەواندا ڕووخاندبێ. ترس چ تەفسیرێک بە دەستەوە نادا بۆ ڕوون کردنەوەی هەڵوەست و گوتە و کردەوەی حاجی ئەو تەفسیرە نەبێ کە پێچەوانەی «ترس» واتە نەترسان و ئازایی بە دەستەوەی دەدەن.

تەفسیری نەبوونی شیعری سیاسی حاجی لە ڕۆژگاری زووی دا لە ڕێی هێنانە ناوی ترسەوە، هەر لەوەندەی تازە گوتم کورت ناهێنێ، لە هەموو مەیدانێکی باسی حاجی قادر دا کورت دێنێ، هێند کورت دێنێ هەموو حیسابان تێک دەدا و ڕاستییان سەروبن دەکا :

حاجی کە بترسێ لەوە گوتنی شیعری کوردپەروەرانە خەلق دووچاری تەنگ و چەڵەمە دەکا و ئەم ترسە لەم تەرزە شیعرەی بگێڕێتەوە، ئەدی چۆن داوایان لێ دەکا ڕاستەوخۆ و بێ دوو دڵی چەنگەوبازی داگیرکەر بن و مافی نەتەوایەتی خۆیانی لێ بستێنن. هەر نەختێک ورد ببیەوە «تناقض»ی هەڵوەستەکەت وا بۆ ئاشکرا دەبێ پێی نەوێ من یا غەیری من بۆت ئاشکرا کا. حاجی بە هەڵوەستی وا سەیر وەک کەسێکی لێ بەسەر دێ کە بە دەمانچە و خەنجەر هێرش ببا بۆ سەر دوژمنی، کە لێشی بپرسن ئەدی بۆ لێرە بە پەشێوە جارێکیان گلەیی لێ کردن وەیا خراپە گوتنەوەی ئەو کابرایەمان لێ نەبیستیت؟ لە وەرامدا بڵێ دەترسام گلەیی و گازاندە دڵگیری بکا وەیا بی تۆرێنێ.

سەرەڕای ئەمانە هەمووی، بە نیسبەت خۆمەوە دەبێ بڵێم وەک من لە حاجی قادر گەیشتووم و بایی ڕوون کردنەوەش لە سەری ڕۆیشتووم، ئازایی و نەترساوی و باوەڕ بە خۆ هێنان و سەرکەشی بەشێکی هەرە گەورەی نەفس و دەروونی حاجی قادر پێک دەهێنن. هەر ئەم ئازایی یە

وەک چراییّکە سەرانسەری ڕێبازی ژیانی حاجی ڕوون دەکاتەوە و تەفسیری هەڵوەست و گوتە و کردەوەی دەکا. کە ترسمان تێکەڵ بەو تەفسیرە کرد تێکڕای ژیانی،هەر لە منداڵیەوە تا مردنی، وا لێڵ دەبێ سەرەدەری لێ نەکرێ و ئیمکانی تێ گەیشتنی نەمێنێ. کۆبوونەوەی «ترس» لە گەڵ «حاجی قادر» دا وەک ئەم دیمەنانەی خوارەوەیە:

«دەوڵەمەندی» و «لە برسا مردن»
«ڕاوکردنی پڵینگ» و «نەوێرانی تەقەکردن»
«تەمووزی بەغدا» و «سەرمابردن»
«پاداشی خێرا ڕۆیشتن» و «شەل بوون»
«ئاو» و «وشکایی».
«هیزەی ڕۆن» و «بێ چەورایی» ... هتاد.

تا بتەوێ حاجی قادر کۆ کەیتەوە لەگەڵ شتێکی دژی سروشتی خۆی وەک ئەوە نابێ کە بە ترساو ناوی ببەی. بەڕاستی«ترس» ئیفلاس بە هەموو تۆژینەوەییێک دەکا کە لەبارەی حاجی قادرەوە بکرێ.
با واز لە ترس بێنین بۆ ناو چەقی باسی حاجی و بگەڕێینەوە بۆ پێوە خەریک بوون بەوەی پێوەی خەریک بووین.
ناو ناوە ڕووداوێکی مێژوویی وەیا ناسراو لە بەیتێکدا کاتی هەڵبەستنی بەیتەکە دەردەخا، بەڵام بەداخەوە هەڵبەستی وەها لە زۆربەی دیوانی شاعیرانی کوردی سەدەی نۆزدەم زۆر کەمن، بەشی هەرە زۆری شیعرەکانیان وەک گۆڕستانی بێ کێلەقەبری لێ نووسراو سەرڕشتەیان بزرە.
دیوانی هەر یەک لەو شاعیرانە سەرەوبن دەکەی و چەند جاران دەی خوێنیەوە و سرنجی دوور و قووڵ لە زۆر شوێنی دەگری و خۆت دێنی و دەبەی بۆ ئەوەی بزانی هەڵبەستەکانی ئەو شوێنانەی دیوانەکەی لە کام تەمەنی عومری دا گوتوون و لەگەڵ کام پلەی پێگەیشتن و فراژی بوونی شاعیریەتی شاعیرەکەدا ڕێک دەکەوێ ناگەی بە ئەنجامێکی وەها، کە خۆشتی لێ ڕازی بێ، بتوانی خەلقی دیکەی پێ ئیقناع بکەی. بەڵێ

ڕەنگە دوای خەریک بوونێکی وەک «شامپلیۆن» کە نووسینی سەر «بەردی ڕەشید»ی خوێندەوە بە ماندووبوونێکی بیست ساڵی، تۆش بە هۆی بەیەکدی گرتنی زانراو لە گەڵ نەزانراو و هەڵکێشانی هێمای شیعرێک بە تەرازووی داخوازیەکانی ڕووداوی مێژوویی وەیا باری کۆمەڵایەتی... بگەیتە ئەنجامێک ماندوو بوونەکەت بێنێ و دەست بدا بۆ ئیقناع کردن و تەگەرە ڕەواندنەوە. بەڵێ مومکینە بەڵام حاجەت ناکا بڵێم لە خۆوە دیارە زەرف و ماوەی هێندە لەبار و درێژ نە بۆ من نە بۆ یەکێک لەوانەی دەیناسم پەیدا نابێ، لە فەرزی بۆ من بە زۆرەملی پەیداش ببێ لەگەڵ پێویستی بڵاو کردنەوەی باسەکەم چ گونجانێکی نیە. کاری وا نەفەس درێژ ئەوە نیە چاوەنۆڕی کۆتاییەکەی بکەی و دیواری بەرهەمێکی ئەدەبی بە پەلەی لەسەر هەڵستێنی. لەگەڵ ئەمەشدا ئارەزووی دۆزینەوەی زەرف و کاتی هەڵبەست لەبەر تیشکی ناوکی هەڵبەستەکە خۆی و ڕووناکی تێکڕای ناوەرۆکی دیوانی شاعیر چشتێکە لە جەرگەی مەیلی ئەدەبیمدا. بۆ مەبەسی نووسین و بڵاوکردنەوەش نەبێ لە خۆمەوە، وەک گەلێ کەسی تر، سرنج دەگرم لە شێواز و داڕشتن و وشەکانی هەڵبەستێک کە کاتی دانانی مەعلووم نیە بەڵکوو لە دەلالەتی وشەیێکی وەیا هێمای ڕستەیێکی وەیا وێچوونی نەبزی لەگەڵ هەڵبەستێکی تر دا سەرەدەرییێک بکەم لە کات و زەرفی هۆندنەوەی. بە نموونە لێرەدا یەک دوو تەجرەبەی خۆم دەنووسمەوە یەکێکیان لەگەڵ ئەو بەیتەی نالی کە دەڵێ :

هودهودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین
خۆی کە دامەن گیری شاهی ئاصەفی «ثانی» دەکا

جارەهای جار بەسەر ئەم بەیتەدا تێپەڕیوم بە پەلە بێ ئەوە چ واتای نهێنی و ڕاگەیاندنێکی تایبەتی لێ وەرگرم. بەڵام کە کەوتمە سەر ورد بوونەوە لە وردە کاریەکی تێیدایە و سەرنجم گرتە وشەکانی و ئەو حیکایەتەی دەی گێڕنەوە واتای « شاهی ئاصەفی ثانی» لەبەر چاوی زیهنم تریسکایەوە و یەکسەر سلێمان پاشای بابانی باوکی ئەحمەدپاشای دەست نیشان کرد چونکە «ئاصەفی بەرەخیا» وەزیری «سلێمان پێغەمبەر» بوە، دیارە ئەوان(واتە سلێمان پێغەمبەر و ئاصەفی کوڕی بەرەخیا»

هەردووکیان یەکەمن، ئاصەفێکی«ثانی» کە ئەم بەیتە باسی دەکا دەبێ عائید بە(سلێمان)ێکی تر بێ. کێ بێ لەسەر دەمی(نالی)دا سلێمان بێ و شاهیش بێ غەیری سلێمان پاشای بابان؟ جوانی و قووڵی و لەتافەتی «هودهودی دڵ و بەلقیس و سەبا» و تێکڕای نیسبەتی ئەم حیکایەتە «قرآنی»یە لە گەڵ(سلێمان پێغەمبەر) و لە ڕێی ئەوەوە لەگەڵ(سلێمان پاشای بابان)دا لە بیر خۆت ببەرەوە هەر سرنج بگرە لایەنی ڕاگەیاندنی بەیتەکە لە ڕووی بەدەستەوەدانی کات و زەرفی دانانی. هەڵبەت کە زانرا لە بەیتەکەدا(سلێمان پاشا) مەبەستە ، لەخۆوە ئاشکرا دەبێ کە لە حاڵی ژیان و حوکمڕانی ئەو دا گوتراوەو لەلانی کاتەوە دەکەوێتە پێش قەسیدەی شێوەن و پیرۆزباییەکەی «تا فەلەک دەورەی نەدا» کە بۆ مەرگی سلێمان پاشا و هاتنە سەر حوکمی ئەحمەدپاشا دانراوە لە ساڵی 1254 دا. فەرموو سرنجێک بدە ئەم چەند بەیتەش کە لە هەمان قەسیدە دا هاتوون :

ضابطەی طبعم سواوە ادعای شاهی هەیە
محتشم دیوانە داوای تەختی خاقانی دەکا
نوکی خامەی من کە بێتە معنی آرایی کمال
خەت بە خەت اظهاری نەقشی صورتی مانی دەکا
استطاعە و قوەتی طبعم بە کوردی و فارسی و
عارەبی اظهاری چالاکی و چەسپانی دەکا

وشەکانی عەرەبیم هەر بە ڕێنووسی عەرەبی نووسیەوە چونکە زۆریان گەلێک پیتی وایان تێدایە لە کوردیدا هەر بەکار نایەن و نووسینیان بە پیتە جێ گرەکانیان لە کوردیدا زۆر دوورمان دەخاتەوە لە ڕۆحی ناڵی و شیعرەکانیش.

هەست دەکرێ لەم بەیتانە دا تەوژم و تینێک هەیە هی نیوەی یەکەمی عومری(نالی)یە. شوێن پێی(نالی) لە ناو گوڵ و گوڵزار و گیای گەنجایەتی خۆی و بەهاری هەڵبەستەکەدا وەک نەقشی بەستبێ وایە. بەڵام باوجوودی ئەم هێز و تەوژم و تینەش ئەگەر دەلالەتی« شاهی

ئاصەفی ثانی» نەبا نەمان دەتوانی کات و زەرفی دانانیان ببەینەوە بۆ سەرچاوەی ڕاستەقینەیان.

نموونەی دوەم چوارینەیێکی حاجی قادرە بە پیاوێکی(تەقتەقی» دا هەڵ دەڵێ:

شەوکەتی جووتەی سمێڵت تاکە مانەندی کەمە
تەرکەشی تیری تەژاو و شیری دەستی ڕۆستەمە
ڕووی لە تەختی ڕوومەتت هێناوە بۆ شانت دەڵێی
ماری سەرشانی «ضحاک» و دوژمنی تەختی جەمە

لەم چوارینەیەدا چ وشە و ناوێک نیە بەنهێنی وەیا ئاشکرایی پەنجە بۆ ساڵ و زەرفێکی تایبەتی درێژ کا بەو پێیە لە ناوەرۆکی خۆیدا شەوقێک نادیتریێ لێرەڕا بەرەو دواوە مێژوومان بۆ ڕوون کاتەوە، بەڵام لە داڕشتن و شێواز و زرینگە و نەفەس دا دەڵێی جمرانە «توأم»ن لە گەڵ قەسیدە مەدحەکەی کە بۆ ئەمین ئاغای داناوە و بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

ئەی «محمد» وەی «امین الدولە» ئیمڕۆ کۆیی تۆ
جەنەتێکە کەوتە دۆزەخ هەرچی لێی دوور کەوتەوە

چاوێکی وردبین هەمان دەسەڵاتی لە حەد بەدەر لە مەدحەکەی ئەمین ئاغا و چوارینەکەی پێشووتر دا دەبینێ، هەر ئەوەندە فەرقیان پێ دەکرێ چوارینەکە بۆ پیاوێکی عادەتی لادی یی دانراوە قەسیدەکەش بۆ ئەمین ئاغا. کە سمێڵی ئەمیان بکا بە شیری دەستی ڕۆستەم و ماری سەرشانی«ضحاک» دەبێ ئەمەش بۆ بەزمی مەجلیسی ئەمین ئاغا بڵێ :

قاوەچی بەزمی ئەتۆ دونیایە سینی ئاسمان
ئافتابی زەرفە فنجانی مەهە قاوەی شەوە

یەک زەوق و یەک نەفەس و یەک هێز لە هەر دوویان خۆ دەنوێنن، بۆیە من بۆ ئەوە دەچم هەردوویان بەرهەمی یەک قۆناغی عومری حاجی بن. ئەمما ئەم قۆناغە کەمەیە ، لەجێی مناسبی خۆیدا دیاری دەخەین. جارێکیان لە پێک گرتنی ئەم دوو پارچە هەڵبەستەدا من گوتم ڕەنگە هەر دوویان لە یەک دوو مانگدا گوترا بن، برادەرێکی شاعیرم گوتی من لە تەجروبەی شیعردانانی خۆمەوە دەتوانم بڵێم هەر دوویان لە یەک دوو ڕۆژ دا گوتراون.

ئەم دوو تەجروبەیەم باس کرد تاکوو پاکانەیێک بکەم بۆ لێکدانەوەییێکی لێرەدا دەی خۆێنیتەوە لە بارەی بوون و نەبوونی کوردایەتی لە هەڵبەستەکانی حاجی بەر لە سەفەری بۆ تورکیا. ئەوەندەی ئیمکانم هەبێ لە نیگا و هێما و ئیشارەی وشە و ڕستەکانی دیوانی حاجی واتای نهێنی و ڕابەر هەڵ دەگوشم، خۆم لە بیر و ڕای سەرپێ یی و عاتیفی دەدزمەوە، بەشێوەییێکی هەستی و نەستی بەدەم تێپەڕینی کاتەوە واتا و ڕووداو بە یەکدی دەگرم بەڵکوو بگەم بە ئەنجامێکی نزیک لە قەناعەت و هەڵ چەقیو لە سەر زەوییێکی سەخت. ئەوەی ڕاستی بێ لێرە بە پێشەوە، دەمێکە، ئەم وردەکارییە دەکەم لە گەڵ شیعر و دەنگ و باسی حاجی قادر دا، بێ گومان لە هەمان ڕێبازیشەوە بەرەو دواڕۆژ گوزەر دەکەم لەم گەشتە فکری و زیهنییەی ناو جیهانی بەرفرەوانی ئەم شاعیرەدا.

ئەگەر زەوقی شاعیری یارێکی وەفاکاری نووسەر بێ، لەوانەیە بتوانێ لە تامی شیعر چەژی تەمەنێکی لێ بکا کە لەو تەمەنە بوەشێتەوە و شیعرەکەش بداتەوە بە خاوەنی خۆی با نازناویشی تێدا نەگوترابێ، چونکە ناسینەوەی شیعری شاعیر بۆ زەوقی شیعر دۆست، تا ڕادەیێک ، وەک ناسینەوەی دەنگی گۆرانیبێژە. ئەگەر هەڵە لە گوتنەوە و نووسینەوەیاندا نەکرابێ دەشێ بزانرێ فلانە بەیت هی (کوردی)یە یا هی(محوی)، هی شێخ ڕەزایە نەک فایق بێکەس. کە زەرفیش دیاری خست شیعرەکە هی کێیە سەرلەنوێ ، مرۆڤ دەتوانێ بکەوێتە گەڕ بۆ دەست نیشان کردنی تەمەنێک کە لە دەم و دووی وشەکان بوەشێتەوە. بەڵام وەک لە خۆڕا دیارە کارەکە کارێکی ئاسان نیە، تا بڵێی زەحمەتە.

سەرەڕای زەحمەت، لێکدانەوەی ئەوتۆیی هەرچەند ئوستادانە بێ و ئەوپەڕی مووقلاشیشی تێدا بەکار هاتبێ دیسانەوە دەمەتەقە هەڵ دەگرێ و کەسێک بیەوێ ئەنجامەکەی نەسەلمێنێ دەتوانێ نەی سەلمێنێ. بۆیە من چەندێکی خۆم خەریک کەم بۆ دۆزینەوەی کاتی هەڵبەستنی شیعرەکانی حاجی قادر هەر ناتوانم خوێنەری نەسەلمێنی پێ ئیقناع کەم و ڕێی ڕەخنەی گومانکارانە و لاسارانەی لێ ببڕمەوە. بەڵێ وا دەبێ لە هەڵبەستدا وشەیێک ئیشارە دەکا بۆ کات و زەرفی دانانی، وەک ئەم بەیتەی حاجی کە دەڵێ :

لەسەر تەناف کە لەرزی هەتیوی سندووسی
شکا مەتاعی زەریفی و قیمەتی لووسی

زاهیر وا پێ دەچێ وشەی(سندووس) جێگەی تەناف بازییەکە دیار خا، بەو هۆیەوە دەگەینە ئەو باوەڕە، یاخود مەیلمان بۆ ئەوە دەچێ، حاجی کاتێک هەڵبەستەکەی داناوە کە خەریکی خوێندن بوە لە دەور و بەری (سندووس)(21). هەڵبەت لە بەیتەکەڕا دەشزانین حاجی لە سەردەمی فەقێیەتی دا سەیری تەناف بازی و سەما و سووڕانی کردوە، بەوەدا جارێکی دیکەش حاجی ئیسپاتی دڵتەڕی و دووره«تزمتی» خۆی دەکا. بەڵام ئەم تەرزە شیعرە لە دیوانەکەی دا زۆر نین، هەشبن گەلێکی بێ سەر و شوێنی هەن. هەرچۆنێک بێ ئەوەی ئێمە لێرەدائیشمان پێی هەبێ تێکڕا و سەرلەبەری شیعرەکانی نین، هەرئەو هەڵبەستانەمان مەبەستن کە خەریکی کوردایەتین، چونکە مەبەستمان ساغ کردنەوەی کاتی دانانی

(21) ڕیوایەت هەیە دەڵێ تەناف بازەکە خەلقی سندووس بوە بەلآم لەگەڵ هەموو تاقمی گەمەکەرەکان بەیەکەوە هاتوونە کۆیێ، ئەمین ئاغا لەگەڵ حاجی قادر بەیەکەوە لە بانی مزگەوتی گەورە سەیری بەزمەکەیان کردوە، تەنانەت گۆیا هەتیوەکەی تەنافەکەی پساوە و کەوتۆتە خوردەوە کە ئەمە ڕاست بێ وشەی (سندووس) دەلالەتی نامێنێ. هەڵبەت هێمای وشە کاتێک بایەخی دەبێ کە لە هیچ لاییێکەوە خەبەرێکی بێ گومان بێ بایەخی نەکا.

ئەو شیعرانەن کە سەرەتای خەریک بوونی حاجی بە کوردایەتییەوە دیار دەخەن ئایا لە کۆیێ بوە یا لە ئەستمبۆڵ.

بۆ نموونە خۆ تاقی کردنەوە با سرنج بگرینە قەسیدەی :

وەرە سەیری بزانە لاوی کۆیی (22)
مەهە دانیشتوە یا سەروە ڕۆیی

تا بزانین بۆمان ساغ دەبێتەوە هی دەوری ژیانی کۆیەیتی یا هی ئەستەمبۆڵ. لە هەموو بەیتەکانی قەسیدەکەدا، نە تاکە بەیتێکی نە تاکە وشەیێکی نە تێکڕایان ڕاستەوخۆ جێگەی نووسینیان بە دەستەوە نادەن، لەوانەیە خوێنەری عادەتی کە نیازێکی لێکدانەوە و بەراورد کردنی نەبێ لە خوێندنەوەیاندا بیریش لەوە نەکاتەوە ئاخۆ زادەی کۆیەن یا هی ئەستمبۆڵ. کەسێکیش کە مەیلی بڕوا بۆ ئەوە کە لە کۆیێ گوتراون چ بەڵگەیێکی بێ ڕەخنە پاشگەزی ناکاتەوە. بەڵام بایی ئەوەی خۆم ئیقناع بکەم ، ئەگەر خەڵقیشم بۆ ئیقناع نەکرێ ، لە تێکڕای بەیتەکان و لە تایبەتی هەندێکیان دەگەم بەو باوەڕە کە لە دەرەوەی

(22) لە دەستنووسێک کە مەلا ڕئوفی سەلیم ئاغا بۆ کۆڕی زانیاری کوردی ناردوە سەر جوملەی قەسیدەکە 35 بەیتە، واتە بەیتێکی لە دیوانە چاپ کراوەکەی حاجی زیاترە. بەپێی دەستنوسەکە دوای بەیتی بیست و نۆیەمی ناو دیوانە چاپ کراوەکە ئەم بەیتە دەبێ بکرێتە بەیتی سێیەم :
خەریکی کاسبی و کاری حەلاڵە
بە غەیری ئەم ئەوانی تر بەتاڵە
دیوانەکەی ئەم بەیتەی تێدا نیە و سەر جوملەی 34 بەیتە.

کۆیێ، واتە لە ئەستەمبۆڵ ، دانرابن. لەباری دەلالەتی تێکڕای بەیتەکانەوە وەک گەرد و وەردی دوای بەیانی بۆم مەیلەو ڕوون دەبێتەوە دەم و ڕاوێژی گەلەییەکانی حاجی لەم قەسیدەیەدا لەوە دەچێ لە دوورەوەی ناردبن بۆ کۆیێ نەک ڕوەوڕوو بە خەلقی کۆیەی گوتبێ. لە لایەن شێواز و داڕشتن و سۆز و تاسەیشەوە بەیتەکان برای قەسیدەی «لە مەیدانی بەهارا شارەکەی کۆ»یەن، خۆ مەعلوومیشە

ئەمەیان لە ئەستمبۆڵەوە بۆ کۆیێ هاتوە چونکە ئەوەندە شکایەتی تێدایە لە دەست غەریبی کە کزە لە دڵی زیندوانی ئیمڕۆکەش هەڵ دەستێنێ.

بە قەددی ئاوەگردە دەردی دووری
نەزیری «ئیچ قەلا»یە بێ حەووری

بەلای زەوق و تەبعی منەوە ئەوەندە لەیەکدی چوونە و هەم ئاهەنگییە بەسە بۆ ئیسپات کردنی هەڵبەستنیان لە ئەستەمبۆڵ نەک لە کۆیێ.
سەرەڕای ئاوازی تێکڕای بەیتەکان کە لە دوورەوە دێتە بەر گوێچکەی دڵمەوە، تاکە بەیتێکی تێدایە بە تیشکێکی تایبەتی خۆی زیاتر لە نزیکەوە جێگا بۆ خۆی دیار دەخا:

لە عەهدی کەر نەبێ تا عەهدی گای کوێر
لە گوێی گا نوستوون زۆر حەیفە بۆ شێر

لەم بەیتەدا دیار دەکەوێ کاتێک حاجی قەسیدەکەی داناوە کە ڕۆژگاری«کەرنەبی ـ شێخ نەبی ماویلی» بەسەر چوە و دەوری شێخێکی تر (23) داهاتوە و هێشتا بەسەر نەچوە. کە حاڵ وابێ مەعلوومان کرد

---

(23) مەشوور ئەوەیە کە مەبەستی حاجی قادر لێرەدا «شێخ غەفووری تاڵەبانی»یە. دەبێ عوزر بێنمەوە بۆ بنەماڵەی تاڵەبانی کە بە ناچاری ناوی مەزنەپیاوێکی وەک شێخ غەفوور لە جێگەی وەها نالەباردا دێتە ناو نووسینەوە. ئەوەی لە خۆمی ئازاتر کردم کە دەست نەپارێزم لە گێڕانەوەی ئەم حیکایەتە، باڵ قووڵی و دڵ فرەوانی تاڵەبانیانە لەوەدا کە بۆ خۆیان زۆر مەردانە دیوانەکەی شێخ ڕەزایان لە چاپ دا و یەک وشەی ناقۆلآشیان لێ نەسڕیەوە لەوانەی شێخ ڕەزا کردوونی بە تیری کوشندە و لە خزمانی خۆی گرتوە کە یەکێکیش لەوان سەرۆکی بنەماڵە کە شێخ غەفوور بوە.

حاجی لە ئەستمبۆڵەوە شیعرەکانی بۆ کۆیێ ناردوون چونکە کاتێک ئەو کۆیەی جێ هێشت شێخ نەبی لە گەرمەی جەزبە و های و هووی و دەسەلات دا بوە لە کۆیێ. ئیمکان هەیە نەختێک لەوەش زیاتر پەراوێزی زەمەنی لە دەوری هەڵبەستەکە تەسک کەینەوە و لەساڵی تێدا هەڵبەستنی نزیکتر کەینەوە بەهۆی ئەوەوە کە شێخ غەفوور لە 1307ی

کۆچی مردوە: باپیرم لە چەند بەیتێکی مەرسیەدا کە بۆ مەرگی شێخ غەفووری داناوە «یا غفوری» کردوە بە مێژووی مردنی کە 1307 دەگرێتەوە. کەواتە شیعرەکانی حاجی قادر لە دوای ڕاگوێستنی شێخ نەبی لە کۆیە و پێش مەرگی شێخ غەفور لە 1307 دا هۆنراونەوە. هەرچەند بە تەواوی نازانم شێخ نەبی چ ساڵێک کۆیەی جێ هێشتوە بەلآم بە پێی دەلالەتی هەندێ قسە و باس کە من پێیان ئاشنام، دەبێ ئەو ساڵە بەینێک پێش 1300ی کۆچی بووبێ، ڕەنگە بەلای کەمەوە شەش حەوت ساڵێک. چونکە لێرەدا پەکمان نەکەوتوە لەسەر دەستنیشان کردن وەیا نزیک بوونەوە لەو ساڵە، لزوم نابینم خوێنەر خەریک
کەم بە خوێندنەوەی ئەو قسە و باسانە بۆیێ لێیان بێ دەنگ دەبم.
ئەم خۆ هێنان و بردنە دوور و درێژە بۆ دیاریکردنی ساڵی نووسینی یەکێک لەو قەسیدانەی کوردایەتییان تێدایە، هەرچەند بایەخیشی هەبێ لە ڕووی لێکدانەوە و ڕووناک کردنەوەی مەوزووع و هەموارکردنی ڕێگەی تۆژینەوە، دیسانەوە ئەوە نیە ئیشکالەکە یەکجارەکی بڕەوێنێتەوە. من لە لای خۆمەوە و لە جیاتی خوێنەر دەڵێم دەشێ گەلێک کەس پێی دڵنیا نەبێ و لەسەر ئەو باوەڕەی بمێنێتەوە کە شیعرەکە لە کۆیێ هۆنراوەتەوە یاخود هەر نەبێ بڵێ بەلامەوە ساغ نەبۆتەوە لێرە دانراوە یا لەوێ.
مەبەستم لەم درێژەدانە بە لێکۆڵینەوە لە یەک دوو بڕە شیعری حاجی قادر ئەوەیە بە قەناعەتەوە پێت بڵێم هانابردنە بەر دیوانی حاجی بۆ دیارخستنی ساڵی دانانی شیعرەکانی کارێکی بێ سوودە، چونکە ئیمکان نیە لەو هەوڵەدا شاهیدی هێندە ڕاست و دروست پەیدا ببێ کەوا «تەزکەرەی نفوس» بۆ هەموو قەسیدەیێک ڕێک خات و ئیسپاتی ساڵی لەدایکبوونی بکا، کە دایکەکە مێشک و دڵی حاجی بێ. جگە لە کەم سوودی هەوڵدانەکەش، نەفەسی کاری وەها هێندە درێژە مەودا و کات و دەرفەتی یەکجار فراوانتری دەوێ لەوەی بۆ ئەم نووسینەم لواوە. سەرەڕای کەم سوودی و بێ مەودایی ، کێشان و پێوانەی هەموو قەسیدەیێکی گوماناوی کە بخرێتە سەر کاغەز ، بارستێکی ئەوتۆ پەیدا دەکا ببێتە هۆی ئێسک قورسی نووسینەکە و وەڕەزبوونی خوێنەریش،

جگە لە ئەرکی مادی لە عادەت بەدەر. لەبەر ئەم هۆیانەیە خۆم ناوێمە باوەشی زێدە فراوانی شی کردنەوە و لەبەریەک هەڵوەشاندنی واتا و ڕەمز و نیگا و نیم نیگای شیعرەکانی حاجی و لە جیاتی ئەو کارە زەحمەتە هەوڵ دەدەم لە سەرچاوی دیکەی وەک تەواتور و ڕووداوی بێ گومان و مێژووی ڕابەر و فەرمانی مەنتیق و ڕاگەیاندنی حاڵ بەڵگە پەیدا بکەم کە مەبەست بسەپێنێ. هەڵبەت لەو کارەدا هەمیشە ئەوەم لەبیرە کە پەیدابوونی بەڵگە لە شیعری حاجی لە ڕێگەیێکی نێزیکەوە دەستەوە ڕاستترین و باشترین هۆی سەپاندنی مەبەستە، وەک ئەوەی شیعرێک بە ئاشکرا خۆی مەعلووم بکا کە لە فلانە شوێندا گوتراوە یاخود شەکوای غەریبی جێگەی بۆ دەست نیشان بکا.. هتاد. دەشمەوێ خوێنەر لێم بسەلمێنێ کە لێی داوا دەکەم نابێ گومانی بۆ ئەوە بڕوا من لە پێشەوە بیر و باوەڕێکی حازر و بزرم بۆ خۆم قەرار دادە کردوە و بەڵگەی بۆ ڕەچاو دەکەم وەیا بۆی دادەتاشم، بەپێچەوانە بیر و باوەڕێکی بۆی بچم بەرهەمی ئەو بەڵگە و لێکدانەوە و قسەی دەماودەم و سەرگوزەشت و خەبەر و مێژووی بێ شوبهەیە کە تێکڕایان لێیان دێ ببنە بنج بۆ قەناعەت و متمانی.

پێش هەموو هۆییێکی ئەوتۆ وەک ڕێگەی ڕاست هەنگاومان بگەیەنێ بە ئەنجامی قەناعەت بەخش ، قسەی جیلی ڕابردوو و گێڕانەوەی بەسەرهات و خەبەراتە کە هیچ بەڵگەی مادی وەیا هیچ ڕاستییێکی بێ شوبهە و سەپێنراو بە درۆیان ناخاتەوە. گوتە کە دەگا بە ڕادەی«تواتر» ئەگەر گونجا لەگەڵ بڕیاری هۆش و ڕووداوی زانراو و داخوازی زەرف ، دەبێتە بەڵگەیێک کە مرۆڤ بحەسێنێتەوە لە سەرێشەی زیهنیکاری و لێ کۆڵینەوە و ئەرکی نەفەس بڕی پەردە هەڵگرتن لە سەر ڕووی نەزانراو. جگە لەو پاداشە گەورەی حەسانەوە کە لە«تواتر»ی قەناعەت بەخشەوە بەمرۆڤ دەگا ، چ مەترسی بەهەڵەچوون و سەرلێشێوانیشی تێدا نیە کە لە زێهنیکاری دا پەیدا دەبێ. تەواتور هەر دەڵێی گۆشتی بێ ئێسکە کە قسەی پێشینان لە میسالاندا پەسندی کردوە. بەڵام تا تەواتور دەگا بە پلەی سەلماندن و لە سنووری گومان لێکردن تێدەپەڕێ گەلێک مەرجی قورس و زەحمەتی پێ دەوێ کە پوختەیان ئەوە بوو تازە گوتم، واتە نابێ

هیچ بەڵگەییێکی پتەو هەڵی وەشێنێ و بە درۆی خاتەوە. هەر بۆیەیە کە وا من بەڕادەی مەرحەبا کردنم لە تەواتوری بێ گومان ئامادەم گوێ بگرم لە بەڵگەی مادی وەیا زیهنی کە گۆمان بخاتە سەر تەواتور. گریمان ئیمرۆ لە تەواتورێک ڕازی بم دەشێ سبەینێ لێی بگوێزمەوە بۆ ڕایەکی نوێ کە لە سەرچاوەییێکی ڕوونتر هەڵقوڵێ و خۆی ئیسپات بکا.

لەبەر تیشکی ئەم تێ بینیانەوە، تەواتورێک بە ئێمە گەیشتبێ و باسی خەباتی سیاسی و شیعری کوردپەروەرانەی حاجیمان بۆ بکا ئەوەیە کە وا حاجی دوای چوونی بۆ تورکیا کەوتۆتە سەر هەوای کوردایەتی، با بڵێم ئەوسا لە ناو پەراوێزی«هەق پەرستی» خۆی دا ناوەرۆکێکی تازەی پەیدا کرد کە خەبات کردنە بۆ وەدەست هێنانی مافی نەتەوایەتی کورد. لە کەس نەبیستراوە، چ ئەوانەی هاوچەرخی حاجی بوون وەک حاجی مەلا عەبدوڵڵا و ئیبراهیم حەیدەری و«حاجی»یە گەورە و شێخ رەحیم چ ئەوانەی دەخرێنە سەر جیلی دوای حاجی و قسە لەوان دەگێڕنەوە وەک باوکم و مامم«شێخ نورالدین»، کە وا حاجی قادر تا ئەو کاتەی کۆیەی جێ هێشتوە خەباتی سیاسی کردبێ وەیا شیعری نیشتمان پەروەری هەڵبەستبێ. نەبوونی تاکە یەک خەبەر و سەرگوزەشت و قسەی دەماودەم ئەوە ڕابگەیێنێ کە حاجی قادر جارێک لە جاران بە قسە یا هەڵبەست یا نووسینی پەخشان لە کۆیێ خەریکی کوردایەتی بووبێ خۆی لە خۆی دا ئیسپاتێکی سەرەتایی یە بۆ ئەوە کە دواتر کەوتۆتە سەر خولیای کوردایەتی. جا ئەگەر من بمەوێ وەیا کەسێکی تر بیەوێ پێچەوانەی ئەمە داوا بکا دەبێ ئەرکی بەڵگە و سەپاندنی پێچەوانەکە بخاتە سەر ئەستۆی خۆی. بەڵگە و سەپاندنیش ئەوە نیە بگوترێ ناشێ وەیا ناچێتە عەقڵەوە خەباتی کوردایەتی نەکردبێ و هەر دەبێ مێشکی بۆ بیری نیشتمان پەروەری چووبێ و هۆی وەک ترس لە تورکان نەی هێشتوە فکر و هەڵبەستەکانی بڵاو بووبنەوە.. هتاد چونکە ئەو تەرزە قسانە چ بایەخێکیان نیە و ئەوە نین بکرێنە دووخی(24) موناقەشە. وا من لەلای خۆمەوە دەڵێم دەشێ و دەچێتە عەقڵەوە ئەو خەباتەی نەکردبێ ، لەوەش زیاتر پێ دادەگرم و دەڵێم ناشێ و ناچێتە عەقڵەوە ئەو خەباتەی کردبێ دوەجا لەو گوتەیەم دا چی کەمترم گوتوە لە

گوتەکەی تر، کام بەڵگەم هەڵبواردوە کە ئەوی تر خۆی پێ ڕازاندۆتەوە، بە چ گەز و گرێیەک گوتەی من کورت تر دێنێ !!

ئەو گوتەیە بێ بەڵگەی «ناشێ و ناچێتە عەقڵەوە» هەر ئەوەندەی بەدەستەوەیە بۆ سەپاندنی خۆی کە بڵێ وا دادەنێم خەباتی حاجی لە ئەستەمبوڵ درێژەپێدانی خەباتەکەی کۆیەیتی، ئەوی ناسەلمێنێ با بۆخۆی ئیسپاتی نەبوونی ئەو خەباتە بکا لە کۆیێ. وەرامی ئەم داوایە یەک و دوو و سێ نین تا بڵێی زۆرن. لەگەڵ ڕچەی نووسین پێ بە پێ تێیان هەڵ دەنگووین.

هەبوونی شتێک لەسەردەمێکدا ڕاستەوخۆ ئیسپاتی هەبوونی ئەو شتە ناکا لە سەردەمێکی جودای کۆنتر دا، وەک ئەوەی هەبوونی خۆت لە کاتی خوێندنەوەی ئەم دێڕانەدا نابێتە بەڵگە بۆ هەبوونت لە پێش سەد ساڵدا، توانای خوێندنەوەت لە کاتی ئێستادا هەر ئەوەندە دەسەپێنێ کە تۆ لە تەمەنێکدای خوێندنەوەی لێ بوەشێتەوە، ئەم توانایەت بە تەنها بۆ خۆی لەو تەمەنەت زیاتر ئیسپات ناکا. ساغ بوونەوەی هەبوونی هەڵبەستی کوردپەروەرانەی حاجی قادریش لە ئەستەمبوڵ دا ڕاستەوخۆ نابێتە بەڵگە بۆ هەبوونی ئەو هەڵبەستانە لە قۆناغێکی زووتری زۆر جودا لە عومری حاجی قادر دا کە وا گردەبڕ لە قۆناغی ژیانی ئەستەمبوڵی جوداوازە : قۆناغی ژیانی کۆیەی گردەبڕ لە هی ئەستەمبوڵ دەترازێ و چوونی بۆ ئەستەمبوڵ واقیعێکی تازە داهاتوو بۆ حاجی قادر دیاری دەکا بە خۆ و هەموو داخوازی و دەلالەتێکیەوە. شیعرەکان لەو واقیعە تازەیەدا دەبنە بنگە و بەڵگەی موناقەشە بۆ دۆزینەوەی سەرەتای پەیدابوونیان لە واقیعە تازەکە خۆی دا، نەک پلە و قۆناغێکی کۆنتر، کە لە کۆیەیە.

ئەم قسەیەم لێم داوا دەکا بڵێم هەر وەک کوردایەتی حاجی لە ئەستەمبوڵ لە خۆوە نابێتە بەڵگە بۆ بوونی کوردایەتی حاجی لە کۆیێ، نەبوونی بەڵگە و ئیسپاتیش بۆ کوردایەتی حاجی لە کۆیێ ئەویش خۆی لە خۆیدا و بە تەنها ئیسپاتی ئەو بوونە ناکا چونکە ئیمکان هەیە شتێک هەبێ بەڵام بوونەکەی ئیسپات نەکرێ. هەربۆیە بوو، کەمێک پێشتر، گوتم نەبوونی خەبەرێک و ئەسەرێکی خەباتی سیاسی حاجی لە کۆیێ

دەبێتە «ئیسپاتی سەرەتایی» بۆ نەبوونی ئەو خەباتە نەک ئیسپاتی «دوایەکی و یەکجارەکی» واتە «نهایی و قطعی ». با لەوەش زیاتر باوێمە سەر ئەم قسانە بۆ زەحمەتتر کردنی گەیشتنم بەو ئەنجامە کە پێی گەیشتووم لە ڕێی لێکدانەوە و بەڵگە و داخوازی مەنتیقیەوە : نەبوونی خەبەر و ئەسەری خەباتی سیاسی حاجی لە کۆیێ نەدەبوو بە ئیسپاتی سەرەتاییش ئەگەر زەرف و حاڵ و مێژووی زانراوی حاجی قادر داوای هەبوونی خەبەرێک و ئەسەرێکی نەکردبا. با بزانین چۆن؟ پێمان گەییوە حاجی لە گۆڕقەرەج خاوەن زەوی بوە.. حاجی لە کۆیێ ژیاوە و فەقێ بوە... حاجی لەگەڵ باپیرمدا چۆتە باڵەکەتی بۆ خوێندن... حاجی چۆتە کوردستانی ئێران... حاجی بەگژ شێخ نەبی دا چوە... حاجی یەخەگیری شێخ غەفوور بوە... حاجی.. حاجی... گەلێک لە ڕووپەڕەکانی ژیان و چالاکی حاجی تەواو و ناتەواو بە ئێمە گەییوە، بۆ دەبێ تاکە یەک وشەی قسە وەیا هەڵبەست وەیا هەڵکەوت و هەڵوەست کە سەر بگەیەنێ بە مەفهۆمی کوردایەتی لە حاجی قادرەوە نەگا بە ئێمە نە بە نووسین نە ئیسپاتی مەنتیق و هۆش لە سەرانسەری ئەو عومرەی کە لە کۆیە و کوردستانی ڕابواردوە ؟

با جارێکی دیکەش لە خۆمەوە یارمەتی ڕەخنەگر و نەسەلمێن بدەم بۆ زەحمەتتر کردنی قەناعەت هێنان بە لێکدانەوەکەم . لە بەشی یەکەمی نووسینەکەم کاتێ کە دوام لەبارەی مێژووی کۆیێ گوتم چەند ڕاستییێک هەن ئەوە دەسەپێنن کە وا کۆیێ شارەکی یەکجار کۆنە[وەک بوونی ئاوی حەمامۆک و جێگەی هەموار و نەبوونی بەرهەڵستی گەورەی هاموشۆ... هتاد} هەچەند ناو و شۆرەتی لە مێژووشدا زۆر بەرچاو نەبێ. گوتم ئەو ڕاستییانە کە لە کۆنەوە هەن داوا دەکەن کۆیێ لە کۆنەوە هەبووبێ با بەڵگەی دیکەی وەک نووسین و شوێنەواری بەرچاویش دەست نەکەوێ. دەوجا کە من بۆ ئیسپاتی هەبوونی کۆیێ لە کۆنەوە ئیکتیفا بکەم بە بوونی ئەو ڕاستییانە کە ئیمرۆ هەن بۆچی ئیکتیفا نەکەم بە بوونی خەباتی سیاسی حاجی لە ئەستمبۆڵ بۆ ئیسپاتی بوونی ئەو خەباتە لە زووترەوە ؟ لەو ڕووەوە جوداوازیی کۆیێ لە حاجی قادر چیە؟

ئەوەی ڕاستی بێ زۆر جوداوازی بنجی هەن ناهێڵن قیاسی حاڵەتی حاجی بکرێ لە هی کۆیێ، لێرانەدا یەک دوەکان بە نموونە دێنینەوە :

یەکەم : چەندین شاهید هەیە لە مێژووی بێ گومان ئیسپاتی ئەوە دەکەن ڕێک کەوتنی وەزعی سروشتی و ستراتیجی وەک هی کۆیێ، لە کۆنەوە شاری دروست کردوە. پەیدابوونی چەندین شار بەهۆی بوونی عەوامیلی وەک ئەوانەی لە کۆیێ هەن پشتگری دەکەن لەو نەزەریەی کی بڵێ دەبێ لە کۆنەوە کۆیێ شار بووبێ. هەبوونی کۆیێ لە کۆنەوە بەر ئەو دەستوورە دەکەوێ کە لە«فقه»دا پێی دەڵێن«الاستصحاب المقلوب». هەر لەبیرمە کە لە کۆلێجی حقوق بووین بەم جۆرە تەعریفیان بۆ کردین: «الاستصحاب المقلوب هو الحکم بوجود شی فی الماضی لتحقق وجوده فی الحاضر مع عدم وجود دلیل لنفیه فی الماضی».

واتاکەشی بە کوردی ئەمەیە« الاستصحابی مقلوب بڕیاردانە بە بوونی شتێک لە ڕابردوو دا لەبەر هەبوونی ئەو شتە لە حازر دا چ بەڵگەیەکیش نەبێ بۆ نەبوونی لە ڕابردوو دا » وەک ئەوەی مەعلووم بێ فلانە خانوو لەم ڕۆژەدا هی تۆیە، ئیتر بەمەدا بڕیار دەدەین پار و پێراریش ئەو خانوە هەر هی تۆ بوە مەگەر بەڵگەیێکی سەربەخۆ ئیسپاتی ئەوە بکا ئەوسا خانوەکە هی تۆ نەبووبێ.

بەڕاستی وەزعی کۆیێ لە حوکمی ئەو « الاستصحاب »ەش بە هێزتر ڕادەگەیەنێ چونکەر هەر وەک دەلیلێک نیە بۆ نەبوونی کۆیێ لە کۆنەوە ، پێویست و داخوازیش زۆرە بۆ بوونی لە کۆنەوە.

وەزعی خەباتی حاجی قادر وانیە: زەرفی ئەستەمبۆڵ کە لێی دەوەشێتەوە ببێ بە کێڵگەیێک بیری سیاسی قەومی لێی بڕوێ شتێکی تازە بوو بە نیسبەت حاجی قادەرەوە، ئەو زەرفە لە کۆیێ وجوودی نەبوو تا بڵێین دەبێ بیری سیاسی قەومی حاجی قادر لە ئەستەمبۆڵ بەردەوام بوونی هی کۆیەی بێ هەرچەند بەڵگەشمان نەبێ بۆ سەپاندنی ئەم بەردەوام بوونە.

سەرەڕای ئەمە کە ئەستەمبۆڵ زەرفێکی تازە بوو بۆ حاجی و ئەو زەرفە تازەیە مەودا نادا قیاسی ڕابوردووی ئەو لە ڕابردووی کۆیێ بکرێ، چ کەسێکیش لە کۆێ و غەیری کۆیێ لەو کاتەدا پەیدا نەبوو خەباتی

سیاسی کردبێ لە کوردستان تا بڵێین حاجیش وەک ئەو کەسە پێویستی بە زەرفی تازە نەبوە، لەمەشدا سەرلەنوێ قیاسی ئەو لە کۆیێ دوورتر دەکەویتەوە چونکە ، وەک گوتم، مێژووی کۆن زۆر نموونەی تێدایە بۆ پەیدا بوونی شار لە وەزع و هەڵکەوتی وەک هی کۆیێ.

دوەم : بە نیسبەت کۆیێ هیچ بەڵگەییێک نیە نە تەواتور (وەک ئەفسانە) نە نووسراو کە ڕابگەینێ پێش ئەوەندە سەدساڵە یا ئەوەندە هەزار ساڵە لە شوێنی ئێستاکەی کۆیێ چ شارێک نەبوە، کەچی بە نیسبەت حاجی قادرەوە چاوگی نووسراو هەیە کە دەسنووسی خۆیەتی ڕادەگەیەنێ تا ساڵی1277ی کۆچی حاجی قادر کوردایەتی نەکردوە. چاوگەکە کتێبی «سیوطی»یە کە نووسین و پەراوێزی حاجی بەسەرەوەیە و لە زۆر شوێنی ئەو نووسین و پەراوێزانەدا بۆ بابەتی ئەوتۆ چوە پەیوەندیی نیە لەگەڵ بابەتی کتێبەکە کە «صرف و نحو»ە، بەڵکوو تاسە و هەستی حاجی دەدەنەوە: چەندجاران لە دژی چاپی عەجەم هەڵبەستی داناوە بە کوردی و فارسی و عەرەبی وەک :

(1) یارب بقدر حرف سیوطی یک یک .
(2) زینهار نخر کتاب چاپ عجمی
(3) ایاک ان تشتری المطبوعا.

وابوە کوتومت یەخەگیری شای عەجەم بوە :

قد سمعنا من مناد مات شا
لعنەاللە علیە ماتشا (25)

جارێکی دیکەش باسی هەڵاتنی سپای عەجەم دەکا لە پێش لەشکری میری سنە. لەو شوێنانەدا مرۆڤ نەفەسی خۆی دەگرێ بە چاوەنۆڕی

دەرکەوتنی هەستێکی تایبەتی کوردایەتی کەچی کتێبەکە لەو ڕووەوە خامۆش دەبێ و لە جغزی«ڕق هەستان و خۆش نەویستن»دا دەمێنێتەوە کە هەستێکی نەیارە بەرامبەر مەوزووعی هەڵبەستەکان و ئاودیو نابێ بۆ ناو سنووری هەستی«ایجابی» کوردایەتی. بەڵام ڕق هەستانەکە بێ دەلالەت نیە چونکە نیشانمان دەدا پەنجەییێک ئەو خامایە نارەزایەی گرتوە و پێی دونووسێ کە وا پۆڕگی نەفسی خاوەنەکەی وەک بورکانێکی بچووک خەریکە دەجۆشێ و دەخرۆشێ و هەر درزێک بدۆزێتەوە تێیدا دەتەقێتەوە.

لە چەند جێگایەک دا شیعری عەرەبی وەردەهێڕێتە سەر فارسی و کوردی. جارێکیان لە هێنانەوەی میسال بۆ بەکارهێنانی «لولا»بەیتێکی (ابوالعلاالمعری) کە لە کتێبەکە دایە وەردەگێڕێتە سەر فارسی و بە دوا ئەودا درێژە دەدا بە نووسینەکەی و دەڵێ نووسەری ئەم پەراوێزە، کە حاجی خۆیەتی، بۆ بەکار هێنانی «لولا» بەیتێکی دانا نیوە کوردی نیوە

(25) ئەم تێ هەڵپێچانەی حاجی لە شای عەجەمان ، جگە لەوە کە بێ حورمەتی شای عەجەم ڕادەگەیەنێ لای حاجی، سرنجیش ڕادەکێشێ بۆ بیرکردنەوە لە هۆی ڕاستەقینەی بێ حورمەتیەکە ئایا شیعەیەتی شای عەجەم بوە یا خود عەجەمایەتی؟ ساغ کردنەوەی پرسیارەکە و داشکاندنی بە لایەکدا کارێکی ئاسان نیە کە وەرامێکی سەرپێ یی یەک لای بکات، بەڵام لە دیمەنی تێکڕای باری دەروون و هەستی حاجی یەوە کە لە ئێمەوە دیار بێ، دوور نیە هۆیێکی ئاوێتە «مزیج»ی شیعەیەتی و عەجەمایەتی و کارە ناپەسندەکانی دەوڵەتی ئەوسای ئێران لە حاجی خۆش هێنابێ شای عەجەم بداتە بەر تیری هەڵبەست. چ سەیرم نابێتەوە لەوەدا حاجی قادر بە دیتنی زوڵم و زۆری فەرمانبەرەکانی عەجەم لە خاکی کوردستانی ئێراندا قینی نژادی و مەزهەبی کۆ بووبێتەوە و بووبێتە ئەم لەعنەتەی سەرەتای دێڕی دوەمی هەڵبەستەکە. قسەش لەوەندە نابڕێتەوە بەلآم من بە ناچاری دیبڕمەوە.

عەرەبی. ئەمانەن نموونەکان، ئەسڵ و وەرگێڕدراو. بەیتەکەی (ابوالعلا) ئەمەیە:

یذیب الرعب منە کل عضب

ولولا الغمد یمسکە لسال

ا

وەرگێڕانەکەی حاجیش بە فارسی ئەمەیە:

گدازانیدی بیم از او همه تیغ
نیامش گر نبستی می چکیدی

ئەمەش بەیتە فەردەکەی حاجی خۆیەتی، وەک خۆی دەینووسمەوە:

لیلی کتی بنیاتی عماراتی هوی (26)
لولا لە قیس عامر ینهدم

بەدوا ئەمەدا عوزر دێنێتەوە بە ڕستەییێکی عەرەبی کە وا کاتی دانانی ئەم بەیتە حاجی هێشتا عەرەبی نەزانیوە، بۆیێ فلانە هەڵە و فیسارە غەڵەتی تێدایە.

پوختەی قسەم لەم ڕووەوە ئەوەیە حاجی وەک فەقێیەکی بزۆز لە گەلێ شوێنی کتێبەکە دا خۆ لە باسەکانی هەڵ دەقورتێنێ و بە دەنگ دێ، بەڵام بەهیچ جۆر بێنی سیاسەت بە کوردایەتییەوە لەم نووسینانەی نایێ، تەنانەت بەشی فارسی ئەم نووسینانەی پترە لە کوردی. تێکڕای «تدخل»کردنی چ بە پێچەکە و خوارەکە بێ چ پەتەوپات بێ لە سەرچاوەی ئایینەوە هەڵ دەقوڵن ، بەڵام سەرچاوەکە بۆ خۆی لە ناخی دڵ و دەروونێکی بڵێسەداری وەک بورکانەوە سەر هەڵ دەدا.

نووسراوێکی حاجی کە وا بەسەر کتێبەکەی«سیوطی»یەوە هەیە دەبێتە شایەد بۆ گێڕانەوەی واقیع: ئایین، ناڕەزایی، پەرۆش، هەست، سۆز، هەژاری، غوربەت، زیرەکی، بزۆزی، بوێری.. ئەمانەی هەموو تێدان، دەبوا ئەگەر کوردایەتیش هەبێ لەگەڵ ئەمانە دا خۆ بنوێنێ ، چونکە هەستی نەتەوایەتی وەک هەموو هەستەکانی خوێن کوڵێن و دەروون جۆشێن و پتریش لەوان، کە پەیدا بوو موناسبەش نەبێ موناسەبە دروست دەکا بۆ خۆ نیشاندان. حاجی قادر کە لەبەر هەستیاری خۆی وەک زیل دەزرینگێتەوە لەچاو شاعیرانی تردا، تعصبیشی بۆ کوردایەتی گەیاندییە ئەو پایە بڵێ مەدحی خوا دەکەم بە کوردی تا نەڵێن بە کوردی مەدحی نەکراوەو«ئەگەر کوردێ قسەی بابی نەزانێ..»دەبوا لەناو دەیان جار کە

لەگەڵ مەوزووعەکانی سیوطیدا بەدەنگ دێ جارێکیشیان کوردایەتیەکەی لێ بەدیار کەوتبا بەڵێ دەزانم و گوتیشم دیارنەکەوتنی شت نابێتە دەلیلی یەکجارەکی نەبوونی ئەوشتە، بەڵام کە پێویست هەبوو بۆ دیارکەوتنی و هەر دیاریش نەکەوت، ئەوسا مرۆڤ خۆشی بگرێ لە بڕیاردانی نەبوونی ئەو شتە، بەهیچ جۆرێک مافی ئەوەی نامێنێ بڵێ هەر هەیە و دەبێ هەبێ. سرنجێکیش بدە ئەو ساڵەی(1276ـ1277)ە کە پەراوێزەکانی حاجی تێدا نووسراوەتەوە لەو ڕووەوە کە دەکەونە دوای ساڵەکانی فەقێیەتی حاجی قادر لە باڵەک، واتە باوەڕ و فکرەکانی ئیبنوئادەم کاری خۆیان کردبوو ئەگەر چ کارێکیان کردبێ و چ مەوداش نەماوەتەوە گومان بۆ ئەوە بڕوا کە وا دوای 1277 حاجی قادر بەسەر فەلسەفە و بیر و باوەڕی ئیبنوئادەم دا کەوتبێ

بەو پێیە کتێبەکەی سیوطی بەڵگەیێکی یەکجار(سلبی) بە دەستەوە دەدا لە ڕووی بوون و نەبوونی هەستی نەتەوایەتی ڕوون و ئاشکرا لای حاجی قادر تا کۆتایی (1276)ی کۆچی. لەگەڵ بوونی ئەم بەڵگە گەورەیەشدا ئەگەر یەکێک هەر سوور بێ لەسەر بوونی ئەو هەستە لای حاجی دەبێ لە پەراوێزی«عەقڵ ناسەلمێنێ و دەبێ هەبووبێ و ناکرێ نەبووبێ» دەرچێ و شایەد و بەڵگەی مادی بێنێتەوە بۆ بوونی. بەڵگەی مادیش لەم مەیدانەدا ئاسن و چەمەنتۆ نیە، یا نووسراوە یا گوتەی بێ شوبهەیە. خۆ ئەگەر ئەو کەسە بەڵگەیێکیشی پێ پەیدا نەکرا و هەر مانیشی گرت لە داواکەی خۆی ئەوا کار لە زیهنیکاری و ئیقناع و لێکدانەوە دەردەچێ و دەبێتە حەز لێ کردن و کەیف پێ هاتن و هەوەسبازی ، ئەوساش هەڵوەستی وەها لەگەڵ «موضوعیە» چ پەیوەندییێکی نامێنێ و ڕوو لە «گرێی نەرگزی» یا نەخۆشییێکی تری وەک ئەو دەکا.

خوێنەری بەڕێز دەبینێ لەو بە یەکدی گرتنی بوون و نەبوونی کۆیێ لە کۆنەوە لەگەڵ بوون و نەبوونی گیانی کوردایەتی لای حاجی لە زوێکەوە، جیاوازییێکی گەورەمان دۆزیەوە لە میانی هەردووکیاندا کە ناهێڵێ قیاسیان لەیەکدی بکرێ، لەگەڵ زانینی ئەم جیاوازییەش بۆمان ڕوون بۆوە، با بڵێم بۆ من ڕوون بۆوە، تاکۆتایی ساڵی1276ی کۆچی چ بەڵگەیێک پەیدا نابێ ئیسپاتی بوونی خەباتی کوردایەتی بکا لای حاجی ؛ لەگەڵ

نەبوونی بەڵگەی ئیسپات بەڵگەی سەلبیشمان قسە لێ کرد کە چ گومانی لێ ناکرێ چونکە دەسنووسی حاجی خۆیەتی. ئەگەر نووسینەکە بە خۆی و دەلالەتی سەلبییەوە هی مرۆڤێکی دیکە با نەک هی حاجی لەوانە بوو بڵێین ڕەنگە کابرا لە بیری بردبێ یا خود مەبەسێکی بوە لە نەدانی شایەدی بۆ حاجی. من ئەوەندەی لە دەسەلاتی مادی و زیهنی و فکریم دا بێ بە خەرجی دەدەم و داومە بۆ گەیشتن بە مەتمانی لەو مەوزووعە گرنگەدا. لێرە پێشەوە تا ئێستا کە ئەم دێڕەی تێدا دەنووسم تاکە یەک بەڵگەم بەدەست نەکەوتوە پڕشنگێک بداتەوە و واتای «کوردایەتی» ڕاگەیەنێ لە گوتە و نووسین و هەڵوستەکانی ڕۆژانەی حاجی قادر تا کۆتایی ساڵی 1276.

قسەمان لە سەرەتاوە لەگەڵ «تواتر» بوو داخوا چیمان بۆ دەگێڕێتەوە، پێویستی ڕچەی وتووێژ کتێبەکەی سیوطی هێنا ناو پەراوێزی تەواتورەوە کە دەبوو بە جۆرێکی سەربەخۆ بکرێ بە بنگەی لێکدانەوە.

ڕاگەیاندنی «تواتر» وەک کتێبەکەی سیوطی نیە لە سنووری 1276 و 1277 دا بوەستێ بەڵکوو هەموو ئەو کاتە و ڕۆژگارە دەگرێتەوە کە دەکەوێتە پێش سەفەری حاجی بۆ تورکیا، واتە ئەو چەند ساڵەش دەگرێتە ناو باوەشی خۆی کە دەکەوێتە میانی7277 و ساڵی چوونەدەری حاجی لە کۆیێ.

ئەمەی تا ئێستا لێی دواین لەبەر تیشکی جووتە بەڵگەی«قسەی دەماودەم لەگەڵ کتێبەکەی سیوطی»شەقامی ڕەوتی حاجیمان بۆ ڕووناک دەکا لە لایەن پلەی گۆڕانی نەفس و دەروونی بەرەو ئامادەبوون بۆ وەرگرتنی هەموو فکرێکی نوێ وەیا تین و تاوێکی بەرەو پێشەوە کە لە ڕۆژانی ئایندەدا شەوق و هێزیان باوێن بۆ ناو مێشک و گیانی حاجی.

سەرت سوڕ نەمێنێ لەوە دا کە گوتم چی کرمان ڕوون کردنەوەی ئامادە بوونی حاجی بوو بۆ وەرگرتنی تین و تاو و فکری بەرەوپێش لەحاڵێکدا ئێمە خەریکی ئیسپاتی ئەوە بووین کە وا حاجی بەر لە چوونی بۆ تورکیا کوردایەتی نەکردوە، واتە خەریکی کۆکردنەوەی بەڵگەی«سلبی» بووێن لەو ڕەوتەدا زیاتر لە هۆیەکانی هاندەر و تەکاندەری بەرەو پێشەوە. ڕەنگە تا ڕادەیێک بە ئانقەست قسەکانی خۆم خستبێتە قالبێکی ئەوتۆ

لە ڕواڵەتدا نەگونجێ لەگەڵ ناوەرۆکەکەی تاکوو وەک ئیشکال خۆ بنوێنێ و وەرامیشی بدەمەوە. ئێمە دەمانەوێ بزانین حاجی کەی دەستی کردوە بە کوردایەتی، واتە هەوڵ دەدەین سەرەتای شتێکی سەرەتا نادیار بدۆزینەوە.

ئێمە کە لە تاریکی دا سەرە پەتێکمان بەدەستەوە بێ و نەزانین سەرەکەی تری لە کوێ دەگاتە ڕووناکی، دەبێ باڵەوباڵ پەتەکە هەڵکەینەوە و هەنگاو بە هەنگاو لەگەڵی بڕۆین تا دەگەینە سەرەکەی تری. هەرچەند هەنگاوەکانمان لە سەرەتاوە دووریش بن لە ڕووناکی هەر ئەوانن بە ڕووناکیەکەمان دەگەیەنن. بۆ دۆزینەوەی سەرەتای دەست پێکردنی حاجیش بە خەباتی سیاسی هەر دەبێ کارێکی وابکەین کە لەگەڵ پەتەکەدا کردمان واتە هەموو ئەو ڕۆژگارانەی حاجی هەڵکەینەوە کە کوردایەتییان تێدا نیە تاکوو سەر بە ڕۆژگارێکەوە دەبێین کە کوردایەتی تێدا دەدۆزینەوە. هەڵکردنەوەی ڕۆژگارەکە و هەڵێنانی هەنگاوەکان لە سەرەتاوە وەک ڕواڵەتێکی (سلبی) خۆ دەنوێنن چونکە بەرهەمەکەیان، جارێ، کوتومت «نیە.. نیە»یە، بەڵام بەڕاستی خۆیان تاکە ڕێگەن بەرەو ئەنجامێکی (ایجابی).

سەرەتای دەست پێ کردنی حاجی بە کوردایەتی وەک سەرەتای جەنگی جیهانی وەیا ڕۆژی(11)ی ئەیلوول نیە مێژووی زانراوی هەبێ، بۆیەیە دۆزینەوە و ساغ کردنەوەی ناچارمان دەکا کە هەموو قۆناغێکی ژیانی حاجی بپشکنینەوە و تێوەی ڕامێنین بەڵکوو بزانین بەپێی ڕادەی گەیشتن و پوختەبوون کام قۆناغیان دەشێ دایکی ئەم بەچکە تازەبووەی فەلسەفەی کوردایەتییە بێ. ڕواڵەتی«سلبی» نەگەیشتن و پوختە نەبوونی چەندین قۆناغی ژیانی دە مانگەێنێی بە«ایجاب»ی ڕوودانی هاتنە دونیای بەچکەکە لە قۆناغێکی خاوەن ژان و ژوارێکی تایبەتی دا. لە گوێرەی بۆ لوانی محدودی لێ کۆڵینەوە و بەراوردی کردن بەهۆی کەم بوونی سەرچاوەی زانینی بێ شوبهەوە، پێ بەپێی هەنگاونانی حاجی هەر جارە هەوڵمان داوە پسوولەی(دور و تسلیم) لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێک لە چنگی ڕووداو و دەلالەتی خەبەرات و گوتە و کردەوەی حاجی دەربێنین. شوێن پێی ئەو هەنگاوانە جڵەوی خامەی ڕاکێشا لە

گۆڕقەرەجەوە بۆ کۆیێ و گوزەری پێ کرد لە دەوری فەقێیەتی و کژی «مستعدی»، ئیمجار گەشتە دوور و درێژەکەی باڵەکەتی و کوردستانی پێ کرد تاکوو بەسەر پردی کتێبەکەی (سیوطی)دا پەڕاندیەوە، بە موقتی، بۆ کۆتایی ساڵی 1276.

لەپاش ئەم ساڵەی زۆرجار گوترایەوەی(1276)ەوە تا ئەو ساڵەی کە تێیدا ئەڵوەدای دوا جاری لە کۆیە و کوردستانی کرد، ماوەیێکی چەندساڵی هەیە دەمێنێتەوە بۆ ئیحتیمالی ئەوە کە حاجی شیعری سیاسی کوردپەروەرانەی تێدا گوتبن. وەک گوتم (تواتر) لەویش بۆتەوە کە هیچ گوتە و کردەییێکی سەریحی کوردایەتی تێدا نیە، بالام ئاخۆ ڕاگەیاندنی حاڵ و داخوازی زەرفی ژیانی حاجیش پشگێری گوتەی دەماودەم دەکا بۆ ئەو ماوەیە هەر وەکوو پشتگیری کرد لە ماوەی پێشووتر؟

بەر لەوە بکەوینە سەر ساغ کردنەوەی ئەم لایەنەی بوون و نەبوونی کوردایەتی، جارێ با بزانین ماوەکە خۆی چەندە! بۆ ئەم پرسیارەوش وەک زۆرینەی پرسیارەکان دەربارەی چەند و چۆنی ژیانی حاجی لەو وەرامە بەولاوە دەست ناکەوێ کە کاری گەزو تەرازووی زیهنی دەیداتەوە. هەر دوو سنووری ئەم لا و ئەو لای ماوەکە ، واتە کۆتاییەکەی 1276 و سەرەتای سەفەری بۆ تورکیا لە تاریکی دان.

هۆی تاریک بوونی کۆتایی ساڵی 1276 ئەمەیە :

حاجی لە ڕووپەڕەی (121)ی کتێبەکەی (سیوطی)دا ئەم بەیتەی کردوە بە کۆتایی پەراوێزێک لە دەسنووسەکانی خۆی.

شبی سه شنبه بیست از ماه اخر
هزار و دوصد و هفتاد و شش در

هاتنی ئەمرازی(در) لە کۆتایی بەیتەکە، ئەویش بۆ خۆی دەمەتەقە هەڵدەگرێ و پرسیار دێنێتە پێشمان کە وا بۆچی حاجی بەپێی دەستووری زمانی فارسی ئەمرازەکەی نەخستبێتە پێش(هزار و سیصد و هفتاد و

شش)ەوە و كردی بە قافیە؟ ئایا ئەمە بەڕاستی ئەمرازە، واتە ئەو «حرف جر»ی عەرەبی یە کە«من ، فی» و لە كوردیدا «لە»یە یاخود ئەمراز نیە و (اسم ـ ناو)ە بەواتای «دەرگە ـ باب» ئەوساش واتای نیوە دێڕەكە دەبێتە «هزار و سی صد و هفتاد و شش در ـ دەرگە» كە هەر ساڵەی تێدا بە دەرگەیێک دانرابێ؟ من لەو كەشمەكەشە لادەدەم و خۆم و خوێنەری پێوە خەریک ناكەم چونكە حاجی هەركامێک لەمانە یا غەیری ئەمانەی مەبەست بووبێ ساڵەكە وەک خۆی دەمێنێتەوە و مانگی كۆتاییش ئەو مانگە دەبێ كە هەیە. ئیشكال لە شتێكی ترەوە هەڵ دەستێ كە تا ئێستا ڕەوانەوەی بۆ نیە، ڕەنگە هەر نەشێ یا خود زۆر زەحمەت بێ: ئیشكال لەوە دایە، حاجی تا ڕووپەڕەی 144ی كتێبەكە لە پەراوێزاندا نووسینی هەیە، دەوجا دەبێ ئەم 23 ڕووپەڕەیەی لە كۆتایی ساڵی (1276)ەوە بە چەند هەفتە و مانگ بڕی بێ و بۆ ناو جەرگەی 1277 چەندی هەڵ چنی بێ ؟ لێرەدا بۆ خۆت لێتەوە دیارە لە تەخمین بەولاوە چمان بە دەستەوە نیە. ئەوپەڕی ئیمكانمان ئەوەیە لە فەقێیان بپرسین ئاخۆ، بەعادەت، خوێندنی 23 لاپەڕەی كتێبی سیوطی چەند كاتی دەوێ !

ویستم لە كوێرەڕێیەكی ناو حاشیەكانی (حاجی)یەوە ماوەی بڕینی ئەم 23 لاپەڕەیە لێک دەمەوە بەلام داخەكەم لێی بە مراد بەگەیشتم. كوێرەڕێیەكەش ئەمەیە :

حاجی لە ڕووپەڕە 79 ئەم فەردەی نووسیوە كە لێرە بەپێشەوەش باسم كرد:

قد سمعنا من مناد مات شا

لعنەاللە علیە ماتشا

زاهیری وا پێ دەچێ مەرگی شاهێكی عەجەمی مەبەست بێ نەک شاهی شەترەنج یا خود شاهێكی خەیاڵی شاعیر بە نیازی «جناس» و وشە سازی. ئەگەر ئەمە وابا دەمان توانی بزانین لە چ وەخت و ساڵێک حاجی ئەم فەردەی لە ڕووپەڕە 79 دا نووسیوەتەوە و كەنگین خەریكی خوێندنی ئەم ڕووپەڕیە بوە چانكە مەرگی شاهەكانی قاجاری هەمووی زانراوە و تۆمار كراوە. دەجا كە بۆمان لێک درابایەوە حاجی بە چەند كات ماوەی میانی ڕووپەڕە 79 و ڕووپەڕە(121)ی بڕیوە كە دەكاتە 42

ڕووپەڕە دەمان توانی لە ڕێی قیاسەوە بزانین لە 121 تا 144 بە چەند کات تێی پەڕاندوە. بەلام دەرکەوت نێزیکترین مەرگی شاهێکی عەجەم (10)سالان دەکەوێتە پێش ئەم ساڵەی (1276)ەوە. خۆ بە وڕێنەش دا تێ ناپەڕێ حاجی 42 ڕووپەڕەی بەینی (79) و (121)ی بە دە سالان تەواو کردبێ. گریمان بۆ ئەوەش بچین کە وا ناگزووری و هەژاری دە سالان (حاجی)یان بەو 42 ڕووپەڕەوە خەریک کردوە، ئەوسا فەردەکە چ دەلالەتێکی نامێنێ چونکە قیاس هەڵ ناگرێ. جگە لەمە واقیعی زانراو لە ژیانی حاجی دا ئەو فەرز دانانە بە درۆ دەخاتەوە لەو ڕوەوە کە وا حاجی دە ساڵ پێش 1276 هێشتا نەچوە بۆ جێگایەک لە قەلەمڕەوی حکوومەتی ئێران بووبێ تا ئەگەر«شاهـ »مرد جاڕچی جاڕی بۆ ڕاهێڵێ و حاجی لێی ببێ و بەو بەیتە دڵی خۆی بحەسێنێتەوە.

کەواتە تا ئێستا گەز و گرێیەکمان بە دەستەوە نیە ئەو ماوەی پێ بپێوین و بزانین تا چەندی ساڵی 1277، حاجی خەریکی ئەم 23 لاپەڕەیەی سیوطی بوە. بەڵام دەتوانین بڵێین بەپێی ئەوە کە حاجی زۆر خەریک بوە بە نووسینەوەی حاشیە لەسەر ئەغلەب لاپەڕەکان وا دیارە خێرایی لە خوێندنەکەی نەکردبێ و زیاتر مەبەستی ئەنجنینی مادەکە بووبێ کەواتە دەشێ بڵێین ئەو 23 لاپەڕەیەی بە 3 مانگێک وەیا زیاتریش تەواو کردبێ.

با لەو 3 مانگەش دەست هەڵگرین و وادانێین لەگەڵ تەواوبوونی ساڵەکەی 1276 حاجی ئەو 23 ڕووپەڕەی تەواو کردوە ، لەمەشدا یارمەتی ئەوکەسانە دەدەین کە دەڵێن دەبێ حاجی لە کۆیەوە دەستی بە خەباتی سیاسی کردبێ چونکە هەتاکوو لە مەودای شایەدی کتێبەکەی سیوطی کەم کەینەوە مەودای ئیحتیمالی کوردایەتییەکە درێژتر دەبێتەوە.

لەپاش ئەم چاو پۆشینەمان، لەنوێ، گرێیەکی تری بێ ڕەواندنەوەمان دێتە بەر: ئاخۆ حاجی قادر کە وەستا لە نووسینەوەی حەشییان بەسەر (سیوطی)یەوە وازی لە فەقێیەتی هێنا و گەڕایەوە بۆ کۆیێ؟ یا خود وازی لە (سیوطی) هێنا بۆ کتێبێکی تر و بەردەوام بوو لەسەر خوێندن؟ کە خوێندنی بەردەوام کرد ئایا هەر مایەوە لە کوردستانی ئێران؟ چەند

مایەوە؟ کەی هاتەوە کۆیێ؟ وەرامی ئەم پرسیارانە ئەگەر ئەوە بێ کە وا حاجی دوای کتێبەکەی(سیوطی) بەینێکی تریش لە کوردستانی ئێران مایەوە بۆ خوێندن، بایی ئەو مانەوەیە لە ئیحتیمالی کوردایەتییەکەی کەم دەبێتەوە چونکە چ ئیمکانێک نیە و لە هیچ زارێک نەبیستراوە و تاکە دەلیلێکیش پەیدا نابێ کە وا حاجی قادر لەو غوربەتە و بێ کەسییەدا لە ناکاو کەوتبێتە سەر باری فکر و خەباتی سیاسییەوە. کە دەڵێم (لە ناکاو) بۆیەیە چونکە کتێبەکەی سیوطی چ پێشەکییێکی کوردایەتی بەدەستەوە نادا چاوەنۆڕی فکر و خەباتێکی سیاسی لێ بکرێ، کە خەباتێک لە (حاجی)یەوە ڕووی نەدابێ لە ناکاو بووبێ.

هەرچەند ساغ کردنەوەی ئەو پرسیارانە لە گۆشەنیگای زانینی سەرگوزەشتی حاجی قادرەوە تا بڵێی کارێکی بەنرخ و بایەخ دارە، بەڵام لەبەر ئەوە کە وا لێرەدا دەرفەتی ساغ کردنەوە و لێ کۆڵینەوەمان چەنگ ناکەوێ، بە ناچاری وازیان لێ دێنین بۆ دەرفەتێک کە دواڕۆژ پێکی بێنێ وەیا ئەدیبەکانی کوردستانی ئێران پرسیارەکان ساغ کەنەوە، ئێمەش ئێستا هەر ئەوەمان بۆ دەمێنێتەوە بکەوینەوە سەر ڕێبازی ئەسڵیمان. لەم ڕێبازە دا سەرلەنوێ یارمەتی ئەو کەسە دەدەم کە حەز دەکا حاجی قادر لە زووەوە کوردایەتی کردبێ، وا دادەنێم حاجی لە سەرەتای ساڵی 1277ەوە گەڕابێتەوە بۆ کۆیێ و لەوێ مابێتەوە تا سەفەری کردوە بۆ ئەستەمبوڵ ، بەمەشدا ماوەی ئیحتیمال درێژتر دەکەینەوە بۆ ئەو خەباتە سیاسییە چونکە وەک گوتم لە کوردستانی ئێران چ ئیمکانێکی خەباتی سیاسی نەبوە بۆ حاجی. لێرە بەدواوە بۆ خوێنەری ڕوون دەکەمەوە بەمەدا ماوەییێکی لە دوو ساڵ زیاتر دەبەخشم بەو ئیحتیمالە چونکە گوتەییێک هەیە بۆ ئەوە حاجی تا1279 لە کوردستانی ئێران مابێتەوە: من کە دەڵێم با وا دانێین حاجی لە سەرەتای (1277)ەوە گەڕاوەتەوە کۆیێ لەم گوتەیە و دوو ساڵەکەش واز دێنم. پاش چەند لاپەڕەییێکی تر دەگەینە باسی ئەم گوتەیە.

ئەمە لەبارەی تاریکەیی سنووری کۆتایی 1276 و سەرەتای 1277. ئیمجار تاریکایی سنووری کۆتایی مانەوەی حاجی لە کۆیێ دێتە پێش: حاجی قادر کەی کۆیەی جێ هێشت بەرەو تورکیا؟

بۆ وەرامی ئەم پرسیارەش مێژووی بەستەزمان و گوتەی دەماودەمی کەڕ و لاڵ «دەمی بەسراو وەکوو فندق و بادام» و هیچکامیان ورتەیان لێوە نایێ.

هەر هێندەمان پێ دەکرێ بۆ زانینی سەرەتای ئەم ڕووداوە کە گردەبڕ ژیانی حاجی دەکا بە دوو کەرتی لەیەکتر کشایەوە وەک دوولای دەمی مەقەسی کرایەوە، بڕێین و بە زیهنیکاری خەریکی دەرهێنانی واتای مەتەڵی زەحمەت و هەڵێنانی مەعەمما و لوغەزی تەماوی بین. چمان بە دەستەوەیە ساڵی سەفەری حاجیمان بۆ ڕوون کاتەوە؟ تا ئەمن زانیبێتم چش!! کە دەڵێم چش مەبەستم شتی وایە نوقتەییێک لەسەر پیتێک دانێ.. بڕۆ بۆ ساڵێک هەڵتەکێنێ.. وەک کێلەڕێی سەر شەقامان(علامەمرور) پەنجە بۆ لاییێک درێژ کا.

لەوە زیاتر کە لە گوتارەکەی «کەیفی جوانڕۆیی»دا باسم کردوە و لە دەفتەری کوردەواری دا بلاو بۆتەوە، تا ئێستا چ مەعلووماتێکی تر پەیدا نەبوە، با بڵێم لای من پەیدا نەبوە، ساڵی سەفەرەکەی حاجیمان بۆ دیار خات. لە گوتارەکەدا ئەم ڕاستییانە ساغ کراونەوە :

1 ـ حاجی و کەیفی لە کۆیێ ڕەفیوی یەکتر بوون.

2 ـ کەیفی لە 1289 لە کۆیێ بوە بە بەڵگەی ئەوە کە لەو ساڵەدا مەرسیەی داناوە بۆ مردنی خێزانی مەلاعەبدوڵڵا، بەڵام نازاندرێ بەر لە 1280 کەی هاتوە بۆ کۆیێ.

3 ـ کەیفی لە ساڵی (1286)ەوە کۆیەی جێ هێشتوە. بەڵگەی ئەمەشیان لە وەڕا دەرکەوت کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا گوتوەتی« لە 1288 کە کەیفیم دیتەوە لە حەڵەب دوو ساڵی تەواو بوو نەم دی بوو».

4 ـ حاجی قادر بەر لە کەیفی سەفەری کردوە. لە گوتارەکەدا بە جۆری «تقریب» ماوەی بەینی سەفەری کەیفی و حاجی باس کراوە لێرەدا شتێکی تریشی دەخەمە سەر.

تەواتور هەیە کە حاجی زووتر ڕۆییوە و لەمەشدا گومان نیە، بەڵام لەو دوایی یەدا قسەییێکی مامم بیر کەوتەوە کە دەیگوت حاجی قادر بەینێک بوو چووبوە ئەستەمبۆڵ کە کەیفی ڕویی، مەبەسیشی لە وشەی «بەینێک» چەندسالێک بوو. بەو پێیە و لە ڕێی «مەسلەتی ـ هدنە»کردن لە گەڵ نەزانینی ڕاستی دا دەبێ سالێک دەست نیشان کەین لەمیانی 1277 و 1286 دا. دیسان بۆ ئەوەی یارمەتی ئەو ڕایە باس کراوە بدەین لەو سالانە «6.5»سالێکی بدینە «احتمال»ەکە و «4.3»سالانیش بدەینە تەواتور و قسەی مامم و لێکدانەوەی ناو گوتارەکەی «کەیفی جوانڕۆیی». کەواتە با بڵێین حاجی لە 1282، 1283 کۆیەی جێ هێشت. بزانین ئاخۆ ئیمکان هەیە لەو (6.5) سالانەدا زەرفی خەباتی سیاسی بۆ حاجی پەیدا بووبێ ؟

خەریک بوون بەو تۆژینەوەیە هەر وەک لایەنێکی زێدە گرنگی ژیانی «معنوی» حاجیمان بۆ ڕووناک دەکاتەوە. ڕووپەڕییێکی ژیانی مادی حاجیشمان بۆ دەخوێنێتەوە لە هەوڵ و تەقەللای گوزەران و سەغڵەتی بە یەک کەوتنەوەی لە گەڵ ناحەزانی. ڕەنگە سوودی وردە مەعلووماتی سەر بە کۆمەلایەتی و جۆری ڕابواردنی ئەو ڕۆژگارەشمان پێ ڕابگەیەنێ.

حاجی کە گەڕاوەتەوە بۆ کۆیێ چەند سالێک بوە لێی دوور کەوتۆتەوە. وەک لێرە بە پێشەوە باسم کردوە، کە سەفەرەکەی بۆ کۆتایی هاتبێ شەش حەوت سالێکی بەلای کەمەوە خایاندوە. چ مەعلوومیش نیە لەو ماوەیەدا هیچ جارێکیان سەردانی کۆیەی کردبێ. بەلای منەوە هیچ هۆییێک نیە حاجی ناچار کا زەحمەت و ئەرکی سەفەرێکی دوور و درێژ لە کوردستانی ئێرانەوە بۆ کۆیێ بچێژێ و سەرلەنوێ زەحمەت و ئەرکەکە دووبارە کاتەوە تا دەچێتەوە ئێران. ئەوسا نە بابی هەبوە نە دایکی ماوە و مندالی لەدوا برجێ ماوە، خزمانی گۆڕقەرەجیشی کە خۆش ویستوون لە کۆیەوە خۆشی ویستوون، لە نێویاندا نەژیاوە تا بڵێین خۆش ویستنێکی بێ ئەندازە هەبوە لە بەینیاندا پێویست بکا لە ئێرانەوە بگەڕێتەوە وڵاتی کۆیێ بۆ چەند ڕۆژێکی دیدەنی کردنیان تا ئاگرەکەی هەناوی دادەمرکێنێ و دەگەڕێتەوە کوردستانی ئێران. جگە لەم لێکدانەوەیە، ئەو سۆزی غەریبی کە چوارینەی حاشیەیێکی سەر کتێبەکەی سیوطی ڕای گەیاند «یارب بکرم بجای طاعت از من (27) ..» لێرە بە دواوەش هەمان

سۆز لە قەسیدەکەی مەدحی ئەمین ئاغا دا هەستی پێ دەکەین وامان تێ دەگەیەنێ کە سۆزی سەفەرێکی دوور و درێژی بێ پشوو بێ و دیدەنی خزم و دۆستانی تێدا نەکرابێ. من وام دێتە بەر هەست و زانین کەوا حاجی قادر هەروەک لە ئەستەمبۆڵەوە هیچ جاران سەردانێکی کۆیەی نەکردوە لە گەشتەکەی فەقێیەتیشی ئەو سەردانەی نەکردبێ. لە هەر دوو حاڵدا بێ ماڵ و منداڵی و بێ پەیوەندی مادی بەهێز نەفەسی سەفەرەکەی درێژ کردۆتەوە بێ بڕانەوە و پچڕانەوەی ناو ناوە کە سەردانی ناچاری بە مرۆڤی دەکا.

چەند جارێک ناوی ئەم قەسیدەیەی مەدحی ئەمین ئاغامان هێنا، هەر جارە لە مناسبەیێکی جودا دا، ئێستا بۆ دوا جار لێی دەدوێین و ئەوەندەی بۆمان بکرێ سوود لە ڕاگەیاندنەکانی وەردەگرین. پێشتر بەڵێنمان دا کات و زەرفی ئەم قەسیدەیە ساغ کەینەوە و دەسەلاتی شیعری حاجیش لەو قۆناغەدا ڕوون کەینەوە. جارێ با لە پێشەوە شیعرەکە بنووسین ئەوجا لێی بدوێین :

ئەی «محمد» وەی «امین الدولە» ئیمڕۆ کۆیی تۆ
جەنەتێکە کەوتە دۆزەخ هەرچی لێی دوور کەوتەوە
مودەتێکە(28) دەربەدەر کردەی وڵاتی غوربەتم
بەندە یادی ئاستان بۆسی ئەتۆی کرد هاتەوە

(27) لە بەشی یەکەمدا بلاوکراویەوە.

(28) لە هەندێ نوسخەدا «مودەییێکە» نووسراوە.

چونکە «تحفە» لازمە هەرکلەس لە غوربەت بێتەوە
بەم دوو فەردە من قەزای سەد گۆنە «تحفە»م کردەوە
قاوەچی بەزمی ئەتۆ دونیایە سینی ئاسمان
ئافتابی زەرفە فنجانی مەهە قاوەی شەوە

ئەو شەوە بۆ هەر کەسێ دونیا بکاتە ڕۆژی ڕوون
شەو لە «خطە»ی عومری ئەو عەنقایە دەربانی خەوە

بەیتەکان بۆ خۆیان هاواریانە لە دەست غەریبی بێ ڕەحم و دەربەدەری دوور و درێژ و سۆزی یادکردنەوە و ئارەزووی گەڕانەوە و دیداری وڵات. تۆ بڵێی ئەم سەفەرە دوور و درێژە و پڕسۆز و غوربەتیەی کەی کردبێ ؟

لە هەموو عومری حاجی دا تەنها یەک گەشتی وا دوور و درێژ هەیە بەر ڕۆژگاری ئەمین ئاغا بکەوێ، ئەویش گەشتەکەی خوێندنیەتی لە باڵەکەتی و کوردستانی ئێران. بۆ ئیسپاتی ئەم لایەنە بەڵگەی بێ دەمەتەقەی ئەوتۆ هەیە کە هیچ تێبینیەک و ڕەخنەیێک بەرامبەری ناوستێ : پێش ئەم سەفەرەی بۆ باڵەک و کوردستانی ئێران هیچ ماوەیێک نیە لە ژیانی حاجی قادر و خوێندنی دا سەفەرێکی دیکەی دوور و درێژی تێدا کردبێ و گەڕابێتەوە کۆیێ بۆ مەدحی ئەمین ئاغا. گریمان لە تەمەنی حاجی دا ماوەی وەها بدۆزینەوە ، کە نادۆزرێتەوە ، ئەمین ئاغا بۆ خۆی ئەوە نەبوە زووتر مەدحی بکرێ و کۆیێ بە هی ئەو دانرێ و «ئیمڕۆ کۆیی تۆ»ی بۆ بگوترێ چونکە ئەوسا منداڵ بوە و هێشتا زۆری ماوە جێی باوکی بگرێتەوە و بە گەورە و خاوەنی کۆیێ حیساب بکرێ. لە منداڵیش واز بێنە، تا حاجی بەکرئاغا مابێ بەو هەموو گەورەیی و شۆرەت و شەخسییەتی خۆیەوە چۆن کوڕێکی مێردمنداڵەی ئەو بە گەوەرەی هەموو کۆیێ نا دەبرێ؟ گومان لەوە دا نیە ئەم بڕە شیعرە پێش مەرگی حاجی بەکرئاغا لە(1270)دا نەگوتراوە. ئەو ئیحتیمالەش نیە بگوترێ ڕەنگە لە دەمی مەرگی حاجی بەکرئاغادا حاجی قادر بەینێک بووبێ لە کۆیێ دوور کەوتبێتەوە و دوای مەرگی هاتبێتەوە کۆیێ و مەدحی ئەمین ئاغای کردبێ چونکە پێشتر (لە بەشی یەکەمی ئەم نووسینەدا) زانیمان حاجی قادر خۆی شیعری سەر کێلە قەبری حاجی بەکرئاغای داناوە، واتە لە دەمی مەرگی دا لە کۆیێ بوە.

کەواتە حاجی قادر پێش ساڵی 1270 کە ساڵی مردنی حاجی بەکرئاغایە ئەم شیعرەی نەگوتوە.

لە سەرەتای نووسینی ئەم بەشەی دووەمەدا مەعلووممان کرد کە حاجی لە پاش مەرگی حاجی بەکرئاغا گەشتەکەی دەست پێ کردوە و بەلای کەمەوە تا کۆتایی (1277)ی خایاند دوای گەڕانەوەی حاجیش بۆ کۆیێ لە ساڵی 1277دا تا ئەو ساڵەی کۆیەی جێ هێشت ئەو ماوەیە نیە سەرلەنوێ گەشتێکی دوور و درێژی تێدا کردبێ. کە ببێ و ماوەی گەشتێکی دوور و درێژ لەو چەند ساڵەیە داشکێنی هێندەی لێ نامێنێتەوە بایی ئەو کەین و بەینەی دوشمنایەتی میانی حاجی و شێخ نەبی ماویلی بکا کە دەزانین دوشمنایەتییێکی توولانی بوە. ئەوەی ڕاسی بێ ماوەش هەبێ، کە نیە، ناچێتە عەقڵەوە بەدوا سەفەرێکی حەفت ساڵیدا حاجی سەفەرێکی تازەی چەند ساڵی بکا، هەمووی لە غەریبی و بە فەقیری.

کەواتە بە نیسبەت هەموو ڕۆژگاری حاجی لە کوردستاندا تەنها ئەو زەرفەی دوای گەڕانەوەی لە باڵەکەتی و کوردستانی ئێران هەیە کە بگونجێ بۆ هەڵبەستنی ئەم مەدحە. بە زاراوەی عەرەبی«دلالە الحصر» هەیە بۆ ئیسپات کردنی ئەوەی تازە لە گوتنی بوومەوە.

دەمێنێتەوە بگوترێ حاجی لە ئەستەمبۆڵەوە ئەم هەڵبەستەی ناردوە بۆ کۆیێ وەک لە لاپەڕە«57»ی دیوانەکەی حاجی ، چاپی هەولێر، نووسراوە و لەوەدا بیر و باوەڕی خەلقی تریش دەڵێتەوە. بە شەرمەوە دەڵێم ئەم گوتەیە وەک ئەو گوتە مەشهوورەیە کە دەڵێ« دال دوو ژێر د، اذا قوقب» لە حینجەیی کردنی وشە دا بەپێی دەستووری خوێندنی کۆن کە پیتی کۆتایی وشە« دال دو ژێر د» بێ واتە دالێکی«تنوین» داری مەکسوور بێ چۆن ئیمکان هەیە ئەم پیتە ببێتە دوا پیتی وشەی«قوقب» کە پیتی «ب»ی مەفتووحە؟ حاجیش لە شیعرەکەدا بانگ ڕادێڵێ، نەک جارێک بەڵکوو دوو جار و سێ جاریش، کە وا لە غەریبی گەڕاوەتەوە بۆ کۆیێ و دەبوو بە دەستووری سەفەرکردان«تحفە»و دیاری پێ با، دەزانین هێندەش دەست کورت بوە تاقەتی دیاریانی نەبوە، بۆیە بە دوو بەیتی کۆتایی قەسیدەکە قەزای سەد جۆرە دیاریانی کردۆتەوە.. وا من دەڵێم ئەو دوو بەیتە سەد ئەوەندەی کۆشک و تەلارەکەی ئەمین ئاغا کە داریشی لەسەر بەردی نەماوە پارێزگاری ناو و شەخسییەتی ئەمین ئاغای کرد نەک هەر جێی دوو کیلۆ تووتنی بێشەما وەیا دوو تەسبێحی

قەزوانی ئەبڵەقی بۆ حاجی و ئەمین ئاغا گرتەوە، خۆ دەشزانین حاجی بە بەریەوە نەبوە لەو جۆرە «تحفە»یە زیاتر بکا بە دیاری گەڕانەوە لە سەفەر بۆ ئەمین ئاغا یا یەکێکی تر. وەی باوانم حاجی چ بەخشندەییێکی! لە گەنجینەی غەیبەوە شەوچراغی نەمری دێنی و دەیکەیە نیشانەی جاویدان بەسەر سینەی دۆستی وەفادارتەوە، چاوی مێژووش فرمێسکی تێدا قەتیس دەمێنێ بۆ ڕووتی و هەژاری و ئاوارەییت.

نازانم چۆن لەگەڵ ئاشکرایی واتای شیعرەکان گومان بۆ ئەوە چوە کە وا حاجی لە ئەستەمبۆڵەوەی هەناردبن. هێشتان لەبارتر بوو بگوترابا حاجی بۆ خۆی جارێکیان لە ئەستەمبۆڵەوە گەڕاوەتەوە کۆیێ و ئەو «تحفە»ی پێشکەش بە ئەمین ئاغا کردوە هەچەند دەشزانین حاجی هەرگیز نەگەڕاوەتەوە نە بۆ کۆیێ و نە جێگەییێکی تری کوردستانی ژێروو.

پوختەی قسە ئەمەیە، تاکە یەک زەرفی گونجاو هەبێ لە هەموو ژیانی حاجی قادر دا بۆ ئەم قەسیدەیە دەست بدا ئەم زەرف و کاتەی دوای گەشتە دوور و درێژەکەی باڵەکەتی و کوردستانی ئێرانە. نە لەپێش ئەودا و نە لە دواتر دا چ مەودا و دەرفەتێک پەیدا نابێ و جێی بۆ ناکرێتەوە. نەسەلماندنی ئەم ڕاستییە وەک ئەوەیە نەسەلمێنی کە شیعرەکان هی حاجی قادر بن.

ئەم بڕە شیعرە، کە لێرە بە پێشەوە گوتمان وەک غەزەلەکەی «هودهودی دڵ»ی نالی دەبێتە کێلەڕێی سەرشەقام «علامە طریق»، بە ئاشکرا قۆناغی شەعیریەتی حاجی دوای خوێندنی فەقێیەتی لە باڵەک و کوردستانی ئێران دیار دەخەن ، بۆ کەسێکیش بیەوێ لیستەی زەمەنی دانێ بۆ شیعرەکانی حاجی ئەم بڕە شیعرە هەم جێی خۆی کردۆتەوە لە ناو لیستەکەدا هەم لەوانەیە جێی هەندێ شیعری تریش بکاتەوە وەک مەدحەکەی کابرای تەقتەقی. هێندە هەیە ناسینەوەی کاتی دانانی شیعرێکی تر لە ڕێی بەراوردکردنی لەگەڵ ئەم شیعرەدا کارێکی ئاسان نیە، تا بڵێی ورد و زەحمەتە، ئەنجامەکەشی لە دەمەتەقە و سەلماندن ڕزگار نابێ.

جگە لە شەکوای غەریبی و دەست نیشان کردنی کاتی هەڵبەستنیان، ئەم چەند بەیتە مەبەسێکی نهێنیٚ دەروونی حاجیش بەدەستەوە دەدەن، بەڵام بەشێوەییێکی هێندە خامۆش و بیٚ تەقە و هەرا، تاکوو گویٚ ڕانەگری بەسەر هەناسەی شیعرەکاندا و هەموو هەست و زانینت نەکەی بە هێزی بیستن، خورپەی ئەو مەبەسە نابیەیت: حاجی بە هۆی ئەم شیعرانەوە، سەرەڕای قەزاکردنەوەی«سەد گۆنە تحفە»، لە ڕێی بەکارهێنانی هونەر و دەسەلاتێکی ئەدیبانەی بیٚ هەمتا لە هۆندنەوەییاندا پایەییێکی «معنوی» کۆمەلایەتی بیٚ گومان و چەسپاوی بۆ خۆی دروست کردوە لە ڕێزی پیاوانی هەرە پێشەوەی ئەو سەردەمەی کۆیەدا. با بزانین چۆن؟

گوتمان حاجی قادر بەلای کەمەوە حەفت ساڵێک بوو کۆیەی جیٚ هێشتبوو . بیٚ گومان پایە و ڕێزی حەفت ساڵ لەمەپێشی کە لە سەر تاکە بنجی شەخسییەت و هونەر هەڵستابوو و چ پاڵپشتێکی نەبوو لە دەسەڵات و ڕەوتی دنیایی وەک سامان و جێگە و ڕێگە و دیوەخان و ملّک و ماڵ، کەم و زۆر شلۆقاوە و کز بۆتەوە، ئەگەر نەڵێم لە دلاندا تارمایی فەرامۆش کردنی بەسەردا هاتوە، بەو بۆنەوە پێویستی زۆری بوە بە چەسپاندنەوە، بەتایبەتی چونکی دوای دوور کەوتنەوە و بزربوونی حەفت ساڵەیی هەر هەمان هەژار و دەست کورتەکەی جاران گەڕاوەتەوە بۆ کۆییٚ : نە دارایی و سامانێکی کۆنی هەبوو ڕێی بەرەو پێشەوە چوونی بۆ تەخت کا، نە چ سامانێکی تازەی لەگەڵ خۆی هێناوەتەوە بیکا بە خەرقە و تەیلەسان، وەک جلە خوازرایەوەکانی مەلای مەشوور، پێی بچێتە باری سەرەوە لە سفرە و شیلانی داوەتان دا. هەرچەند حاجی قادر لە پاشماوەی حورمەتی کۆن و ناوبانگی شاعیریەتی کۆن و نوێی سەرمایەییێکی هەبوە لە حورمەت ، بەڵام دەبوو بازێک هەڵاویٚ و خۆی بڵند کاتەوە تا شانی بگاتە ڕێکاری شانی پیاوە کەڵەگەتەکانی ئەو سەردەمە. هیمەتی بەرز و سروشتی لە خۆ ڕازی و سەرکەشی ئارامی لیٚ هەڵ دەگرت ئەگەر لە نێو خەلقدا کەوتبا نزمایی پیٚ پلکەی دوەم و سێیەمی پەیژەی کۆمەڵایەتی ئەوسای کۆییٚ. حاجی قادر بەم هەڵبەستە ئەوەی کرد کە سەدان ساڵ زووتر(متنبی)کردی لە دەربارەی «سیف الدولەی حمدانی». یەکەم خۆناساندنی (متنبی) بە (سیف الدولە) لە ڕێی قەسیدەییێکی ئەوەندە

بەهێز و زرینگەدار بوو درِی دا بە پاسەوان و پەردەدار و حاجیبان و رِێی بۆ (متنبی) هەموار کرد تا گەیاندییە لای(سیف الدولە) و ژووروی هەموو شاعیران و ئەدیب و خاوەن جێگە و رِێگەیێک :

وفاوءكما كالربع اشجاه طاسمه
بأن تسعدا والدمع أشفاه ساجمه

ئەم بەسەرهاتەی (متنبی) و قەسیدەکەی، بە درێژی و شێوەییێکی دڵنیاکار، لە کتێبەکەی دکتۆر(طه حسین)دا دەخوێندرێتەوە کە لەژێر نەونیشانی(مع المتنبی) نووسیوەتی . هەڵبەت حاجی قادر ئاگای لە (متنبی) نیە ئاخۆ چۆن جێگەی بۆ خۆی خۆش کردوە لە دەرباری(سیف الدولە)دا تا بگوترێ پەیرِەوی ئەوی کردوە لە هۆندنەوەی رِشتە گەوهەرەکەی خۆی، ئەوسا(طه حسین)یش پەیدا نەبووبوو بە نووسینی زیرەکانەی خۆی پەندە نهێنیەکانی مێژوو لە خەلق بگەیەنێ: دوو هەڵوەستی هەم ئاهەنگ و یەک جۆر، دوو دەسەڵاتی ئەدەبی خاریقی هان داوە بۆ یەک رِەفتار لە دوو کات و دوو جێگەی جودا دا.

ئەم چۆنیەتیەی کە باسم کرد و خۆم بە رِاستی دەزانم هیچ لێکدانەوەییێک و هۆییێکی مادی و زیهنیش بەرهەڵستی لێ ناکا، بە پێچەوانە پێویستی واقیع داخوازی دەکا، تەقەللا و پەلەی ژیانی حاجی قادریشمان بۆ رِوون دەکاتەوە لەو رِۆژگارەدا بەو شێوەیە و بەو چەکەی کە لە دەسەڵاتی حاجی دا بوە و لێی وەشاوەتەوە.

حاجیش وەکوو هەموو خەلقی تر دەبوو خەریکی گوزەران و ژیانێک بێ و لەو ژیانە و گوزرەرانەشیدا لە رِیزێکی کۆمەڵایەتی حورمەت و ناو و پایە هەڵچەقی، ئیتر لە رِیزی پێشەوە یا ناوەرِاست یا بەرەو پاشتر. بێ گومان سەبارەت بە سروشتی بە خۆ نازیو و هەستی مووقەلاشی شاعیریەتی ئاو نارِاحەتیەی کە هەژاری و دەست کورتی بۆ ئەوی پێک هێناوە لە هی مرۆڤێکی عادەتی گەلێک زیاتر بوە. هەزاران مەردی هەژار لەو سەردەمەدا کونجی قەناعەتی گرتوە و دەستی لە ئەژنۆی خۆی وەرهێناوە و تەسلیم بە قەزا و قەدەر بوە، چ نانێکی هاتبێتە کاسەوە

سەڵەواتی بۆ لێ داوە، چ مەرحەباییێکی لێ کرابێ دەست لەسەر چاو قۆستوویەتەوە. بەڵام حاجی قادرێک کە ئێمە دەی ناسین ئەگەر بە لەش و سگ تەحەمولی ڕووتی و برسیەتیشی کردبێ ، گیانی لە نێو قەفەسی هەژاری و سەرکزەڵەیی دا نەوەستاوە و یاخی بوە لەو هەڵکەوتە نالەبارە. شاعیری عەرەب (مبتنی) ڕاستی کردوە کە دەڵێ :

و اذا کانت النفوس کبارا
تعبت فی مرادها الأجسام

« کە نەفس گەورە بوو، لەش لە ڕێی مەبەسیدا ماندوو دەبێ ».

شارەزابوون لە دەماری«رەفز و یاخی گەری » لە سروشتی خورتی حاجی دا ڕاستەوخۆ دەمان گەیەنێ بەو باوەڕە کەوا حاجی قادر لەو چەند ساڵەی دوای فەقێیەتی و بەر لە سەفەری بۆ تورکیا کە لە کۆیەدا ڕای بواردوە بە هۆی«تناقض»ی میانی باری مادی زۆر کز و دەسەڵاتی هونەری زۆر هێزای کە وەک ئاگر و ئاو لە زەرفی گیانی دا کۆبۆتەوە، ئۆقرەی لێ هەڵستاوە و وەک مەلی سەربڕاو پەلەقاژەی کردوە.

دوای چەسپاندنەوە حورمەتی کۆنی و، لێ زیادکردنیشی، بەهۆی سەپاندنی هەڵکشانی لە شاعیری دا لەڕێی ئەو قەسیدەیەوە و دیار خستنی زەکا و شیاوی خۆی بە وتووێژ و دەمەتەقەی ئەدیبانە، حاجی قادر تەکانی ڕۆژانە و سات بە ساتی داوە و هەنگاوی حورمەتکارانەی هەڵێناوە تاکوو تەرازووی سامانی مەعنەوی سووک هەڵ نەستێ. نەفس زلی و سەرەوژوور نۆڕینی فیتری کە لە دەماری حاجی دا هەڵی هاویشتوە وەک تەلی کەمانی کێشرایەوە کرژی کردوە و لە هەر لاییێکەوە نووکی ڕەخنەی بۆ هاتبێ زیرەی لێ هەستاوە: بنیادی حورماتی لەسەر تاکە کۆڵەکەی «هونەر» وەستاوە بایی ئەوەی بە بەرەوە نەبوە ڕێ بە کەس بدا کەنەی لێ بکا. تاکە کۆڵەکەی«هونەر» چەندێک بەهێز و دامەزراویش بێ ناتوانێ قورسایی دەروون و هیمەتی گەورە ڕاگرێ ئەگەر

پلار و ڕەخنەی ئەم و ئەو لێی داخورێنێ و داشۆرێنێ وەک «تعریە و تأکل ـ ڕووتاندنەوە و داخوراندن» کەمی کاتەوە.

لە هەڵوەست و هەڵکەوتی وا دا پلاری بێ دەسەڵاتان چاوی لێ دەپۆشرێ چونکە تەئسیری کەمە یا هەر نیە، بەڵام پلاری گەورە پیاو و دەسەلاتداران دەبێ بکرێ بە تیر و تێیان بگیرێتەوە لەگەڵ تیرێکی تەڕ و تازەی دەسکردی حاجی خۆی دا. لێرەدا سەرگوزەشتێکی کورتیلە دەگێڕمەوە هەم مەبەس ڕوون دەکاتەوە و هەم بابەتێکی شراوەیە لە کالای ئەدەبی ئەوسای حاجی و غەیری حاجیش باس دەکا.

یەک لە بنەماڵە دەسەلاتدارەکانی کەرکووک و کۆیێ بنەماڵەی «تاڵەبانی»یە. ئەوسا شێخ غەفووری برای شێخ ئاوڕەحمان و مامی شێخ عەلی و شێخ رەزای تاڵەبانی سەرۆکی کەرتی ئەم بنەماڵەیە بوە لە کۆیێ. دیارە شێخ غەفوور پیاوێکی شارەزای ئەدەب و زاراوەکانی شیعر و تەوریەکاری و فەند و فێڵی شاعیران بوە. بەپێی دەستووری زۆر باوی ئەوسای «قلب و تصحیف» لەگەڵ ناوی «حاجی»دا ئەم فەندەی گاڵتە بە وشەکردنی لەکار هێناوە: لەڕێی «تصحیف»ەوە وشەی «حاجی» کردوە بە «چاچی» کە بە فارسی بە «کەمان» دەڵێن. وشەی کەمان بە ڕێنووسی جاران «کمان» دەنووسرا کەوا مومکینە بکرێتە «گمان ـ گومان» ، لە عەرەبی دا گومان «وهم»ە ئەویش دەبێتە «شک» وشەی «شک»یش کە خاڵەکانی لێ سڕایەوە دەبێتە «سگ». جاران وشەی «صەگ»یش هەر «سک» دەنووسرا. دەوجا بەو شریتەی «قلب و تصحیف»ە کە شێخ غەفوور لە ناوی «حاجی»دا کردوەتی ئەم ڕیزە وشەیە پێک دێ: « حاجی ـ چاچی ـ کمان ـ گمان ـ وهم ـ شک ـ سک » بەو پێیە «حاجی ـ سک : سەگ»یەک دەگرنەوە. ئەم باسە دەگاتەوە حاجی قادر، ئەویش بایی چرکەییێکی سەعات ناوەستێ و بەم فەردە وەرامی شێخ غەفوور دەداتەوە:

شێخ غەفوور بیستوومە چاچیم پێ دەڵێی
چاکە من نابم بە نوقتەی لا بە لا

مەبەس لەو «نوقتەی لا بە لا»دا ئەمەیە کە وا نوقتەی پیتی(غ) لە ناوی (غەفوور) لابەلا بێتەوە بەرەو پیتی (ف) ئەوسا غەینەکە دەبێتە (ع) فێیەکەش دوو نوقتەی دەبێ و پیتی (ق)ی لێ پێک دێ. بەم جۆرە وشەی «غفور»(29) دەبێتە «عقور» کە بە سەگی نهێنگیر دەگوترێ

هەر ئەو جۆش و خرۆشەی دەروون بوە حاجی قادری دەستەویەخەی شێخ نەبی ماویلی کردوە. سوودێک نیە بۆ شێخ نەبی لە خۆڕا زمانی قسە و پەنجەی شیعری حاجی قادر، وەک تیر و شیر، لە گیانی خۆی بەردا و خۆی پێ کوناش بکا و تا ڕۆژی حەشر وەک بلوێر ئاوازی بەدناوی لێ هەڵستێنی. دەتوانم لێرەوە شایەدی بۆ شێخ نەبی بدەم، بەسەزمانە، بە هەر نرخێک کڕیار و فرۆشیاری پێ ڕازی بێ، دەیەویست حاجی قادر ڕازی کا یا خود هەر نەبێ لێی بێ دەنگ بێ. سیاسەتی خەلق چەوساندنەوە و بە هەڵەبردن هەمیشە مەسڵەتی دەکا و ڕێک دەکەوێ لەگەڵ بەهرەی هونەر و وێژەدا تاکوو بتوانێ بیکا بە دۆستی خۆی و بازاڕی ماملەتی پێ بڕازێنێتەوە و خەلقی پتر پێ گێل کا. خۆ ئەگەر دۆستایەتیش نەلوا، بەسپاسەوە، بێ دەنگ بوونی لێ دەکرێ. گەلێک جاران پیاوی بەاصطلاح کوردستانی ئێران«عەوام خەڵەتێن» چ لە ئایین چ لە سیاسەت، مووچە و بەرات و دیاری مانگانە و سالانە وەیا بێ کات و سات دەنێرێ بۆ ئەو کەسانە کە لە دەسەلاتیان دەترسێ و کۆمە لە ناڕەزامەندی و گلەمەندییان دەکا جا ئەو دەسەڵاتە هی هێز و سامان بێ وەیا پایەی میری بێ وەیا جەوهەری مەعنەوی بێ. با بڵێین زۆرجاران وادەبێ دۆستایەتی دەسەڵاتدارێک لەگەڵ یەکێکی وەک خۆی ناچێتە سەر بەهۆی نەگونجانی بەرژەوەندیان، خۆ لەگەڵ بەهرەوەر چ ڕێک نەکەوتنێکی بەرژەوەندی مادی لە میان دا نیە تا هەرا و ناکۆکی میانی

(29) لە «المنجد» وشەی «غفور» بە دڕ و بریندارکەر دانراوە.

بەهرە و دەسەڵات ببێتە کارێکی ناچاری. پیاوێکی وەکوو شێخ رەزا سەرانەی لە چەندین خاوەن دەسەلات و سامانی کورد و غەیری کورد

ستاندوه له بری مزەی وسکت بوون، زۆر ڕاستیشی کردوه که له موناسەبەدا گوتوەتی :

تۆ هەتە تیغی دەبان و من هەمە تیغی زمان
فەرقی ئەم دوو تیغە هەر وەک ئاسمان و ڕیسمان

به نیسبەت پیاوێکی وەک شێخ نەبیشەوە تیغی زمانی حاجی قادر ئەو بڕندە دڕندەیە بوە کە بە دڵ لێی ترساوە و ئامادە بوە بۆ هێور کردنەوەی کالانی گەوهەرنیگاری بۆ بکا بە پێش کەش. بەڵام سروشتی حاجی لەلای خۆیەوە نەی توانیوە مەسلەتی لەگەڵدا بکا، بەپێچەوانە لە جیاتی ڕێک کەوتن ، یاخود هەر نەبێ وسکت بوون، ویستوویەتی دەستێک کە شێخ نەبی بۆ دۆستایەتی درێژی کردوە بۆی، ئەو بە تیغی زەهراوی هەڵبەست بی بڕێتەوە. شێخ نەبی، دوای بێ ئومێد بوونی لە دۆستایەتی، یاخود هەر نەبێ بێ تەرەفی، حاجی قادر و پەیدابوونی مەترسی کردن لە کاری ڕووخێنەری هەڵبەستەکانی، بە ناچاری و لەوپەڕی سەغڵەتیدا کەوتۆتە سەر بیرکردنەوە لە کوشتنی. کوردی پەندێکی هەیە دەڵێ :«دەستێک کە نەتوانم بی برم، ماچی دەکەم». ئەم پەندە بە نیسبەت شێخ نەبییەوە لە عاست حاجی قادر دا سەرەوبن بوە و بۆتە:« دەستێک کە نەتوانم ماچی کەم، دەی بڕم». بێ گومان سەغڵەت بوونی شێخ نەبی بەدەست حاجی قادرەوە گەیشتۆتە سنووری بە خۆ نەوەستان ئەوجا ڕێی داوە مریدەکانی خەریکی کوشتنی بن. بە حیسابێکی زۆر سادە و بێ گرێ و گاڵ کوشتنی حاجی لەگەڵ هەموو ناوبەدی و کاری پێچەوانە(ردفعل)کە لە نێو خەلق دا پەیدا دەکا دژی شێخ نەبی ، زەرەری کەمتر بوە لە زەهری هەڵبەستەکانی. وەک لە نامێلکەی مەلا عەبدوڕڕەحمان دەردەکەوێ و گوتەی دەماودەمیش دەی گێڕێتەوە، شێخ نەبیش ویستوویەتی وەک حاجی لە سەرەتاوە بە چەکی«ژمارە یەک» کە قسە و پڕۆپاگاندەیە هێرشی حاجی پاشگەز کاتەوە. کە ئەم چەکەی کاریگەر نەبوە و بەرامبەر تیغی بلێسەداری زمانی حاجی کول وەستاوە ئەوسا شێخ نەبی دەستی بردوە بۆ چەکی «ژمارە دوو» کە چەکی ڕاستەقینەیە.

مەلا عەبدورڕەحمان لە مەیدانی قسە و پڕۆپاگاندەدا ناوی مریدێکی شێخ نەبی دێنێ کە«سۆفی ڕەشک» بێ. هەرچەند بەڵگەی قەتعیم بەدەستەوە نیە بەڵام ڕواڵەتی ناوەکە و ڕاگەیاندنی حاڵ وا دەردەخا ئەم سۆفی ڕەشکە هەمان«حاجی ڕەشک»بێ کە کەیفی جوانڕۆیی لە هەڵبەستە ناودارەکەی دا ناوی دێنێ :

جان و دل و دینم بە دەسی دولبەرێ دابوو
نەی دابوو وەها «حاجی ڕەشک» دینی بە دینار

ناوەکە و چەند تێ بینییەک پشتگیری لەو ئیحتیمالە دەکەن کە «سۆفی ڕەشک و حاجی ڕەشک» یەک کەس بووبێ: تێ بینی یەکەم ئەوەیە ناوی«ڕەشک» وەک ئەحمەد و حەمە و باپیر نیە زۆر بەکار بێ. ئەوەندەی دەماودەم بیسترابێ لە کۆن و نوێدا لەو تاکە«حاجی ڕەشک»ە بەولاوە کەسی تر لە کۆییێ ناوی ئەوتۆی نەبوە. نەوەی حاجی ڕەشک ئێستاش ماون لە کۆییێ و بنەماڵەکەشیان ناسراوە و پیاوی کاسب و خێرەومەندی چاکیشیان لێ هەڵکەوتووە. بەپێی تۆژینەوەی تایبەتی خۆم ، حاجی ڕەشک لەو سەردەمەدا پیاوێکی دەوڵەمەند بوە. چ دوور نابینم ئەویش وەک هەندێ لە دەوڵەمەندەکانی ئەوسای کۆییێ بە شێخ نەبێ هەڵ نەخەڵەتابێ و بووبێتە مریدی. وەک ئەویش «حاجی ئەفەندی»بۆ ماوەییێکی درێژ مریدی شێخ نەبی بوە. کۆیی دەزانن (حاجی ئەفەندی) سەرەکی بنەماڵەییێکی ئەوسا و ئێستای کۆییێ بوە. بنگەییێکی تیجارەتی لە «بصره» و یەکێکی لە کیێ هەبوە. بوونە مریدی ئەو تەرزە پیاوانە لای شێخ نەبی باری شێخایەتی ئەو شێخەمان بۆ دیارتر دەخات لە ڕووی ئەوەوە کە پیاوی خاوەن جێگە و ڕێگە و سەروەت و دارایی شوێنی کەوتوون و فەرمانبەری بوون.

تێ بینی دوەم ئەوەیە، هەمان ناحەزی سۆفی ڕەشک لەگەڵ حاجی قادر لە شیعرەکەی«کەیفی» دا دەنگ دەداتەوە: خۆشەویستی میانی کەیفی و حاجی قادر لێی دەوەشێتەوە یەکێکیان دوشمنی ئەوەکەی تر بە دوشمنی خۆی دانێ و لە هەڵکەوتدا بە خواری ناوی بێنێ، وەک کەیفی

ناوی حاجی ڕەشکی هێنا. بەڕاستی شیعرەکەی کەیفی بایی بەڵگەییێکی مادی هێزی سەپاندنی هەیە.

تێ بینی سێیەم ئەوەیە دەشێ مرۆڤ کە بوو بە مریدی شێخ پێی بگوترێ «سۆفی» با حەجیشی کردبێ و لەقەبی حاجیەتی هەبێ. بۆیە ڕێی تێ دەچێ«حاجی ڕەشک» لە هەمان کاتدا«سۆفی ڕەشک» بووبێ و بە هەر دوو لەقەب ناوی برابێ.

لێتەوە دیارە، حاجی قادر کە بەگژ شێخ نەبی دا چوە لەگەڵ بەرەییێکی فراواندا کەوتۆتە جەنگ، شێخ نەبیش دەبێ پیاوێکی خاوەن قابلیەتی تایبەتی لە خشتەبردن بووبێ. تاو و تەئسیری هەر ئەوەندە نەبوە بەند و باوی وای نابێتەوە جحێڵ و دەم ڕووت کەیفیان پێی هاتبێ، بەڵکوو لە ڕێی پسپۆڕی لە فنوونی «تشیخ»دا مسڵمانی بەڕێزی سەرمایەداری خواناس و حاجیشی خستۆتە داوی خۆیەوە. ئەوەی ڕاستی بێ ، وەک لەبەرگی یەکەمدا باس کرا، مەیلە و بەدرەنگەوە کەوتە سەر کاری ناڕەوای ئاشکرا، چ بە دوور نابینم پێ لێ هەڵماڵینی دوای ڕۆیشتنی حاجی بۆ ئەستەمبوڵ بووبێ، ڕەنگە ئەوپەڕی لە ڕێگە دەرچوونیشی دوای دەرچوونی خۆی لە کۆیێ بووبێ.

بەهەمە حاڵ، شێخ نەبی لەڕووی کار تێ کردن لەدڵی مریدەکانی براچووکەییێکی حسن الصباح» بوە، بەڵام نەبیستراوە بەنگ و حەشیشەی بەکار هێنابێ، یا خود با بڵێین هێشتا نەگەیشتبوە باکار هێنانی هەموو ئامرازەکانی«حسن الصباح». بەداخەوە بۆم ساغ نەکرایەوە لە چ ساڵێکەوە شێخ نەبی لێسی خۆی هاویشتە کۆیێ تا بزانین ناکۆکی میانی ئەو و حاجی قادر چەندی کێشاوە. بەلام بەپێی زۆری باس کردن و گێڕانەوەی کەین و بەینی ناکۆکیەکە دەبێ چەندساڵێکی خایاندبێ. هێندە مەعلووم دەکرێ لەو ساتەوە دەستی پێ کرد هەر بەردەوام بوو، بێ پشوو و بێ وچان، تا حاجی کۆیەی جێ هێشت لەوەش بەولاوە لە شیعری حاجی دا دەنگ دەداتەوە ئەوەندەی حاجی لە ژیاندا بوە. دوور نابینم کاتێک حاجی قادر لە خوێندنەکەی گەڕاوەتەوە بۆ کۆیێ شێخ نەبی لە کار دا بووبێ یا خود دوای ماوەییێکی کورت کەوتبێتە کار،

چونکە ئەگەر وا نەبێ ئەوەندە کاتەی کە حاجی دوای فەقێیەتی لە کۆیێ ماوەتەوە بایی ئەو هەموو تێک هەڵ گیرسانە و شەڕ و نیوە شەڕە ناکا. بێ گومان لە گوێرەی زیادکردنی دەسەڵاتی شێخ نەبی ئاگری دوشمنایەتیەکە گەرمتر بوە تا گەیشتۆتە ڕادەییێک ، دەسەڵات و دوشمنایەتی ، سەر بگەیەنن بە تەقەڵلای کوشتن.

تێکڕای وەزعی لێر بە پێشەوە وەزعێک بوە حاجی خۆی تێدا دیوەتەوە دوای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ لە گەشتی خوێندن و چ کەلەبەرێکی تێدا نەبوە لەو چەند ساڵەی پێش ڕۆیشتنی بۆ تورکیا کە هەناسەییێکی حەسانەوەی تێدا هەڵ بێنێ.

دەوجا لەگەڵ مندا سرنجێکی بێ تەڕەفانە بگرە.

حاجی قادر کە بەو جۆرە خەریکی چەکمەسەری گوزەران و دروست کردنی شەخسیەت و ئالوودەی ناکۆکی و دوشمنایەتی ئەم و ئەو بێ تا دەگاتە حاڵێک ناچاری خوپاراستن بێ لە کوشتن، لە کوێوە ئەو دەرفەت و مەودایەی بۆ پەیدا بوە بێ هیچ پێشەکییەک لە کوردایەتی دا، بیری نیشتمان پەروەری بێتە تاکە مێشکی ئەوەوە و بە تەنها دەست کا بە خەباتی قەومی و شیعری بۆ بهۆنێتەوە؟ چۆن وا کوت و مت لەناو ئەو گەرداوەی پڕ فرتەنەی ژیانێکی نالەبار و ناگزوور حاجی قادر ملی نایە خەباتی سیاسی و پەیامی کوردایەتی ؟ کوا زەرف کوا ئیمکان ؟

من ئەوەندەی تێ دەفکرم و یارمەتی بوونی کوردایەتی حاجی دەدەم لەو سەردەمە دا بە دوورخستنەوەی هەموو ئیحتیمالێکی تر کە کاری پێچەوانەی کردبێ لە پێش هەنگاوی حاجی دا و تەنها تیشکی زەرفی ڕاستەقینە و ڕووداوی بێ گومان دەکەمە ئەو ڕوناکییە کە ئیمکانی پەیدابوونی گیانی کوردایەتی لای حاجی، یا غەیری حاجی، دیار دەخا و نیشانمان بدا، هەرگیز نایێتە دڵمەوە نە وەزعی حاجی تەحەمولی خەباتی سیاسی کردبێ نە ئەو ماوە کورتەی 5 ـ 6 ساڵەی پڕ تەگەرە بایی ئەوەی کردبێ تۆی فکری سیاسی تێدا پەیدا بووبێ و نێژرابێ و ڕوابێ و گەشەی کردبێ، لەوە هەر گەڕێ کە باری کۆمەڵایەتی و پلەی گۆڕانی

ژیاری هێشتا چەندین ساڵەهای ساڵی تر لە خەودا بوو بەر لەوە چاوێک بترووکێنێ و سەیرێکی سیاسەت و کوردایەتی و خەباتی قەومی بکا. گوتەی دەماودەم و ڕاگەیاندنی زەرفی کۆمەڵایەتی و باری وەزع و ژیانی حاجی لەو ساڵانەدا هەموویان یەکتر دەگرنەوە و شایەدی بۆ یەکتر دەدەن کە وا حاجی دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ کەوتۆتە سەر خەباتی کوردایەتی.

لەگەڵ ئەمەشدا ئەگەر یەکێک بتوانێ لە ڕێی بەڵگەی پەسپاو و لێکدانەوەی بێ تەرەفانە بۆمان ئیسپات کات وەیا لە باوەڕمان نێزیک خاتەوە کە حاجی قادر بەر لە تەرکی مەفتەن کوردایەتی کردوە و هەڵبەستی نیشتمان پەروەرانەی هۆندۆتەوە هیچ بەرهەڵستێک نیە بۆ ئەوە بێ دوودڵی لێی بسەلمێنن و کۆڵێکیش سپاس گوزاری بکەین. وەنیە «استحالە»هەبێ لە پێش ڕووداوێکی وەهادا ، هەر ئەوەندەیە کارێکە خۆی لە خۆیدا زەحمەت و لە کەسیش نەبیستراوە و دەسنووسی حاجیش ئیشارەتی بۆ ناکا. بۆیەیە منێکی دەست گرتوو بە دامەنی ڕاستییەوە تا بەڵگەی پتەوم چەنگ نەکەوێ لە خوێندنەوەی مێژوو ناچارم بە دڵێکی تەنگەوە سەر دانوێنم بۆ بڕیاری ئەو لێکۆڵینەوەی خستمە بەرچاوی خوێنەر و لەسەر بنجێکی مادی و زیهنی بە هێزیشەوە هەڵستاوە. کەواتە تا جوانمێرێکی لەخۆم مەلەوانتر بەرەو قووڵایی زیاتر خۆی لە بنی گۆم نزیک دەکاتەوە و خەبەرێکی تازەترمان بۆ دێنێ کە قەناعەتێکی نوێ دروست کات من لەو باوەڕەدا دەمێنمەوە کە وا حاجی دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ و لای بەدرخانیەکان دەستی کردوەبە کوردایەتی.

بێ گومان ساغ کردنەوە لایەنی بوون و نەبوونی خەباتێکی سیاسی لای حاجی قادری پێش چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ خۆی لە خۆیدا تابڵێی کارێکی گرنگە و ڕاستییێکی گەورە دەسەپێنێ لە ژیانی حاجی قادر دا، بەڵام شوێن و ئەسەری ئەو ساغ کردنەوەیە هەر لە پەراوێزی بوێژی حاجی قادر ناوەستێ، چونکە دەبێتە ڕۆشنەیێک بۆ تێوە ڕامان لە سەرپاکی هەست و بیری سیاسی خەست و گووراو لە سەرانسەری کوردستانی ژێرووی ئەو ڕۆژگارانەدا: ئاخۆ بوون و نەبوونی فکری سیاسی لای حاجی

تا چەند ڕێک دێ لەگەڵ بوون و نەبوونی ئەو فکرە لای کۆمەڵانی ئەوسای کوردەواری !

چوونە ناو باس و حیکایەتی پەیدابوونی فکرەی سیاسی کە بووبێتە فەلسەفە و باوەڕ(نەک هەستی فطری) لەکوردستان و غیری کوردستان گەشتێکی بێ بڕانەوەی لەدوایە و بۆ گەلێک مەیدانی لە یەکتر جودای مێژوو و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیمان دەبا، خۆ ئەگەر لەهەموانیش بکشێینەوە دەبێ ئەو ڕاستییە مێژووییە شی کەینەوە کە دروست بوونی «کیان ـ حکوومەت» گەلێک پێش پەیدابوونی باوەڕی قەومی وەیا چینایەتی دەکەوێتە لای کۆمەڵانی خەلق و هۆی ئەم زاهیرەش دەرخەین .. دەبێ جیاوازی میانی هەوڵ و تەقەللای ئەمیرێک بۆ گەیشتن بە دەسەڵات ڕوون کەینەوە لە گەڵ باوەڕ هێنانی خاوەن بیرێک وەیا زوربەی گەل بە فەلسەفەیێکی تایبەتی سیاسی، بەڵام باس لێ کردنی ئەو مەوزووعانە بە ڕادەی لێ وەشانەوەیان و پاک کردنەوەیان لە عاتیفەکاری چەندین فرسەخ بەولای حاجی قادرەوە دەبا : لە ڕووی ناچارییەوە بە چەند دێڕێکی کورتیلە لێی دەدوێین کە هەر بایی ئەوە ببێ کەلەبەری گەورە لە نووسینەکە ببڕێ و حاجی و شیعری سیاسی و خەباتی کوردایەتی پێش سەفەر و پاش سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵ بخاتە پەراوێزێکی مێژوویی ڕاستەقینە کە بڕیاری سروشت«حکم الطبیعە» بۆی ساز داوە ـ هەر نەبێ بەپێی بیر و باوەڕی من .

حاجی قادر، پێش سەفەری تورکیا، کە هەڵبەستەکانی لە سنووری بەکارهێنانی زمانی کوردی دەرنەچووبێ، چەندێکی بزۆزی و یاخی گەری و ئازاییشی لەو هەڵبەستانە دا بەکارهێنابێ، زۆر گونجاو دەبێ لەناو جغزی واتای«کوردایەتی» ئەو ڕۆژگارەی کوردستانی خوارووی دا: تازە بە تازە هەڵبەستی کوردی بە سەر زمانی نالی و کوردی و سالمدا هاتبوو، هەر سێیشیان لە ناوچەی حوکمڕانی باباندا دەژیان و هێشتا لە ناوچەی قەلەمڕەوی سۆران ئەو هەنگاوە هەڵ نەهێنرابوو. حاجی قادر و حاجی عەبدوڵڵا لە هەڵبەستی کوردی دا هەنگاوێکی باش پێش ناوچەی نێوانی زێی بادینان و زێی کۆیێ کەوتبوونەوە. هۆی ئەم پێش کەوتنەوەشیان بەپێی لێکدانەوەی خۆم، سەرەڕای لێ هاتوویی خۆیان، بەرەوپێش چوونی

شاری کۆیێ بوە لە مەیدانی گۆرانی و ژیاری و کۆمەڵایەتی دا لەچاو هەموو ئەو ناوچە فراوانانەی نێوانی هەر دوو زێ. بە دوا ئەواندا ئەمین ئاغاش ئەم هەنگاوەی هەڵێناوە. کۆیێ ناوچەی حوکمڕانی نەبوە وەک سلێمانی و ڕەواندز تا بگوترێ هەڵکەوتنی حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵلا و ئەمین ئاغا، زادەی هەستی نیمچە سەربەخۆیی و دەسەڵاتی نەتەوایەتی و بزووتنەوەی هەستی بە خۆ نازینێکی نژادی بەرچاوە. دەتوانم بڵێم تەجرەبەی شاری کۆیێ لە بەربەرەکانی سلێمانی و ڕەواندز بۆ پچڕینەوەی کۆیێ و دەست بەسەرڕاگەیشتنی ، خەلقی کۆیەی ڕەنجاندوە و تەتجرەبەییێکی بە سفت و سۆ بوە. فرت و فێڵی عوسمانیش بۆ یاری کردن لە دوو لای پەتی «گوریس کێشەکێی» بەینی بابان و سۆران لە ئەرکی خەلقی کۆیێ گەلێک زیاد کردوە. بەو پێیە ، شاعیرێکی کۆیێ کە لە ڕێی هەڵبەستی کوردییەوە هەستێکی نەتەوایەتی دابێتەوە، لە تامی خۆش و شیرینی حوکمڕانی حوکمدارەکانی ئەوسای کورد پەندی ڕاستەوخۆ و هاندەری وەرنەگرتوە، بەڵکوو لە هەڵکەوتنێکی خۆرسکی مێژوویی کۆیێ بوە. بەڵێ بێ گومان باری حوکمڕانی لە سلێمانی و ڕەواندز دا، وەک ڕووداوی مێژوویی، کاری کردۆتە سەر هەستی کۆیە و هەموو شوێنانی کوردستان، بەڵام دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە وا جۆری بزووتنەوەی دوشمنانەی میری بابان و سۆران لە دژی یەکتر «مد و جزر»ی ناخۆشی بە خەلقی وڵاتی کۆیێ کردوە، زیاتر لە شوێنانی تر . کۆیێ ئامانجێکی گەورەی هەر دوو حوکمڕان بوە، بە درێژایی کات «گۆڵ»ێکی ستراتیژی سیاسەتی هەر دوویان بوە و حیسابی تایبەتی بۆ کراوە و لەم کەشمەکەشەدا کۆیێ گەلێک ناڕەحەتی چێشتوە. چاوەڕوان دەکرا لە حاڵەتی وادا «ردالفعل» پەیدا بێ لە کۆیێ بەرامبەر ماکی ئەو ناڕەحەتییە کە وجوودی دوو حکومڕانی کوردە لە چەپ و ڕاستی ناوچەی کۆیێ : کەچی بە پێچەوانەی چاوەڕوان کردن لەڕواڵەتی ڕووداو، کۆیێ لە ئەزموونی نژادپەروەری دا دەرچووە و عەیبی نەهاتۆتە سەرێ : وا دەزانم چەسپاوی شاری کۆیێ لە ژیار «حضارە» و تێ گەیشتن و ڕۆشنبیری دا ئیمکانی ئەوەی پێ دراوە لەو تەگەرە و گرفت و کۆسپە هیمات شکێنانە سەرکەوێ و لە مەیدانی کرانەوەی نیگای نەتەوایەتی دا خۆ لە ڕێکاری

(30) سلێمانی بخشێنێ و تەواوێک لە ڕێکاری ناوچەی بەینی هەر دوو زێ تێ پەڕێنێ. لێرەدا با هەڵوەستێک بکەین و پشوویێک بدەین بۆ ورد بوونەوە لە ڕوخساری سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەم لە لایەن پڕانی باوەڕی قەومییەوە تاکوو دیمەنی گشتی فەلسەفەی کوردایەتی لە کوردستانی باشووردا بهێنینە بەرچاوی زیهنیمانەوە و زاهیرەی پەیدابوونی هەڵبەستی کوردی لەو سەردەمەدا بکەین بە زاهیرەیێکی مێژوویی چاوەڕوان کراو و لە زەرفی خۆی دا جێی بکەینەوە. دەشمەوێ خوێنەر لێم ببوورێ کە وا ناوناوە هەڵوەستی ناچاری پێ دەکەم و زنجیرەی باسەکەم دەبڕمەوە بۆ شێ کردنەوەی ئەو گرفتانە کە دێنە بەر هەنگاوی خامە لەم ڕەوتە درێژەی دا بە ناو مەیدانەکانی مێژوو و ئەدەب و فکر کە هەمووشیان لە سەر چاوەی باسی حاجی قادرەوە دەبن بە لاباس یا خود باسی سەربەخۆ.

وەقفنامەکەی عەبدوڕڕەحمان پاشا، کە لە بەشی یەکەمدا بە زەنگۆغراف وێنەی بڵاو کرایەوە و بەئاشکرا سنووری قەلەمڕەوی کوردستانی سەر بە بابان دەکێشێ و ناوی کوردستان دێنێ تیشکێکی بەهێز داوێتە بەر هەنگاومان لەم ڕێبازەدا و بێ نیازمان دەکا لە تۆژینەوەیێکی مێژوویی دوور و درێژ کە ئێمە هەر بایی بەشی کورد و کوردستانمان لێی دەوێ. ئەم وەقفنامەیە لە ساڵی(1211)ی کۆچی دا نووسراوەتەوە کە دەکەوێتە بەرامبەر ساڵانی 1796 و 1797ی زایینی. هەر چاوێک بۆ ئەم سالانە بکەینەوە دەزانین و دەبینین بە هەمووی شەش حەوت ساڵێکە شۆڕشی فەرەنسە بەرپا بوە و فەرەنسەش بۆتە ناوەندێک لەوێوە شەپۆلی شۆڕش و فکرەی شۆڕشگێری و نەتەوایەتی بە جیهاندا بڵاو دەبێتەوە. بێ گومان بە ڕادەی نێزیکی ولات لە فەرەنسەوە و لە گوێرەی پلەی گۆڕانی مێژوویی ئەو ولاتە گرمەی شۆڕشەکە دەنگی داوەتەوە و خەلقی بەخەبەر هێناوە. ەو پێیە تا هاتبای بەرەو خاوەر تین و تاوی فەلسەفەی شۆڕشەکە کەم دەبۆوە، هەم لەبەر دووری مەودا و هەم لەبەر سەرەتایی باری

---

(30) ڕێکار : مستوی

کۆمەڵایەتی لە هەموو ڕوویێکەوە. ئەم لێکدانەوە کە هەندێ (بدیهیە) بەڵگە نەویست ڕوونە، باری کوردمان بۆ ڕوون دەکاتەوە لە ڕووی توانای سوود وەرگرتن لە ڕاگەیاندن و بەڵێنەکانی شۆڕشی فەرەنسە کە وا دیارە سوودێکی بێ هێز و پێز بوە، چونکە کوردستان سەرەڕای دووری لە فەرەنسە هەم لاتەریک و هەم ولاتێکی سەرەتایی بوە لە گۆڕانی کۆمەلایەتی دا. لەمەدا چ گومانێک نیە و شتێکە هەموومان دەیزانین، هەر هێندەی پێ دەوێ بۆ زانینی بیری لێ بکەینەوە. بەڵام پیاوێکی وەک عەبدوڕڕەحمان پاشا کە حوکمڕانێک بوە لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ و بەولای دراوسێوە پەیوەندی هەمە چەشنەی هەبوە و پەیتا پەیتا دەنگوباسی جیهانی وەرگرتوە و لە ڕاگەیاندەکانی حالّی بوە، زۆر بە ئاسایی و شێوەییێکی چاوەڕوان کراو ئیمکانی ئەوەی بوە گەلێک زووتر ئاشنایی پەیدا بکا لەگەڵ دروشم و بەڵێن و پەیامەکانی شۆڕشی فەرەنسە. سەرانسەری مێژوو، ئەم دیمەنەی پێش کەوتنەوەی تاکی میللەتێک لە زۆربەی خەلقەکەی، دەخاتە بەرچاوی خوێنەر و بینەریەوە. هەر لەم نووسینەدا تووشی مەلای ئیبنوئادەم هاتین کە لە تاکە هۆی زانینی خۆیەوە و بێ تین و تاوی شۆڕشی فەرەنسە، پێش زۆربەی مەلا و خوێندەوارانی سەردەمی خۆی کەوتبۆوە نەک تەنها تێکڕای میللەتەکەی. ئیبنو ئادەم کە لە ساڵی 1205دا ناوی کورد و کوردستان دێنێ و باسی نووسینی کوردی دەکا هێشتا چ خەبەرێکی شۆڕشی فەرەنسەی وەرنەگرتوە چونکە تازە بە تازە تەقیوەتەوە و جارێ کەس لە گڕوگاڵ و مانا و پەیامی دروشمەکانی نەگەیشتوە. پیاوێکی وەک (مارکس) لە زۆربەی کرێکارانی ئیمڕۆش پێش کەوتۆتەوە، نەک تەنها لە زانستی گشتی دا بەڵکوو لە مەفهوومی چینایەتی دا بەر لە هەموو شتێکی تر کە بە زاهیری دەبوا کرێکار زگماگ تێیدا پسپۆڕ بێ. هیچ سەیر نیە عەبدوڕڕەحمان پاشاش بە هۆی لوانی مادی کە بۆی لواوە و ئاگاداری کردەوە لە بەسەرهاتی دوور و نێزیکی دەوڵەتان و ڕای هێناوە لە تێ گەیشتنی ڕووداو و خوار و ژوور بوونەوەی لەنگەری کاروباری گیتی، مێشکی زووتر کرابێتەوە بۆ وەرگرتنی باوەڕی قەومی و مافی نەتەوایەتی لە دروشمەکانی شۆڕشی فەرەنسەوە. لەمەدا سەیرێک نیە، ئەگەر وا

نەبا سەیر بوو. بۆ عەبدوڕڕەحمان پاشا هەڵکەوی حوکمڕانی و کاری دەوڵەتی بۆتە «ژێرخان»ێک کەوا گەلێک لە ژووررووی هی تێکڕای میللەتی کورد بوە، بۆیەیە «ژوورخان»ی فکری ئەو لەو گوێرەیە بەرزتر بوە لە هی خەلقەکە. سەرەڕای ئەمە، هەر پێ هەستانی بە فەرمانی حوکمڕانی قۆناغێکی بەرفرەوان پێشی خستۆتەوە لە ڕەوتی بەرەو پێکهاتنی مەفهوومی سیاسییەوە. لەمانەش بترازێ، عەبدوڕڕەحمان پاشا بۆ خۆی خوێندەوارێکی پێشکەوتووی سەردەمی خۆی بوە، واتە هێندی هەر ڕۆشنبیرێکی ئەوسای کورد ئاسۆی فکری فراوان بوە. لە کاتێکی دواتر تا ئەو کاتەی وەقفنامەکەی تێدا نووسراوەتەوە «مستر ریچ»یش لە کتێبەکەی خۆیدا شایەدییێکی بێ فێڵ بۆ کوردایەتی عەبدوڕڕەحمان پاشا دەدا. سەیرێکی ئەم کتێبە و شایەدی دانەکەی بۆ پاشای بابان لەبەر تیشکی ئەم تێ بینیانەدا قسە و بیر و ڕایەکانی ئەم ئەمیرەییبابانمان پتر بۆ دەکاتە زادەی ئەو زەرف و کاتە لەو ڕۆژگارەدا، نووسینەکەی منیش لەبەر تیشکی ئەو شەیەدییەی مستر ریچ و قسەکانی عەبدوڕڕەحمان پاشادا پتر بە دلانەوە دەنووسێ.

دەوجا عەبدوڕڕەحمان پاشایێک لە ساڵی 1796دا سنوور بۆ کوردستانی قەلەمڕەوی بابان دانێ لە کتێبی وەک« صحیح البخاری»دا کە وا لە دوای قورئانەوە دێ، دەبێ وەک سروشێکی مێژووی حیساب کەین کە هەوەڵ بانگ هێشتنەکانی نیشتمان پەروەری ئەورووپای لەرزاندۆتەوە لە بەر گوێچکەی کوردەواری دا. لە مەڕا بۆ لێکدانەوەییێکی ئاسایی تریش دەڕۆین و دەڵێین کە حوکمداری بابان بگاتە پلەییێک لە فکری سیاسی و هەستی کۆمەڵایەتی و نیشتمانی ، شوێنی خۆی و بەرژەوەندی بنەماڵە و حکوومەتەکەی لە جغزی کوردایەتی دا بناسێتەوە و کێڵگەی ڕوانی ڕەگی خۆی بدۆزێتەوە کە کوردستانە، چاوەڕوان دەکرێ لە قۆناغ و زەرفی وەهادا بوێژی مەڵبەندی بابانیش بگاتە پلەی بەکارهێنانی زمانی مادەرزادی خۆی لە هەڵبەست دا. نالی و کوردی و سالم بەشێکی شەعیریەتییان دەگاتە بەشێکی حوکمڕانی عەبدوڕڕەحمان پاشا.

دیمەنەکە زۆر ئاشکرایە هەر دەیەوێ پەنجەی بۆ ڕاکێشی : پەیدابوونی فکری سیاسی و هەستی نەتەوایەتی لای میری بابان بوو بە

فەجری هەڵبەستی کوردی لای بوێژەکانی بابان. هەڵکەوت بە نیسبەت بوێژەوە هەر هێندە هاندەر بوو کە هەڵبەستی کوردی دانێ، جارێ مابووی بۆ ئەوتۆی فکری سیاسی خەست لەو هەڵکەوتەدا بڕوێ. لەو دەمەدا «ژێرخان» بۆ بوێژ هەر بایی ئەوەی بە بەرەوە بوو کە بەکارهێنانی زمانی کوردی بۆ بکا بە «ژوورخان». چ شوبهە نیە لەوەدا کە پاشای بابان لە ئاسۆییێکی بڵندترەوە سەیری جیهانی دەکرد تا بوێژەکانی دەوری خۆی،پتریش لەوان، لە تێکڕایان، خەریکی کاری وەها بوو لە ژیانی ڕۆژانەی دا کە وا بە مەیدان و بە قۆناغ لەوانی پێشتر خاتەوە.

بێ گومان ئەو بوێژانەش ماوەییێکی پان لە پێش تێکڕای میللەتەوە دەهاتن. دەتوانم بڵێم بوێژەکان وەک ئاوێنە بوون کە ڕووناکایی بداتەوە : لەو ڕووناکاییەی لێیانەوە دیار بوو تیشکە هەرە درەخشانەکەیان دەدایەوە کە زمانی کوردی بوو. بە نیسبەت «سالم»ەوە ئێش و ئازاری زەرفی تایبەتی خۆی کە وا کوتومت زامی دەخستە گۆشتی لەشیەوە لە ئەنجامی تێکچوونی حوکمداری بابان خەریک بوو لەو زەرفەدا لێلایی دمەو بەیانی کوردایەتی جێ نهێڵێ و بگاتە بریق و باقی دمەو ڕۆژهەلات. وەرامەکەی بۆ نامەی ناڵی و هەندێ لە هەڵبەستەکانی تری کە داد و بڕۆ دەکا لە دەست زوڵمی تورکان و دەربەدەر بوونی ئەمیرەکانی بابان لەرز و تاوی کوردایەتییان تێدایە.

حاجی قادر بەر لە سەفەری بۆ تورکیا تەنها لە لایەن کاتەوە هاوچەرخی بوێژەکانی بابان بوو، کەمێکی کەم لەوان درەنگتر. لە لایەن باری مادییەوە وەک ئەوان بۆی ڕێک نەکەوت دراوسێی دەرک بە دەرکی ئەمیرێکی کورد بێ تاکوو لە تازیەدا « تا فەلەک دەوری نەدا» دانێ و لە نمایشی سپادا« ئەم تاقمە مومتازە» هەڵبەستێ. وەک ئەوان دەرباری ئەمیرێکی کورد لێی نەبوو بە ئاوێنە دیمەنی پێشکەوتنی فکری سیاسی لە جیهاندا دووبارە بکاتەوە بۆی. یارمەتی دەری تاک و تەنها و کوتومتی حاجی قادر بۆ گەیشتن بە پلە سەرەتاییەکانی فکرەی نیشتمان پەروەری ، شاری کۆیێ و فراژێ بوونی کۆیێ بوە لە ڕۆشنبیری و ژیاردا، جگە لە زەکا و بلیمەتی خۆی کە شتێک نیە بخرێتە ڕیزی دەور و بەر و زەرفی مادییەوە و حیسابی ئەوانی بۆ بکەین. من بۆ خۆم لەم باوەڕە دام ،

ئەگەر حاجی لە تەک ئەمیرێکی کورد دا ژیابا هەر لە کوردستانەوە دەگەیشت بە قۆناغی خەباتی سیاسی لە ڕێبازی بەرەو پێشەوە چوونی فکردا. ئەم باوەڕەشم لە سەرچاوەی ژیانی (حاجی)یەوە هەڵ دەقوڵێ نەک لە بیرکردنەوەیێکی سەراوی وەیا لە خۆش ویستنێکی سادەوە: دیتمان بە دوایی لە زەرفی ئەستەمبۆڵدا، حاجی پێش هەموو هاوچەرخانی خۆی کەوتەوە هەروەها پێش جیلی دوای خۆشیەوە. بێ گومان ئەگەر زووتریش زەرفێکی وەک زەرفی هاومەسلەکەکانی خۆی چەنگ کەوتبا، کە بوێژەکانی بابانن ، پێشیان دەکەوتەوە. نالی ، کە ئەویش بەڵگەی ڕاستی ئەم داوایەمە بەوەدا کە نەیتوانی لە مەیدانی فکری سیاسی دا ئەو ماوەیە ببڕێ کە حاجی لێی تێپەڕی.

حاجی کە زەرفی لەباری وەک بوێژەکانی بابانی چەنگ نەکەوت و ڕێکەوتی کۆبوونەوەی هەژاری و خوێندنەکەی تا کۆتایی 1276 کە دەکەوێتە بەرامبەر 1860ی زایینی ئاوارەی کرد و لە سەرچاوەکانی ئیلهامی فکری سیاسی خەست و ڕووناک دای بڕی، هەر ئەو مەیدانەی لە پێش بوو کە بە کوردی هەڵبەست دانێ و بە پێی سروشتی سەرکەشی خۆی نارەزایی دەربڕێ لەو واقیعە کە هەبوە. بێ گومان لە هەڵبەستی کوردیشدا بیستنەوەی شیعری نالی و کوردی هاندەرێک بوە بۆی : زۆر باس کردنی نالی و کوردی لە دیوانەکەی حاجی قادر دا بەڵگەی ئەم ڕاستییەیە. وە نیە لەمەشدا هیچ کەمایەتی پەیدا بێ بۆ حاجی : سەرەڕای ئەوە کە ئیلهام وەرگرتن لە بوێژێکی کورد بۆ بوێژێکی تری کورد جێی سەربڵیندییە لە ڕۆژگارێکدا کە«حافظ و سعدی و متنبی و مجنونی لیلی» نموونەی لاسایی کردنەوە بوون، سەرەڕای ئەم لایەنە بەسە بۆ حاجی لەو وەزعی نالەباری خۆی و گیر و کێشەی خەریک بوون بە باسە وشکەکانی کتێبی«سیوطی» بتوانێ لە قەپێلکی کلاسیکی جێوانەوەی ڕستەی عەرەبی و فارسی دەرچێ بۆ سەر چەقی ڕێگەی بەرەو کوردایەتی. بەپێی ئەوە کە بارستی هەڵبەستە کوردییەکانی یەکجار پترن لە هی فارسی و هەموو زمانێکی تری دیارە حاجی لە سەرەتاکانی بوێژیشیەوە دەست کردوە بە هەڵبەستی کوردی نەک لە دواڕۆژەکانی ژیانی لە کوردستاندا. باسی ئەستەمبۆڵ هەر ناکەم چونکە، بێ گومان،

لەوێ هەرچی گوتوەتی بە کوردی گوتوە. بەڵام «منطق» وا داخوازی دەکا بڵێین ئەو هەڵبەستەی ناڕەزایی و یاخیگەری بەهێزی تێدا بێ پتر لە ڕۆژانی دوایی مانەوەی لە کوردستان دەوەشێتەوە ، هەڵبەستێکی کە بە سادەییش خەریکی دڵداری و فەند و فێڵی ئارایشت بێ، لەگەڵ ناڕەزایی کەم دا، لە سەرەتاکانی بوێژی حاجی پتر چاوەڕوان دەکرێ.

لەم سرنجانە و لێکدانەوانە و چاو پێ داخشاندنانەوە بە مێژوو دا، من دەگەم بەو قەناعەتە کە وا بڕیاری مێژوو و تێکڕای قۆناغی فکری و فەلسەفی کوردایەتی لەوسای کوردستاندا بە جووتە ڕێک دێن هەم لەگەڵ گوتەی دەماودەم و هەم لەگەڵ هەڵکەوتی زانراو و نووسراوی ژیانی حاجی لەودا کە وا دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ حاجی قادر سەرکەوتبێ بۆ بەرزایی کوردایەتی ڕاستەقینە کە هێشتا کوردستانی عێراق لێی سەرنەکەوتبوو.

تابلۆی واقیعی مێژوویی بە هەر دوو باری مادی و فکرییەوە وێنەی جووڵانەوەی هەستی کوردایەتی کوردستانی عێراق لەسەرەتاکانیەوە بەم شێوەیە دێنێتە بەرچاو :

1 ـ بزووتنەوەی هۆشی حوکمداری بابان بەرەو ڕووناکایی بیری قەومی لە دوای شۆڕشی فەرەنسە بە هۆی واقیعێکی دەوڵەمەندتر لە هی تێکڕای کورد، کە بۆ حوکمدارەکە پەیدا بوە: لەم تێبینیەشدا نابێ هیچ کەم کەینەوە لە هەڵکەوتوویی حاکمی بابان کە عەبدوڕڕەحمان پاشایە .

2 ـ گەیشتنی بوێژانی بابان بەدوا ئەم هەستەی نەتەوایەتی حوکمداری باباندا، بە پلەی ڕەهابوون لە کۆتی کلاسیکی هۆندنەوەی هەڵبەست بە زمانی بێگانە و ئاشنابوون بە دەربڕینی هەستی سادی دەروون بە زمانی مادەرزاد.

3 ـ ئیمکان بوونی گەیشتن بە هەمان پلەی بوێژانی بابان لە شاری کۆیەشدا بە هۆی هەبوونی میراتێکی ژیاری و ڕۆشنبیری یەکجار کۆن لەو شارەدا لەچاو دراوسێکانی.

4 ـ هەڵچوونی کەف و کوڵی ناڕەزایی و یاخیگەری لە هەڵبەستەکانی حاجی قادرەوە لە ئەنجامی «تفاعل»ی سروشتی سەرکەش و خورتی حاجی لەگەڵ واقیعی مەیلەو تازەدا.

5ـ سەرکەوتنی حاجی لە دوا پێ پلکەی نارەزایی فراوان و بێ ئامانج بۆ سەر بانێکی سنووردار و ئاشکرای هەست بە خۆ کردن و خۆناسینەوە و هۆش شکان بە واتای «مافی نەتەوایەتی»لە ئەنجامی خۆدیتنەوەی لە دەور و بەرێکی خاوەن مێژوویێکی پێشکەوتووتر و گووراوتر(31) لە چاو کوردستان، کە ئەستەمبۆڵ بێ.

وەک دەبینی یارمەتی دانی هەڵکەوت ـ واقیع ـ لە لاییێکەوە و لێ هاتوویی تاکە مرۆڤ لە لاییێکی ترەوە کاتێک کە دەگەنە یەکتر بە بەریانەوە هەیە«فکره» لە زەمانێک دەربخەن و لە زەمانێکی دواتر دا دەرنەکەوێ، لە جێگەییێک پەیدا کەن و لە جێگەییێکی تردا سەروشوێنی نەبێ، لای یەکێک بیکەن بە مەشخەڵ و لای یەکێکی تر نەترووکابێ . نووسەر هەن حەز بەوە ناکەن «تاک» چ دەورێکی هەبێ لە هێنانە دی باوەڕ وەیا گۆڕان وەیا بەسەرهاتی مێژوویی. ئەو نووسەرانە هێندە لە دژی دەوری «تاک»ن لە مێژوودا هەر دەڵێی بە لایانەوە «تاک» لە «مریخ»ەوە بە میوانی دێ و حیسابی «تحلیل»ی مادی سەر ئەرز تێک دەدا. بەڵام گریمان تاک حیساباتیش تێک بدا، خۆشی بێ و ترشی بێ، خۆ دێنێتە ناو حیسابەوە. لەو زەرفانەدا کە جارێ زۆربەی میللەت نەگەیشتوە بە پلەی خەبات کردن و جوولانەوە بۆ وەدەستهێنانی مافی خۆی و بەرهەڵستی کردنی ستەم، هەر «تاک» پەیدا دەبێ شتێک بڵێ و بکا ڕووی گۆمی مەند و داوەستاوی کۆمەڵ بشڵەقێنێ. دەبینی سەدان ساڵ تێدەپەڕێ بێ ئەوە یەک بزووتنەوەی کۆمەلایەتی گشتی ڕوو‌بدا، بەڵام لەو ماوەیەدا چەندین «تاک» شۆڕشی هەست و بیر وەیا کردەوە بەرپا دەکەن و گیانی کۆمەڵ دەهەژێنن، ڕەنگە دوای ئەو هەژاندنەش ،

(31) . وشەی «گۆڕان» کە هەندێ کەس بە «گووران» دەینووسن نابێ تێکەڵ بێ لەگەڵ وشەی «گۆڕان» کە هەندێ نووسەر بە «گۆرران»ی دەنووسن . وشەی «گووران»، «گووران»لە عەرەبی دا بە واتای «نضوج ، اختمار» دێ. وشەی «گۆڕان ، گۆرران»یش لە کوردی ئێستاکەماندا بە واتای «تطور، تبدل» بەکار دێ. گووران دەبێ لە «گروون ، گروین»یش جودا بکرێتەوە کە بە واتای «سلخ جلد»ە .

سەرلەنوێ، کۆمەڵ بکەوێتە باوەشی خەوێکی دوور و درێژی وەک حەپەسانەوە و جووڵەییێکی ئاشکرا نەکا لە جووڵەی ئاسایی ڕۆژانەی

گوزەران بەولاوە کە وا بە لای منەوە مێژوو دروست ناکا : بە «مجاملە ـ دڵخۆشکەری» نەبێ تێکڕای چالاکی گەل کە لە ڕۆژێکەوە بۆ ڕۆژێک دەیکا لە پێناوی گوزەران و «پلەی ژیان ـ تنازع البقا» ئەوە نیە پێی بگوترێ مێژوو. کاری ئاسایی کە بە درێژایی سەدان ساڵ سەد هەزار جار خۆی دووبارە دەکاتەوە و هیچ دەنگێک ناداتەوە نە مێژوو و نە هیچ. بەڵێ نرخی ئەو کارانە مەیدانی خۆی هەیە کە مێژوو نیە و شتێکی ترە. کاری ڕۆژانەی هەزاران ساڵی خەلق وەک زەوییێکە تۆدەرێک دێ و تۆی دەدا و دەبێتە خاوەنی دەغڵەکە و گوڵەگەنمەکان کە لە زەویەکە دەڕوێ بەڵام زەویەکە بۆ خۆی خاوەنی شتێک نیە. کاتێک زەویەکە دەبێتە شریک و پێک هێنەری گوڵەگەنم کە بە خواهشتی خۆی خواردن بدا بە ڕەگی پنجە گەنمەکە ، کە خواهشتی نەبوو دەبێتە«امر واقع»ی ئاسایی . گەلی «مصر» کە هەڕەمی دروست دەکرد بۆ فیرعەونەکان چ پشک و بەشی تێیاندا نەبوو ، بەش و پشکی ئەو لەوەدا دەبوو کە هەڕەم دروست نەکا. لە زۆرینەی ئەو جەنگە وێرانکەرانەی کە لە میانی گەلاندا قەوماوە، گوناهەکە و ئۆباڵەکە دەچێتە ملی پاشا و قوماندان و پاڵەوانەکانەوە نەک گەلەکان چونکە بە خواهشتی ئەو گەلانە جەنگەکان بەرپا نەبوون تا لەسەر وانی حیساب کەین، خوا و ئینسافیش لێمان قبوڵ ناکا لەبەر خاتری باوەڕێکی چەوتی خۆمان گوناهی ئەو جەنگانە بخەینە ئەستۆی گەلانەوە و بڵێین هەر دەبێ خالقی هەموو شتێک گەل بێ با ئەو شتە مەلعوونیش بێ. من دەڵێم تاکەکانی گەل هەر یەکەیان لە ژیانی ڕۆژانەیاندا ئەوەندە ناشیرنی و ناڕەوایی و دزێویە هەیە کە پێی نەوێ دزێوی ئەو مێژوانەشیان بخەینە سەر تاکی بەسەزمانی بێ دەسەلات چ گوناهێکی نەبوە لە پەیدا بوونیان، تەنانەت ئیمڕۆش خوا لێمان هەڵناگرێ زۆربەی گەل تاوانبار بکەین بەو کارە دڕندانە و ناڕەوایانەی ئەوان هیچ دەستێکیان تێیدا نیە. چ مانعێک نیە لەودا گەل پێی بگوترێ داهێنەر و خالقی مێژووی مەلعوون ئەگەر بە ڕاستی خۆی خاوەن و داهێنەری بووبێ. لەم ڕۆژگارەی خۆماندا بە چاوی خۆمان دیومانە گەلێک لە گەلان زۆر بە ئارەزوو و پڕ بە دڵی خۆی بەشداری کردوە لە تاوانێکی دڕندانەی گەورە دژی گەلێکی تر، لە کۆنیشەوە وا بوە گەلێک

بە هۆی باوەڕەوە وەیا لەبەر تەماع تێ کردن، هێرشی بردوە بۆ سەر گەلێکی تر و لێی کوشتوە و ماڵی وێران کروە و شتی لێ بە تاڵان بردوە. هەر لە نێوان هەمان گەلدا عەشیرتێک ئەوی تری شڕ کردوە خۆیشی بەو کارە هەڵداوەتەوە. کە ئەمە وا بێ من و تۆ بڵێین چی ! بەڵام کە وا نەبوو من و تۆ بۆچی لەهیچەوە خەلقی کەین هەر هەتا بگوترێ گەلان مێژوویان دروست کردوە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ سەیرێکی زۆر سەیرە کە وا هەر هەمان کەسانی بە پەرۆشن بۆ ئیسپاتی دەوری گەل لە پێک هاتنی مێژوو ، لە هەموو کەسانی تر خەریکتر و دڵگەرمترن بۆ ڕماندنی ئەو مێژووە. من لەو تەرزە دڵگەرمییە و خۆ خەریک کردنە خۆڕاییە ڕەها بووم و گەیشتووم بە ڕازی بوون بەم ڕاستە حیسابە : چی تاک کردوەتی با بە هۆی تۆقاندن و چەوساندنەوەی خەلقیش بێ ئەوا هی تاکە بە چاک و خراپییەوە، ئەوەی گەلیش تێیدا بەشدارە لە ڕێی خواهشتی ئاشکرایەوە ئەوا هی گەلە یاخود بە بەشداری گەلە، ئەویش بە چاک و خراپییەوە.

لەم خستنە بەر چاوی پەیدابوونی گیانی کوردایەتی، ڕۆڵێکی گەلی کورد هەبێ و تەقەللا و خواهشتی ئازادی تێدا بێ زۆر دوا کەوتوە لە پژانی هۆشی تاکەکانی کە حوکمدار و بوێژ و مەلا بوون. چ لزووم نابینم ڕازی نەبوونمان لە ڕووداو و هەڵکەوت بمان خاتە سەر خەریک بوون بە هەڵبەستی ڕۆڵێکی ساختە بۆ گەلی کورد. گەلانی تریش هەر وا بوون : جوولانەوەی تێکڕایان چەندین ساڵ و زەمان لە هی فەیلەسووف و خاوەن بیرەکانیان دوا کەوتوە. هەر وەک زۆربەی میللەت ناتوانێ ببێ بە زانای کیمیا و فەلەک و بایۆلۆجی، هەروەهاش ناتوانێ شان بەشانی فەیلەسووفێک وەیا بوێژێک وەیا حوکمدارێک بیری بڕوا بۆ«واتا، فکر، تجرید » کە مافی نەتەوایەتیش لەو پەراوێزە دایە.

بەلاتەوە سەیر نەبێ کە من مافی نەتەوایەتی بە «واتا و تجرید » دادەنێم لەبەر زیهنی گەلی کورد دا لەو کاتە باس لێ کراوەی سەدەی نۆزدەم دا : پیاوێکی عادەتی دەر و دەشت و کوچە و بازاڕی کوردستان ، بەرژەوەند و گوزەرانی خۆی و خێزانەکەی هێندە نەبەسترابۆوە بە هەرێمە دوورەکانی کوردستانی دوور لە هەرێمی خۆی تاکوو لە ڕێی ئەو پەیوەندییە مادییەی بەرژەوەندی موشتەرەکەوە هەستی نەتەوایەتی بۆی

ببێ بەو هەستە کە لە شتی مادی بەرچاوەوە پێی دەگا وەک گەرم و ساردی ئاو و هەوا وەیا ترش و شیرنی ترێ و پەسیرە وەیا خۆشی و ناخۆشی بێنی گوڵ و زبڵ .. بابایێکی سنەیی، باری چاک و خراپی ئابووری دیاربەکر بەر هیچ ڕاستە حیسابێکی ناکەوێ و کار لە وەزعی ناکا تا لە خۆوە بیری بۆ ئەوە بڕوا کە وا کوردبوونی سنە و دیاربەکر ئەرکێکی ئەدەبی وەیا مادی موشتەرەک دەخاتە سەرشانی هەر دوو مەڵبەند و ئامانجێکی یەکچوویان بۆ دروست دەکا. پاڵەیێکی ئەوسای هەڵەبجە ئەوەندەی بۆ گیسکێکی خۆی دەکۆشا و لەگەڵ دز شەڕی دەکرد و بە گژ گورگدا دەچوو، بۆ کوردبوونی هەولێر و ئامێدی دەیێکی ئەمەش ئامادەی خۆ ماندوو کردن نەدەبوو، ڕەنگ بوو هەر بیریش نەکاتەوە لە خەبات کردن بۆ کوردبوونی هەولێر، مەگەر بە دەرس دان و فێرکردنی. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ پاڵەی ئەوسای هەڵەبجە نەک بە نیسبەت هەولێرەوە بیری لە خەبات نەکردۆتەوە، لە عاست پاڵە دراوسێکەی خۆیشی کەمتەرخەم بوە چونکە گوزەرانیان بەیەکترەوە نەبەسترابۆوە. پەندی «لە برام دەن لە من مەدەن، وا دەزانم لە جەواڵی کا دەدەن » بەرهەمی کوتومتی بێ پیوەندی میانی سوود و بەرژەوەندی تاکەکانە. ئێستاش کار و باری فەلاحێکی کورد کە زەوی خۆی بکێڵێ چ پەیوەندییێکی نیە لەگەڵ هی دراوسێکەی. لە ژیانی سەرەتایی دا ئەم بێ پەیوەندییەی میانی بەرژەوەندی خەلق دیمەنێکی گشتی و جیهانییە و باس لێکردنی زۆری بە بەرەوەیە. لێرەدا ئەم ئیشارەتە بۆی شتێکی ناچاری بوو، پێویستی مەبحەس داخوازی کرد .

ئەمە حاڵی زۆربەی خەلقە بە نیسبەت بیرکردنەوە لە «واتا و تجرید». بەڵام وەزعی زیهنی حوکمدارێک وەیا بوێژێک وەیا فەیلەسووفێک شتێکی زۆر جودایە و لە هەموو ڕوویێکیشەوە جودایە. هەست و پەرۆشی ئەمانە بۆ «فکر و واتا » شتێکی دوورەدەست نیە بە نیسبەت سەرچاوەکانی بیرکردنەوە و، تا ڕادەیێک ، خەریک بوونیشیان. دوور مەبینە هەر یەک لەمانە بەرژەوەندی تایبەتی خۆی بکا بە قوربانی کوردبوونی هەرێمێکی هەرەدووری کوردستان. میللەتیش کاتێک کە گەیشتە پلەی بزووتنەوە و ڕاپەڕینی نیشتمانی لە ئەنجامی پێش کەوتن لە مەیدانەکانی فکر و

مادەدا، ئەویش وەک ئەدیب و فەیلەسووف خۆ بەخت دەکا لە پێناو کوردبوونی هەموو بستێک لە خاکی وڵاتەکەی.

وەنیە هەر سەرەتای بیرکردنەوەی نیشتمانی لە تاکانەوە دەست پێ بکا، فەلسەفەی چینایەتیش کە بە زاهیر دەبوو لە جەرگەی چینی هەژار و ڕەش و ڕووتەوە هەڵستێ ، ئەویش لە خاوەن بیر و فەیلەسووفی چینەکانی هەورازترەوە هەڵ دەقوڵێ، دواتر سەرەوژێر دەبێتەوە بۆ ناو ڕیزەکانی چینی هەژار و پڕۆلیتاریا، خواش دەزانێ بە چ شێوەییێک دەچێتە مێشکیانەوە. کرێکارێک وەیا پاڵەییێک وەیا کاسبێکی بچووک ئەو ئیمکانە زیهنییەی نیە بگا بە پلەی پالاوتنی«تیۆری» لە ڕاگەیاندن و پەیامەکانی واقیعەوە ؛ ئەو ناتوانێ واقیع بڵێتەوە لە گوتە و نووسینی خۆی دا، ڕەنگە هەر نەشزانێ بنووسێ.. واقیع تێ ناگا تا بتوانێ لە نووسینی خۆیدا بی لێتەوە. ئەگەر فەیلەسووفی چینی بورجوازی وەیا هەورازتر لە جیاتی پڕۆلیتاریا فەلسەفەی پڕۆلیتاری دانەنێن ڕەنگە ئەو فەلسەفەیە هەر دانەنرێ وەیا سەدان ساڵ دوا بکەوێ. دوای دانانی فەلسەفەکەش دەیان و سەدان ساڵ تێدەپەڕێ بەر لەوە زۆربەی پڕۆلیتاریا تێ بگا وەیا خەباتی بۆ بکا. کە خەباتیشی بۆ کرد دەیان ساڵ تێ دەپەڕێ تا تێ دەگا لە کوێوە هەڵە و چەوتی کەوتۆتە تطبیقیەوە . بە ڕاستی کاری «تنظیر» واتە وەرگرتنی دەستوور و«نظریە» لە هەڵکەوت .. هەبوون.. سروشت.. موجود.. پلەی گۆڕان .. بەرژەوەند .. یا هەر تعبیرێکی تر کە خۆت ڕات لێیە، پۆپی دەسەڵاتی زیهنی مرۆڤە و لە هەموو کردەوەکانی زەحمەت ترە . ئێستاش سەرم لەوە سووڕ دەمێنێ چۆن زانایانی فەلەک بەر لە 2500 ساڵ توانیویانە نەخشەی بزووتنەوەی ئەستێرەی زوحەل وەیا مریخ بکێشن. فەرموو خۆت سەیرێکی ئاسمان بکە و پێم بڵێ کوا زوحەل و کوا مریخ. هەر زەحمەتی و سەختی تێ گەیشتنی ئاسمانە کە ناهێڵێ تاک تاک نەبێ پسپۆڕی تێدا پەیدا بێ، خۆ لە نێوان نەخوێندەواندا فەلەکناس هەر پەیدا نابێ. لە فەلەک واز بێنە و وەرە سەرباسی زمان کە هەموو دەم لە بەر گوێی خەلق دەزرینگێتەوە : لەوێشدا دۆزینەوەی دەستوورێکی مەیلەو نهێنی چندین زانای تێدا بە هەڵە دەچێ. خولاسە«فەلسەفە، نظریە ، تجرید » لە هەر مەیدانێکدا

بێ، بەپێی تایبەتیەکانی ئەو مەیدانە زەحمەت و نەفەس بڕە ، هەڵبەت یەکێک لەو فەلسەفانەش بیری نیشتمانی و قەومی و چینایەتییە.

بەڕاستی تێکڕای باسی پڕانی هۆش و هەستی نەتەوایەتی کورد و سەرە باسی ڕۆڵی«تاک» لە مێژوودا تا بلێی پان و قوڵن، دەشزانم ئەم چەند دێڕە وەیا لاپەڕەی تزە لە نووسینیان بوومەوە هەر بایی ئەوە بوون کەلێنی ڕەخنەگر بدەن تا بە ئارەزووی خۆی ڕەخنەم لێ بگرێ ، هەر خۆم چەندین ڕەخنەم هەیە لە نەفەس کورتی و سەرڕەوی نووسینەکەم لەو باسانەدا. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ناچار بووم بەوە کە ئیشارەییێکیان بۆ بکەم و هەوڵ بدەم کولانەییێک بکەمەوە تا هەر نەبێ پرشنگێکی ئەو باسانە بکەوێتە ناو نووسینەکەوە چونکە بێ گومان ئەو باسانە پەیوەندییێکی بەهێز و نزیکیان هەیە لەگەڵ بابەتی نووسین : بە قەدەر ئەوە باران کاریگەرە لە ڕوانی گیا و گوڵ، پەیدابوونی سەرەتای هەستی نەتەوایەتیش لە کوردستانی ژێرووداعەلاقەدارە لەگەڵ هەڵکەوتنی حاجی قادر، هەر نەبێ ئەمە باوەڕی منە و دەبوو ڕوونی کەمەوە یا هەر بە جارێ لە هەموو باسەکە وسکت بم.

پوختەی قسە ئەوەیە ، چی زانراوە، لە ڕێی قسەی دەماودەم و واتای هەڵبەستەکانی حاجی و دەستنووسی خۆی بەسەر کتێبەکەی سیوطییەوە هەموویان لەوەدا یەکتر دەگرنەوە کەوا حاجی قادر دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ کوردایەتی کردوە. سەرەڕای ئەمانە، کە هەموویان بەڵگەی مادین ، پڕانی هەستی کوردایەتیش لە کوردستانی سەردەمی حاجی قادر دا وا داخوازی دەکا کە وا حاجی قادر دوای گەیشتنی بە واقیعێکی پێشکەوتووتر لە کوردستان ئیمکانی مادی لەباری بۆ پەیدا بووبێ کە خەباتی سیاسی و کوردایەتی تێدا بکا : ئا ئەم لێکدانەوەیەش بەڵگەی زیهنییە .

سەرەوژوور چوونەوەییێک

خوێنەر بمبوورێ لەوەدا کە بە ناچاری زنجیرەی باسی بەسەرهاتی حاجی قادرم بڕیەوە بۆ مەبەسی ڕوون کردنەوەی لایەنی زۆر گرنگی سەرەتای دەست پێکردنی خەباتی سیاسی حاجی، بۆ ئەم مەبەسە هەنگاوێکی زەمەنی فراوانم هاویشت لە ڕۆژانی خوێندنی باڵەکەتیەوەی تا دوا ڕۆژی مانەوەی لە کۆیێ بەر لە سەفەری بۆ تورکیا. ئێستا کە وا ئەو ئەمانەتە زلەم لە ئەستۆی خۆم داڕنی و خستمە سەر خوانی مێژوو بۆ بەرچاو و زیهنی بینەر و نووسەر و خوێنەری کورد و غەیری کورد، بەرەو دوا هەڵ دەکشێینەوە بۆ ئەو جێگە و کاتە کە لە گەشتەکەی خوێندنی حاجی لە باڵەکدا پێی گەیشتبووین.

پێشتر گوتم نازانین دوای کەین و بەینی «میرکوڕان و میرکچان» و پەخش بوونی ماکی هەراو بەزمەکە کە تاقمی «پەڕ بەجیق» بوو، حاجی قادر چەند ماوەتەوە لە باڵەکەتی. نە شتێکمان بۆ ماوەتەوە لە گوتەی دەماودەم نە چ نووسینێک بە ئێمە گەییوە حاڵیمان بکا کام ساڵ و کام کژ حاجی لە باڵەکەتیەوە چوە بۆ کوردستانی ئێران. تەنها ڕێچکۆڵەییێک نزیکمان خاتەوە لە گەلاڵەکردنی فکرەییێک لە بارەی ماوەی مانەوەی حاجی لە باڵەکەتی دوای ئەو هەرایە، ڕێچکۆڵەی پڕ کۆسپ و بەردەلانی تەخمینە. لێرەشدا بۆ بەراورد کردن و لێکدانەوە و تێ بڕ کردن چەند بنگەییێکی پتەو هەیە هەڵوەستیان لەسەر بکەین و بە دەور و پشتی خۆمان و مەورزووع دا بنواڕین : لەم چەند تێبینییەی خوارەوە دا دا شێوەییێکی ڕاستی وەک تارمایی پشت پەردەی تەنک دێتە بەر چاوی سرنج دەر :

1 ـ حاجی قادر تاوانێکی نەبوە وەک تاقمەی«پەڕ بە جیق» ناچاری بکا باڵەکەتی جێ بهێڵێ و لێی دەرچێ .

2 ـ حاجی کە هاندەرێکی نەبوە بۆ دەرچوون لە باڵەکەتی، خولیاییێکشی نەبوە وەک هی حاجی عەبدوڵڵا بەو وڵاتەی ببەستێتەوە.

3 ـ ڕووداوی ناقۆڵای وەک ئەو هەرایەی«میرمیرانێ» هەستی ڕاحەتی کەم دەکاتەوە لای کەسێک هەراکەی دیبێ با بۆخۆیشی تێیدا گوناهبار نەبووبێ. ئەگەر هۆیەکانی مانەوە و نەمانەوەی حاجی لە باڵەکەتی بژمێرین ئەو هەرایە دەخرێتە ڕیزی هۆیەکانی نەمانەوەی.

4ـ بە دوا ئەم چەند لێکدانەوەیەدا لێکدانەوەییێکی جغرافیمان دێتە بەر لە لای خۆیەوە یارمەتیمان بدا لەو تەخمینەدا. کە بێین و ڕووپێو «مساحە»ی باڵەکەتی بە ڕووپێوی ئەو شوێنانە بگرین کە حاجی گەشتی تێدا کردوە لە دیوی کوردستانی ئێراندا دەبینین ڕووپێوی ئەودیو گەلێک فراوانترە. لە دیوانەکەی و کتێبەکەی سیوطی ناوی لاجان و سندووس و بانە و بێتووش هەن. نووسینی تریش هەیە لەگەڵ«تواتر» کە ئیسپاتی ئەوە بکەن حاجی لە سابڵاغیش بۆ خوێندن ماوەتەوە ناوی سەردەشتیش لە شیعری حاجی دا دەدیترێ . ناوی سەردەشتی بە تەوریە لەم چوارینە دا ساز داوە لە حاڵێکدا دووچاری نەخۆشی زەردوو(زەرتک) بوە :

لە سەردەشتی میحنەت پەڕەی کردەوە
کەوانی بەڵا لۆکەکەی پەیکەرم
بەلاڵووکە دەرمانی دەردم دەڵێن
بە پارە وەگیر ناکەوێ بی کڕم

بە یەکدی گرتنی ڕووپێوی باڵەکەتی لەگەڵ کوردستانی ئێران یارمەتی ئەوەمان دەدا بەپێی پانابییان پشکیان بۆ دانێین لەو حەوت ساڵەی گەشتی فەقێیەتی حاجی قادر چونکە بەلای کەمەوە حەوت ساڵی تەواوی لەم دوو هەرێمە بەسەر بردووە.

ئەمانە ڕاستی زیهنی و واقیعین. باوەڕ دەکەم ئەگەر لێرەشدا لە ڕێی «مەسڵەتی»یەوە بەشە زۆرترەکەی ئەو حەوت ساڵە بدەین بە کوردستانی ئێران بە ڕێ بازێکی هەڵە و ناعادڵانەدا نەڕۆیشتووین. کە بڵێین حاجی لە «1270»وە تا «1277» بە خوێندنەوە خەریک بووبێ لەم دوو وڵاتەدا، سێ ساڵی سەرەتا بۆ باڵەکەتی و چوارساڵی دواییش بدەینە کوردستانی ئێران مەسڵەتێکی بێ تەڕەفانەمان کردوە. مانەوەی حەوت ساڵ بێ، وەک بۆی چووین ، یا خود بە پشکنینەوەی زیاتر هەڵکشێ و داکشێ بنگەی مەسڵەتیەکە و دابەش کردنەکە ناگۆڕێ ، چونکە ڕووپێوەکان و ناوی شوێنەکانی لێ خوێندنی حاجی هەر ئەوەن کە هەن.

دیسان دەبێ لێرەدا بڵێمەوە، بڕیاری یەکجارەکی لە دەسەڵاتی مندا نیە. دەشێ بەڵگەی گوتەی دەماودەم وەیا نووسین وەیا ڕاگەیاندنی ڕووداو وەیا لێکدانەوەییێکی ورد و قووڵتر ئەم حیسابەی من هەڵوەشێنێ وەیا بیگۆڕێ چونکە مومکینە چۆنەتی ڕاستەقینە شتێکی جودا بێ لەو ڕواڵەتەی بە تەخمین دۆزیمانەوە وەیا نەخشەمان کێشا. بە ڕاستی کێشانی نەخشەییێک کە سەر لە بەری گەشتەکەی حاجی دیار خات پێ ویستی هەیە بە هاریکاری گشتی ، واتە هەر کەسێک شتێکی لێ بزانێ زانینەکەی خۆی بخاتی بارستی زانراو لەم گەشتە. وە نیە ئەمەش کارێکی گران وەیا کەس نەکردە بێ، بە پێچەوانە هەم ئاسانی و هەم هی وەک ئەو لە کۆن و نوێ و لە هەموو لایەکدا کراوە و بەرهەمیشی زۆر بە نرخ بوە : هەر کەسەی شتێکی لێ دەزانێ بە دوو سێ دێڕ بیخاتە سەر کاغەزێک و بی نێرێ بۆ کۆڕی زانیاری کورد وەیا زانکۆی سلێمانی وەیا کارگێڕیەکانی«تربیە» لە پارێزگاکانی کوردستان وەیا کارگێڕی گشتی خوێندنی کوردی لە بەغدا وەیا یەکیەتی ئەدیبانی کورد وەیا لیژنەی بیرەوەری حاجی قادر لە کۆیێ وەیا دەستەییێک لە وانەی بە ڕۆشنبیری کوردییەوە خەریکن وەیا هەر نووسەرێک کە لە سەر حاجییان نووسیوە وەیا هەر جۆرێکی تر کە خۆی بەلاوەی پەسندە، بە مەدا مەعلووماتەکەی لە تێ چوون دەپارێزێ و خەرمانی شارەزاییمان بە ژیانی حاجی دەوڵەمەندتر دەکا.

چەند جاران گوترا و ئێستاکەش دەبێ بڵێمەوە مەعلووماتی چەند و چۆنی ئەو ساڵانەی خوێندنی حاجی لە کوردستانی ئێراندا، وەک هی تێکڕای ژیانی ، پچڕ پچڕ و ناوە ناوە و لێرە و لەوێن. بێ تەگەرە نازانرێ کە لە باڵەکەوە تێی کردوە بۆ دیوی ئێران هەوەڵ جار لەکوێ بەند بوە و لێی خوێندوە. بەڵام ڕەنگە بتوانین لە ڕێی سەرە داوێکەوە کە بە دەستمانەوەیە لە باڵەکەتی ، بگەین بەو سەری داوەکە لە کوردستانی ئێران بە هۆی هەڵکردنەوەی داوەکە ، بەڵەوباڵ، لەم سەرەوە بگەین بەو سەر : سەرە داوەکە لەوە ڕا دێتە دەستمانەوە کە وا حاجی دوای پیر بوونی هاوین بە دەمەو پایزەوە لە کوێستانەکانی باڵەکەوە سەروژێر بووبێتەوە بەرەو کوردستانی ئێران. زانیمان ، پێشتر لەم نووسینەدا ،

فەقێ کە گەشتی بەرەو کوێستان دەکەن لە گەرمیانەوە ، دوای بەسەر چوونی بەهار و لە دەمەو هاویندا دەست بەو گەشتە دەکەن . کاتێک بە پێچەوانە ، لە کوێستانەوە بەرەو گەرمێن ببنەوە لە کۆتایی هاوین و دەمەو پاییز سەرەوژێر دەبنەوە بۆ گەرمێن. ئەمە بڕیاری واقیعە و بە دەست کەس نیە ، دەستوورەکەش ناگۆڕێ مەگەر کاریگەرێکی لاوەکی بێ و بە زۆر بیگۆڕێ . بە نیسبەت حاجی قادریشەوە چ ڕووداوێکی ئەوتۆ نەبیستراوە ناچاری کردبێ لە کاتێکی بێژۆک«شاذ» دا بەرەو گەرمێنی کوردستانی ئێران لە کوێستانی باڵەکەتی کوردستانی عێراقەوە سەفەر بکا. بەپێی ئەم لێکدانەوەیەم بیرم بۆ ئەوە چوو کە وا حاجی هەوەڵ زستانی دوای جێ هێشتنی باڵەکەتیی لە جێگەیێک ڕابواردبێ هەم خوێندنی تێدا بکرێ و هەم فەقێیی تێدا بجەوێتەوە و بحەسێتەوە . بێ ئەوە هیچ بەڵگەیێکی نووسراو وەیا گوتەی دەماودەمم بە دەستەوە بێ و تەنها لە ڕێی ئەو لێکدانەوەیەی تازە خستمە بەر چاوی خوێنەرەوە من بۆ ئەو ئیحتیماله چووم کە وا حاجی دوای جێ هێشتنی باڵەک لە دەمەو پایز دا بۆ سابڵاغ ڕۆیشتبێ . ویستم بزانم ئاخۆ لایەنی نیزیکی و دووری لەگەڵ ئەم لێکدانەوەیە ڕێک دێ؛ چاوێکم بە نەخشە«خريطه» دا خشاند دیتم سابڵاغ دەکەوێتە کێشی باڵەکەتی ، واتە خەتێکی ئاسۆیی بکێشی لە باڵەکەوە بەرەو خاوەر بە سەر سابڵاغدا دەکشێ. لەم ڕووەش سابڵاغ دەبێتە نزیکترین ئیحتیمال. هەموو مەرجەکانی خوێندنی سوودبەخش و حەوانەوە و حەسانەوە ، سەرەڕای نێزیکی ، لە سابلآغدا کۆ بۆتەوە . مەلا و «مدرس»ی چاک و مزگەوتی ئاوەدان و کەرەستەی حەوانەوە بە تێر و پڕی لەسابڵاغدا هەبوون، حاجیش لەوە زیاتری ناوێ ، بە دەستیشی ناکەوێ ، تا دوودڵی بکا و جێگەیێکی تر هەڵبژێرێ بۆ خوێندن . کەواتە ئەگەر داخوازی حاڵ بکەین بە بەریوان دەبێ بەوە ڕازی بین کە بڕیاری بەریوان غەیری سابڵاغ دەس نیشان ناکا بۆ هەوەڵ جێگەی تێدا خوێندن بە نیسبەت یەکێکی وەک حاجی قادرەوە کە لە پایزدا بە نیازی خوێندن بچێتە کوردستانی ئێران لە باڵەکەوە .

کە دڵی خۆمان بەو لێکدانەوەیە تەسکین کرد و گوتمان حاجی بەر لە هەموو جێگەیێک ڕووی کردە سابڵاغ ، لەوە بەولاوە نازانین چەند کات

لەوێ ماوەتەوە و بە دوا ئەوێ دا بۆ کوێ چوە و گەشتی خوێندن چەند جێگەی یەک لە دوای یەکی پێ گۆڕیوە و چەند جاران هاتۆتەوە سابڵاغ . خەتی هامووشۆی حاجی بە هەرێمەکانی کوردستانی ئێراندا چ سەردەری لێ ناکرێ .

ڕەنگە بەلای هەندێ کەسەوە دۆزینەوەی ئەم خەتە بایەخێکی نەبێ و نەدۆزینەوەشی زیانی نەبێ ، بەڵام من لەو باوەڕەدا نیم و ئەگەر بۆم کرابا خەریک دەبووم بە پێکهێنانی خەتێکی زیهنی لە ڕێی وردبوونەوە لە هەموو ئەو سەرچاوانە کە لێ وردبوونەوە هەڵ دەگرن. وەنیەئەم کارەش لە ژووروی دەسەڵاتی تۆژینەوەی پسپۆڕانەی نەفەس درێژ بێ ، بەڵام نەفەسی وا درێژ بە بەر سینەی منەوە نیە با خۆشم بە پسپۆڕ دانێم لە هەڵگرتنەوەی شوێن پێی گەشتەوەران.

وەک لێرە بە پێشەوە لە موناسباندا ڕاڕەو گوتومە ، تەواتوری بێ گومان هەیە لەودا کە حاجی دڵی بۆ کچێکی سابڵاغی چوە ، بەڵام نە ناوی کچە و کەس وکاری دەزانرێ و نە مەعلوومە دڵدارییەکە چەندی دەوام کردوە و نە هیچ باسی ئەو لایەنەش هەیە کەوا بۆچی دڵدارییەکە سەری نەگەیاندوە بە مارە کردن . بە هەمە حاڵ ئەو دڵدارییەی حاجی ڕێکەوتێکی بایەخدارە لە ڕووی ئەوەوە کە وا کەلەبەرێک دەکاتەوە بۆ ناو دەروونی حاجی و پەردەیێک لە عاتیفەی هەڵدەداتەوە لەوەڕا تیشکێک بخەینە ناو ئەو دەروون و عاتیفەیەوە و هەندێک بە ناوەرۆکی ئاشنا بین. دوای نەختێکی تر ئەم گەشتە پڕ جورئەتەمان بۆ ناو باغی دڵداری حاجی دەست پێ دەکەین و وەرامی هەندێ پرسیار دەدەینەوە و سەیرەک «علامە تعجب» لەسەر ئەو مەوزووعە دەسڕینەوە: ئەمە دەکەین لە سنووری ئەو ئیمکانە کە هەبوونی سەرچاوەی لێکدانەوە بە دەستمانەوە دەدا.

بەپێی باس و خواسێک کە سابڵاغ بە ئێمەی ڕاگەیاندوە حاجی سەردەمێک لەوێ ماوەتەوە . لەو ماوەیەدا بەینێک لە مزگەوتی ڕۆستەم بەگ لای(مەلا حسێن)ی خوێندوە ، مەلا حوسێنیش هەر بە مزگەوتەکەوە هەڵدراوەتەوە و گوتراوە مەلا حوسێنی مزگەوتی ڕۆستەم بەگ . چەند دێڕە شیعرێکی لە دیوارێکی مزگەوتەکە نووسی بۆوە ، هەر مابۆوە تا لەو

ساڵانەی دوایی دا ژێر سواغی سپیکاری کەوتوە. بێ گومان کەمتەرخەمی و بێ پەرۆشی نەبا دەبوا نووسینەکە وەک خۆی بهێڵرێتەوە لە ناو سپی کاریەکەدا و ببێتە میراتێکی مێژوویی و ئەدەبی و نەتەوایەتی زۆر نرخدار. ناشزانم برە شیعرەکە هەڵبەستی خۆی بوە یا شیعری شاعیرێکی تر بوە و کەوتۆتە بەر دڵی و کردوەتی بە مەشقی سەر دیوار . کاتێکی وەک ئەمە لە مزگەوتێکی کۆیەشدا کرا بەڵام بە نیسبەت برایێکی حاجی قادرەوە کە(کەیفی جوانرۆیی)یە . بۆ خۆم دیتبووم لە دیوارێکی هەیوانی مزگەوتی حاجی مەلا عومەر لە کۆیێ بە خەتێکی زۆر خۆش ڕستە« عز من قنع و ذل من طمع » نووسرابوو. دەماودەم لە پێشینانەوە دەگوترا خەتەکە هی(کەیفی)یە. ئەم گوتەیەش جێی گومان لێ کردن نیە ، چونکە هەر وەک هۆیەکی تایبەتی نیە بۆ گومان لێکردنی بەڵگەش هەیە پاڵپشتی بکا و ڕاست بوونی بسەلمێنێ : لەناو کەوانەی یەک لە دوو پیتە «ع»ەکان کە بە خەتی گەورە نووسرابوو چوارینەیەکی فارسی خەت خۆش هەنوو بە نووسینێکی ورد لێرەدا تۆماری دەکەم :

نوشتم این براین ایوان خانه
بماند از من مسکین نشانه
اگر گویند این مسکین کجا رفت
بگو بگریخت از جور زمانه

واتای چوارینەکە کەوا لێرەدا دەینووسم :

ئەمەم نووسی لە هەیوانی ئەم خانەیە
تا لە منی مسکینەوە بە نیشانە بمێنێ
ئەگەر بڵێن ئەم مسکینە بۆ کوێ چوو
بڵێ لەبەر ستەمی ڕۆژگار هەڵات

به تەواوی لەگەڵ ئەو بەسەرهاتە بێ گومان دەگونجێ کە هۆی دەرچوونی کەیفی بوە لە کۆیێ. کە وا بێ لەم چوارینەیەدا سێ شایەد کۆ دەبنەوە بۆ ساغ کردنەوەی هەڵبەستیان لەلایەن«کەیفی»یەوە :

یەکەمیان خەت خۆشی: کەیفی ناوبانگی هەیە لە خەت خۆشی دا.
دوەمیان بوێژی : کەیفی لە ڕیزی هەر پێشەوەی بوێژانی کوردەوە دێ .
سێیەمیان ، هەڵاتن لە دەست جەوری زەمانە : کەیفی لەوانەیە ببێتە نموونەی غەدرلێکراوی .

کە ئەم سێ شایەدە وەک کۆڵەکە خۆ بدەنە بەر گوتەی دەماودەم چ درزێک نامێنێتەوە تروسکەی گومانی لێوە بدیترێ .

ئەم خەت و نووسینە و چوارینەیەی کەیفیش وەک نووسینەکەی حاجی کەوتە ژێر سواغی سپی کاریەوە. بەڵام خۆ و تالع چوارینەکە ئەزبەر کرابوو بەر لە ون بوونی. من لەڕێی مەلائەمین یومنی خەت خۆشەوە چوارینەکەم پێ گەیشت ، کە خۆی کۆیی یە و ئاوارە بوە و ئێستا لە بەغدا نیشتەجێیە. خوا لێخۆش بووی مامۆستا«صابر اسماعیل» کردی بە دیاری بۆم .

لە دیوانەکەی حاجی ، قەسیدە مەدحی خێوەتی قەرەنی ئاغا یەکێکی لە چەند سەرچاوەیێکی کەم و تاریک کە بە هێما شتێک ڕاگەیەنن لە خەتی بزووتنەوەی حاجی لە کوردستانی ئێراندا. با بزانین چۆن !

لە خوێنەر داوا دەکەم وەک من سرنجی وردی خۆی بداتە ئەم بەیتە :

هەر وەک ئەلفی جانە ستوونی لە سکوندا
نەک تابیعی غەیرە و«متحرک» وەکوو «هەمزە»

دەزانین لە عەرەبی دا کە پیتی ئەلف بزووت دەبێتە هەمزە. لێرەدا کارمان هەر لە گەڵ ئەلف و هەمزە دا هەیە ، وردەکاری تری شیعرەکە جێگەی تایبەتی و کاتی لەبارتری هەیە. کەواتە بەوەندە اکتفا دەکەین کە بڵێین ستوونەکانی خێوەتەکە وەک ئەلفە کە لە وشەی«جان» دا وەستاوە سکونی بەستوە و نابزوێ ، خۆ «متحرک ـ بزۆز » نیە وەکوو

«همزە» کە سکوونی بۆ نیە و هەر دەمە لەسەر بارێکە . لەم ڕواڵەتەدا «توریە»یێک هەیە بێ دەلالەت نیە لە ڕووی دروست کردنی شێوە خەتێکی گەشت و هامووشۆی حاجی. دەزانین ئەوسا لە کوردستانی ئێران سەرەک عەشیرەتی«مەنگوڕ» هەمزاغا بوە. بێ گومان لە لایەن ناوبانگ و دەسەڵاتی عەشیرەتییەوە هاوتای سەرۆکانی پیران و مامەش و عەشیرەتەکانی ئەو هەرێمەی کوردستانی ئێران بوە . لەم بەیتەدا حاجی قادر کە سکونی ئەلف دێنێ بە مەدح و بزۆزی«همزە» دێنێ بە بەزم ، لە ژێر پەردەی«توریە»دا هەمزاغا دەشکێنێ بۆ مەدح کراوەکەی خۆی. من لەمەوە بیرم بۆ هەندێ دەڕوا کە وا حاجی لە گەشتی گەڕانەوەی دا ئەم قەسیدەی هەڵبەستبێ ، واتە دڵنیا بوە لەوە جارێکی تر ڕێی بەو هەرێمانە ناکەوێ کە دەسەڵاتێکی هەمزاغای مەنگوڕی تێدابێ ، دەنا حاجی لەوە زیرەکترە یەکەم سەلاموعەلێکی لە کوردستانی ئێران بە نانەوەی بنیادی ناکۆکی بێ لەگەڵ کەڵە میرێکی وەکوو هەمزاغا دا. خۆ ناشچێتە عەقڵەوە بگوترێ ڕەنگە حاجی لە سەرەتای چونیەوە بۆ کوردستانی ئێران بڕیاری دابێ هەرگیز بە مەنگوڕایەتی دا گوزەر نەکا یا لێی نەمێنێتەوە.

جگە لەو تێ بینییەی نارەزایی هەمزاغا ، قەسیدەکە بۆ خۆی خەریکی مەبەسێکی وابوە باوکی گوڵێ ناکۆکی لە حاجی نارەزا بکا هەرچەند لەسەر بناغەی مەدحیشەوە هەڵستابێ چونکە لێتەوە دیارە ، حاجی زیاتر لە مەدحی بنە و بارگەی«شاهەنشەهی ئەرز» بە خەیاڵ و شێوە شیرینەکانی(گوڵێ)وە خەریکە و نامە و ڕاسپاردەی خولیایی بۆ ئەو دەنێرێ . وا پێ دەچێ نازداری کیژەکە وەها هەستی حاجی جووڵاندبێ گەلێک بەولای مەدحی سادەوەی بردبێ تا گەیاندوەتی بەوە تەما و حەزی خۆی بە پێ دزیلکە گەیاندۆتە پەرژینی دەوری گوڵ و گوڵزار و ئاڵووالای قەد و باڵای گوڵێ . لەم تێ بینیەشەوە هەر ئەوە دێتە دڵانەوە کە قەسیدەکەی دوای جێ هێشتنی کوردستانی ئێران دانابێ نەک لە سەرەتای چوونی بۆ ئەو دیو یا لەو کاتانەدا کە لەوێی خوێندوە . کە ئەم تێ بینییانە بە هەند هەڵگرین و بڕیار بدەین لە دەمی هاتنەوەی بۆ کوردستانی عێراق مەدحەکەی هەڵ بەستوە دەرحاڵ خزمەیەتی ئەویش

لەگەڵ مەدحەکەی ئەمین ئاغا دێتە بەرچاو ، لە ڕووی لە یەکتر نێزیکی کاتی هەڵبەستنی هەر دوویانەوە ، چونکە وەک گوتمان مەدحەکەی ئەمین ئاغای لە دەمی هاتنەوەی بۆ کۆیێ داناوە ، باوەڕ دەکەم هەر لە ڕێی گەڕانەوەی بەرەو کۆیێ لە هەڵبەستنی بووبێتەوە تا بەڕاستی ببێتە دیاری سەفەر. کە قەسیدەکان بە یەکدی بگری هێزو نەفەسی هەر دوویان وەک هێز و نەفەسی یەک تەمەن دێنە بەر هەستی سەرنجدەرەوە .

بەیتێکی تریش لە بەیتەکانی قەسیدەکە ئەوە ڕادەگەیەنێ کە وا حاجی دوای دوور کەوتنەوەی لە لاجان بڕە شیعرەکەی هەڵبەستوە ، واتە سەرەڕای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ کە قەڵغانێکی پارێزگارییە بۆ حاجی ، قەڵغانێکی تریشی لەوەدا دیوە کە لە دووری لاجانێوە دەردی دڵی خۆی گوتوە .

هەر لێرە هەتا دەشتی بەهەشتی لاجان
ئاهیستە بڕۆ نەک وەکوو دێوانەیی هەرزە

دیارە«ئێرە» شوێنێکی دەرەوەی لاجان ڕادەگەیەنێ.

هەرچەند نەشزانین ئەو شوێنە کوێیە لە خۆوە دیار دەکەوێ دەبێ شوێنێک بێ لە بەینی لاجان و کۆیێ ، چونکە گوتمان لە گەڕانەوەی بەرەو کۆیێ شیعرەکەی هەڵبەستوە. وەک بڵێی، حاجی قادر، دوای دیتنی گوڵێ و ورووژانی پەپوولەکانی خولیای بە ڕەنگ و بێنی ئەم گوڵە گەشە ، هەر هەمان وەزعی پڕ جۆش و فڕکە خوێنی ، جەزبە و تاسە و پەرۆشی خۆی بە گەرم و گوڕی لە بوڕکانی دەروونییەوە هەڵێنجاوەتە ناو تاوەی ئەو هەڵبەستەوە . لەوە بەولاوە ، واتە دوای دانانی هەڵبەستەکە چ ، ڕاستییەکی زانراو نیە تێمان بگەیەنێ ئاخۆ حاجی شیعرەکەی ناردوە بۆ لاجان بە هومێدی هاتنەوە گوتە و وەرامێک لەوێوە یا خود وەک هەموو هەڵبەستێکی بێ ئامانج خستۆتیە سەر زار و زمانانەوە .. ! بۆرە حیکایەتێک هەیە دەڵێ کە شیعرەکان گەیشتوونەتە قەرەنی ئاغا گوتوەتی ئەگەر«گوڵێی» لێ داخوازی کردبام پێم دەدا ، گۆیا قسەکەش گەیشتۆتەوە حاجی ئەویش گوتوەتی بە کام ماڵ و حاڵ و وەزعی لەبارمەوە داخوازی گوڵێ بکەم! هەرچۆنێک بێ کاتێک حاجی

شیعرەکانی داناون چ مەعلووم نەبوە خاوەنی گوڵێ چۆنیان پێشوازی لێ دەکا تاکوو حاجی بە ئومێدی ڕەزامەندی ئەوەوە لە لاجان وەستابێ . نەخێر بێ گومان لە دەروەی لاجانێ ئەو شیعرانە هەڵبەستراون ئیتر هەناردرابێ بۆ لاجان بە دەم ئومێدێکی شلۆقەوە یا خود لای حاجی لەسەر پەڕە کاغەزێک هەناسەی حەسرەتی بە خامۆشی هەڵێنابێ . لە نێوان هەموو ئیحتیمالاندا دڵی من بۆ ئەوە دەچێ حاجی چ ئومێدێکی بە گوڵێ نەبوە لەو هەڵبەستەدا ؛ چ ئومێدێکی هەبا دەبوا ڕێگەییێکی تر بگرێتە بەر نەک هەڵبەستەکە بکاتە لەمپەرێکی گەورە لە پێش خۆی دا چونکە لە شیعری وەها بێ پەردەی پڕ لە وەسفی جوانی دەوەشێتەوە کە نیمچە ئومێدێکیش هەبێ لە ناوی ببا . ئەم هەڵبەستە هەرگیز نابێتە خوازبێنی کەر و بەربووک ..

داستانی «گوڵێ» هەرچەند ئەویش سەرەتا و ئەنجام و کەین و بەینی بێ سەر و شوێن بمێنێتەوە وەک داستانی دڵداریەکەی حاجی لە سابڵاغ ، تیشکێک دەداتەوە بۆ ناو دەروونی «عاطفی» حاجی قادر و لە گەشتی ناو ئەو دەروونە دا شوێن هەنگاوان ڕوون دەکاتەوە. جگە لەمەش چەند پەیامێک لەسەر و کاری حاجییەوە ڕادەگەیەنێ وەک ئیشارەکانی «بێ تەل» ، دەبێ وەربگرین و تەرجەمە بکرێتەوە بۆ سەر وتووێژی زمانی خۆمان .

یەکێک لەو ڕاگەیاندنانە دیارکردنی ساڵی دانانی شیعرەکانە: بەپێی ئەوە کە حاجی لە سەفەری بەرەو گەرمێن و هاتنەوەی بۆ کۆیێ و ئەڵودای دواجار لە کوردستانی ئێران شیعرەکانی دانابن دەبێ لە 1277 ئەو دانانە کرابێ چونکە پێشتر بە وردبوونەوەییێکی درێژدار ئەو لایەنەمان مەیلەو ساغ کردەوە کە وا حاجی ، بەپێی نووسینەکانی سەر سیوطی ، بەر لەو ساڵە دا ڕووەو گەرمێن نەبۆتەوە . کە ئەم لێکدانەوەیە ڕاست بێ خەیمەی دەشتی لاجان بە خاوەنیەوە و بە گوڵ و گوڵاڵەی گیا و ئادەمیەوە دەبنە یەکێک لە کێلەڕێ (32) هەرە دیارەکانی ڕێبازی فراژی بوون و «تکامل»ی بەهرە و هونەری شاعیریەتی حاجی کە وا، لەبەر زێدە دیاربوونی ، گلۆپی ڕەنگاوڕەنگیشی بە سەرەوەیە بۆ ڕێ نومایی گەشتەوەر و جەلای چاوی سرنج دەران .

ڕاگەیاندنی تری ئەمەیە کە دەبێ لە بەهار دا وەیا دەمەو هاوین ئەو قەسیدەیە دانرابێ چونکە دەشتی لاجان لە بەهار دا خێوەت و ڕەشماڵی تێدا هەڵدەدرێ. پێ دەچێ حاجی لە دوا بەهاری مانەوەی لە کوردستانی ئێران دا بەنیازی گەڕانەوە بۆ کوردستانی عێراق هاتبێتە لاجان و ئەوەندەی تێدا مابێتەوە سرنج لە (خێمەی شاهەنشەهی ئەرز) بگرێ و لە ڕێکەوتێکدا گوڵێ ببینێ . ئەگەر ڕاست بێ خاوەنی گوڵێ گوتبێتی (لێم داخوازی بکا پێی دەدەم) دەبێ حاجی ئەوەندە لای مابێتەوە بایی ناسینی حاجی کردبێ تا ئەوەی بە زاوای خۆی قبووڵ بکا .

ڕاگەیاندنی سێیەم ئەوەیە کە گەڕانەوەی حاجی بە لاجان و باڵەکەتی دا بەرەو کۆیێ مەیلێکی حاجی بۆ گەڕان بە دەستەوە دەدا ، چونکە مەعلوممان کرد لە هەوەڵەوە حاجی لە باڵەکەتیەوە ڕۆیی بۆ دیوی ئێران ، کەواتە لە سەرەتاوە ڕابواردن و خوێندن و گوزەرانی لە شوێنی وەک لاجان و وڵاتی سابڵاغدا کردوە ئەوجار چوە بۆ لای بانە و دەور و بەری بێتووش و بەینێکی خوێندن تێدا کردوون ، دیسانەوە سەرلەنوێ تێ هەڵکشیوەتەوە بۆ لای سابڵاغ و لەوێوە دواجار بە لاجانێ دا بەرەو باڵەکەتی و کۆیێ بۆتەوە. کە ئەمە خەتی گوزەری حاجی بێ لە گەشتی خوێندنی دیارە لەو چەند ساڵانە دا تا ئەو هەموو دەشت و دەرەی کوتاوەتەوە و بە زاراوەی فەلاحان دووگاسنی کردوون وردە سەفەری خوێندنی کورتیلەی لە دێ و قەسەبچەکاندا کردووە و جێ گۆڕکێی تێدا کردوون . تێکڕای ئەم گەشت و گەڕانە نەخشەی ڕووپێوێکی ئەوەندە پان دەگرێتەوە بە بزووتنەوەی زۆر و جێ گۆڕکێ نەبێ دووجار پێو ناکرێ .

ڕاگەیاندنی چوارەم بە ڕاست دەرهێنانی ئەو گوتەیە کە دەڵێ حاجی دوای گەڕانەوەی لە کوردستانی ئێرانەوە ماوەیێک لە باڵەک ماوەتەوە ئەوجار هاتۆتەوە کۆیێ. هاتنەوەی بۆ باڵەک ، وشەی لاجان ڕادەگەیەنێ چونکی ڕێگا لە لاجانێوە بەرەو کوردستانی عێراق دێتەوە بەڵەک ، بەڵام ماوەیێک مانەوەی لە باڵەکەتی لەوەڕا دەفامرێتەوە کە وا دەبێ دمەو هاوین هاتبێتە ئەو ناوە و کژی گەرمای لێ ڕابواردبێ و دمەو پایز سەرەو ژێر بووبێتەوە بۆ کۆیێ . ئەگەر مانەوەی هاوینێک بایی بەڕاست گێڕانی گوتەکە بکا کە دەڵێ «بەینێک ماوەتەوە» ئەوە

هاوینەکی تەواومان بە دەستەوەیە ، خۆ ئەگەر گوتەکە لە هاوینێک پتر بگرێتەوە دەبێ بە دوا بەڵگەی تر دا بگەڕێین یاخود بێ بەڵگە بڵێین گوتەکە لەوەشدا ڕاست دەکا ، ئەوساش نازانین چەندی تر بخەینە سەر کژی هاوین ... دەبێ ئاگاداری ئەوەش بین کە درێژەمان دا بە ئیحتیمالی زۆر مانەوەی حاجی لە باڵەکەتی تووشی گرفتێک دێین لەوەدا کەچی ئەوتۆ نامێنێتەوە لە کاتی مانەوەی حاجی لە کۆیێ بەشی ئەو ڕووداو و کەین و بەینانە بکا کە وا بەر لە سەفەری بۆ تورکیا بەرەنگاری بوون . وا دەزانم تاکە هاوینێک لە هەموو ماوەییێک بێ ڕەخنەترە کە دەلالەتی حاڵ و گوتەی دەماودەمیشی لێ ڕازی بێ و گرفتی تازەش دروست نەکا . ڕاگەیاندنەکان هەموویان کاری لێکدانەوەن وەنیە شایەد و بەڵگەی مادی بێ دەمەتەقە بیان سەپێنێ ، بەڵام لەگەڵ بەسەرهاتی زانراوی حاجی و هێمای شیعر و نووسێنەکانی زۆر ڕێک دێن و دەگونجێن ، واتە ئەگەر ئەو ڕاگەیاندنانەی تازە خستمانە پێش چاو ، ڕووداوی ڕاستەقینە بن چ بەرهەڵستێک نایێ نە لە سەرچاوەی نووسراو و نە لە گوتەی دەماو دەمەوە لەقیان بکا : بە هەمە حاڵ حاجی چوە بۆ کوردستانی ئێران ، تێیدا گەڕاوە ، خوێندنی لێ کردوە ، چەند ساڵێک لێی ماوەتەوە ، گوڵێی دیوە و گەڕاوەتەوە بەرەو کۆیێ .. ئەمانە بوون و دەبێ بە شێوەییێک و یەک لە دوا یەک ڕوویان دابێ ، هەڵبەت ئەو شێوەیە و هاتنی یەک بە دوا یەکدا تا لە گەڵ گوتەی دەماودەم و هێمای نووسین و ڕاگەیاندنی حاڵ گونجاوتر بێ پتر دەچێتە دڵەوە . تا ئەوەی منیش بتوانم ڕووداوی نامەعلووم لە گەڵ نووسینی بەرچاو و گوتەی مەعلووم بگونجێنم هەر هێندەم بۆ دەکرێ کە وا لەو ڕووپەڕانەدا دەیخوێنیتەوە . لەوانە بوو ئەگەر ماوەی زیاترم هەبا بۆ لێکدانەوە و بە یەکدی گرتن و بەراورد کردن و وەدەست هێنانی خەبەراتی تازە ، بتوانم ڕووپێوێکی بەرفرەوانتر ڕوون کەمەوە لە تێکڕای ڕووپەڕەکانی تاریکی ژیانی حاجی لە دیوی کوردستانی ئێراندا . لەو باوەڕە دام ورد بوونەوەی نەفەس درێژ لە پەراوێزەکانی سیوطی و ڕاگرتنیان لەبەر ئاوێنەی ئەو شیعرانەی کە لە تەمەنی گەنجایەتی و دەوری فەقێیەتی دەوەشێنەوە ڕۆشنەی ناوەناوە

دەکەنەوە بەسەر ڕێبازی حاجی داو شوێن پێی لێرە و لەوێ هەڵ دەگرن. بەڵام جارێ ئەم کارە ئاواتێکە و نەڕواوە .

ئەم قەسیدەیەی:«خەیمەی شاهەنشەهی ئەرز» کە هێندە پڕ دەلالەت بێ مافی ئەوەی هەیە بەیتەکانی بخەینەوە جێی خۆیان و دەست بژارێک بکەین لەو تێکەڵ پێکەڵیەی کەوتۆتە نێویانەوە لە ئەنجامی نووسینەوەیان و بەوەدا ڕیز و ڕچەی داڕشتنی قەسیدەکە لەگەڵ زنجیرەی واتای بەیتەکانی بکەینەوە خزمی یەکتر : لە یەکەم نیگاوە دەردەکەوێ جێگەی بەشی زۆری بەیتەکانی گۆڕاوە و خوار و ژووریان پێ کراوە .. لەوەش زیاتری بەسەر هاتوە: هەندێکی لێ قرتاوە و کەل بوە . لێرەدا قسەم لە گەڵ ئەو قەسیدەیەیە کە لە دیوانەکەی چاپی هەولێر ساڵی 1969 دا دەی خوێنینەوە ، چ گلەییش ناهێنمە سەر چاپەکە و خاوەنەکەی چونکە ئەو وەک وەری گرتوە وای چاپ کردوە . بۆ ڕاست کردنەوەی ڕیزی بەیتەکان لە پێشەوە پێشنیاری شاعیرێکی مەشوور و لێ سەلمێنراوی کوردی ئیمڕۆ پێش کەش دەکەم کە مامۆستا هێمنە . بەپێی باوەڕی ئەو ڕاستی ڕیزی بەیتەکان دەبێ بەم جۆرە بێ :

ئەم خەیمە کە شەمسیەی شاهەنشەهی ئەرزە
تا چادری نیلووفەری سەر تەپڵەکی بەرزە
ئەتنابی وەکوو توولی ئەمەل لا موتەناهی
ئەوتادی وەکوو کێوی ئوحود مەرکەزی فەیزە
سەقفی وەکوو گەردوونە شکافی وەکوو ئەنجوم
پەردەی وەکوو ئەدواری سەما ئەتڵەسی سەوزە
هەروەک ئەلیفی جانە ستوونی لە سکوون دا
نەک تابیعی غەیرە و موتەحەریک وەکوو هەمزە
ئەوسافی وەکوو خەتی دوو زولفە لە چەپ و ڕاست
وەک ماری موتەلسەم کە تەلسمی سەری کەنزە
وەسفی چ بکەم نێوەنی گوڵ یا بنی سونبوڵ
شایستە سەنا خوانی بکەم هەر وەکوو فەرزە
لای ژووری سەمەن نێوەنی گوڵ دامەنی سونبوڵ

لەو سوورەت و مەعنایە کە سەد جەننەتی لەغزە
فیلجوملە وەکوو خاڵی ڕوخی دلبەرە حاجی
دڵ پەستە دەسا بادی سەبا هەستە مەلەرزە
هەر لێرە هەتا دەشتی بەهەشت ئاینی لاجان
ئاهیستە بڕۆ نەک وەکوو دێوانەیی هەرزە
تا داخیلی خەڵوەت دەبی ئەمجا بە وەکالەت
خاکی قەدەمی ماچ بکە بەم تەرزە کە تەرزە
مەئزوونی ئەوەندە وەکوو ئاهم بە نەزاکەت
لادەی سەری زولفی نە وەکوو بیخەیە لەرزە
لەو چەشنە گوڵە هەڵدەکەوێ ساڵێ لە قەڕنێ
نەک وەک گوڵی بازاڕی یە هەر ساڵی کە سەوزە

لەو دەسنووسەی مەلا رەئووفی سەلیم ئاغا کە بۆ کۆڕی زانیاری کوردی ناردوە هەندێک زیادی تێدایە لە چاو دیوانە چاپ کراوەکان و ئەو دەست خەتانەی خۆم دیتوومن : لە جێی مصرعی دوەمی بەیتێکیان دوو جۆری نووسیوە هەر دووکیشیان لە ڕووی کێش و قافیە و واتاوە هاوتای یەکترن . لە دیوانەکەی حاجی، چاپی هەولێر، نیوە بەیتەکە بەم جۆرە نووسراوە :

« نەک وەک گوڵی بازاڕی یە هەر ساڵی کە سەوزە »

مەلا رەئووف بەسەر ئەوەوە ئەمەشی نووسیوە :

« نەک وەک گوڵی بازاڕییە موجود همو لحظە »

لە جێگەیێکی تریش نیوە بەیتێکی بێ کێش ، بەڵام قافیە ڕێک ، ی نووسیوە کۆتایی بە وشەی«غەمزە» دێت. ئەگەر ئەم زیادیانە بکرێن بە بەیتی تەواو و بخرێنە سەر غەزەلەکەوە سەرجوملەیان دەبێتە 14 بەیت. لە خۆمەوە دەڵێم بێین و ڕەچاوی ئەم لایەنەش بکەین کە شاعیر بە

زۆری حەز لە هەڵبەستی تاک ئەژمار دەکەن ڕێی تێ دەچێ بە ئەسڵ غەزەلەکە 15 بەیت بووبێ و هەندێکی لەو بەیتانە لەناو چووبێ .

من لە لای خۆمەوە بەیتەکانم ڕیز کردبوون بەو شکڵە کە پێی ڕازی بووم. ڕیزکردنەکەی من نەختێک جوداوازی هەیە لەگەڵ هی مامۆستا هێمن ، بەڵام چ پێویست نابینم دوای نووسینی پێشنیارەکەی ئەو هی خۆم بکەم بە سەربارێکی ناقۆڵا و زەق بۆ بنباری هوڕ و هۆپی ئەم نووسینە درێژە. نووسخەی تریش لەم غەزەلە ، چاپ کراو و چاپ نەکراو، لەبەر دەستاندان کەسێک بیەوێ دەتوانێ بەراوردی هەموویان بکات و دڵخوازی خۆی لە نێویاندا هەڵبژێرێ .

سەرگوزەشتی دڵداریەکەی حاجی لە سابڵاغ و پەیامی ئەم قەسیدەیە لە ڕووی کەم پەروایی لە دەربڕینی هەستی دەروونی خۆی جارێکی تریش سروشتی ئازاو باوەڕ بەخۆ هاتووی حاجیمان بۆ ڕوون دەکاتەوە. هەر چەند ژیانی حاجی پڕە لە نموونەی ئازایی و سەرکەشی بەڵام مەیدانەکان وەک هی دڵداری نیە کە زۆربەی پیاوانی ڕۆژهەڵات خۆی تێدا دەشارنەوە و چەندی لە دەستیان بێ ناهێڵن باس و خواسی دڵدارییان ئاشکرابێ و بگوترێتەوە یا خود سەرگوزەشتی نهێنییان تێیدا دەنگ بداتەوە ، خۆ بەنیسبەت مەلا و پیاوی سەر بە ئایینەوە زیاتر لە خەلقی تر دەنگ و سەدای دڵداری هۆی شەرم کردنەوە و بە خۆ داشکانەوە بوە. ناوناوەییێکی بەدەگمەن نەبێ مەلا ڕێگەیان نەداوە دڵدارییان لێ ئاشکرا بێ . حاجی قادر بەوەدا کە جارێکیان لە سابڵاغ دڵداریەکەی زانرابێ و خێرا بە دوا ئەودا و لە خۆوە دەروازەی دڵی بۆ گوڵێ بخاتە سەر پشت و بانگ هێشتنی مەردوم بکا بۆ گوتنەوەی چیرۆکی حەزلێکردنی لە گوڵێ ، ئەم حاجی قادرە هەرگیز لە مەلاییێکی شەرمنی سەرکزەڵەی چەرخی نۆزدەم ناکا : هەر دەڵێی مرۆڤێکی بەندی کراوی حوکم تەواوکردوە لە ناو دەروازەی بەندیخانەڕا دوا هەنگاوی هەڵ دێنێ بەرەو ڕەهایی. حاجی بەم دڵداریانەی لە قاپێلکی کلاسیکی دەستووراتی کۆمەڵایەتی و نەریتی کۆنینە دەردەچێ و دەبێتە نۆبەرەی خێرا پێ گەیشتووی پیاوی کورد لە ناوەڕاستی چەرخی نۆزدەمدا . من نامەوێ دەلالەت قەرز کەم و بیخەمە سەر واتا و ڕاگەیاندنی دڵداریەکانی

حاجییەوە ، بەڵام پێ ویست دەبینم ئەوەندە دەلالەتی کە هەیە لەم دڵداریانەدا بخرێتە ڕوو و نرخ و جێگەی ڕاستەقینەی خۆیان پێ بدرێ لە سروشتی(حاجی)دا: دەبێ بە هۆی ئەو دڵداریانەوە باشتر حاجی بناسین، پتر لێی شارەزابین ، نزیکتر ببینەوە لە تەوژمی ئەو دەروونە کە حاجی کردە یەکەم دوژمنی نەترساوی شەعبەدە لە کوردستانی ژێروودا و یەکەم فەیلەسووفی بیری کوردایەتی لە سەراپای کوردستاندا .

سەرەڕای مەلایەتی کە خۆی بەسە ببێتە کۆسپ لە پێش دەربڕینی ئارەزووی نەفس بۆ لای ئافرەت ، دوو کۆسپی تریش هەبوون حیسابی دوور و درێژتر بە حاجی بکەن لە دەربڕینی ئەم ئارەزووەدا: کۆسپی غەریبی و کۆسپی هەژاری. مەلایێکی غەریبی هەژار ئەگەر لە دەروونی دا بڵێسەی ئارەزوویێکی سووتێنەر نەبێ بۆ ئازادی لە کردەوە و ئاخاوتن ناوێرێ لە کاری نازکی وەک دڵداری دا زمانی ببزێوێ ، ئەگەر مەیلێکیشی بوو بۆ ئافرەت لە هەناوی خۆی دا زندە بەگۆڕی دەکا . پاڵەپەستۆی هەستی زگماک لە دەروونی حاجی دا بۆ ئازادی لە کردەوە و ئاخاوتن ، قەناعەتەکانی تەقاندۆتەوە ، ئەو قەناعەتە لە دڵداری بێ یا لە عاست شەعبەدە دا یا لە مەیدانی سیاسەت یا لە هەموو مەیدانەکانی باوەڕ بێ بە شێوەیێکی گشتی . لە بیرت بێ جواداوازییێکی یەکجار گەورە هەیە لە میانی هەڵبەستی دڵداری عادەتی کە هەموو بوێژێک لە خۆی دەکا بە پیشە و چ باجی لە سەر نیە و ناو و ناتوورە بۆ کەس نانێتەوە لە گەڵ دڵداری بە بنج و بناوان و سەر و سەدا کە تا ئێستا پیاوی کورد خۆ دەپارێزێ لە زڕانی ناوی تێیدا . تێوەڕامانی دوور بە دوور دوای سەت ساڵ زیاتر لە تێپەڕینی ئەو دڵداریانە ، شێوە و ڕاگەیاندن و هێماکانیان دەخاتە پشت پەردەیێکی ئەستووری تاریکییەوە. بۆ چاوێکی وردبین نەبێ تارمایی گرنگی ئەم دڵداریانەش خۆ بەدەر ناخا . لەوانەیە خوێنەرێکی ڕێبواری بە پەلە لەسەر ئەوە هەر نەوەستێ ئاخۆ حاجی قادر ڕۆژەک لە ڕۆژان بیری لە «جنس» کردبێتەوە یا نا ! ئەوا دڵی بۆ «جنس» و ئافرەت چوو ئینجا چ بوو ! من لە جیاتی ئەو خوێنەرە قسان تەواو دەکەم و دەڵێم حاجی قادر کەوتە دژی کارە ناڕەواکانی شێخ نەبی سەد ساڵ لەمەوپێش ـ ئینجا چ بوو ! حاجی دەیان ساڵ بەر لە هەموو

کوردێک بیری کوردایەتی کرد بە فەلسەفە.. ئینجا چ بوو ! حاجی بە هەموو عومر نەترسا و هەرگیز کۆڵی نەدا... ئینجا چ بوو ! بەڵام هەمان خوێنەری بەپەلە کە من لە جیاتی ئەو شتان بێ بایەخ دەکەم و پێیان دەڵێم ئینجا چ بوو، کە بیستی فلاّمورزی هاوڕێی خۆی حەزی لە فلاّنە کچ کردوە گوێی قوت دەبێتەوە بۆ خەبەرەکە و دەکەوێتە پرسین و تۆژینەوە لە باریەوە و هەر بە بیریشی دانایێ بڵێ ئینجا چ بوو! خۆ ئەگەر کچەکە چ جۆرە پەیوەندییێکی خزمایەتی وەیا ئاشنایی لە گەڵ خۆیدا هەبێ ئەوسا دڵداریەکە مانایێکی تازە و تایبەتی وەردەگرێ و دەکەوێتە بارێکی ترەوە و دە جاران زیاتر بایەخ پەیدا دەکا . ئەمە دەڵێم تاکوو دڵداریەکانی حاجی نیگای خوێنەر بۆ خۆی بکێشێ و داوای لێ بکا جێگەی لەباری بۆ بدۆزێتەوە لەو سروشتەی حاجی قادر دا کە شارەزاییمان پێی هەیە .

ئەم دڵداریانە کە لە سابلاّغ و لاجانێ دا هەستی حاجی قادریان جووڵاندەوە و بولبوولی طبعیان خستە چەهچەهە ، دوای هاتنەوەی بۆ کۆیێ خامۆش دەبن و چی تریان بەدوا دا نایێ . لە کەس نەبیستراوە لە ماوەی ئەو چەند ساڵانەی بەر لە سەفەری بۆ تورکیا کەم و زۆر خەریکی حەزلێکردن بووبێ . کە ئەمە نەبیسترابێ دەبێ ڕووی نەدابێ بۆیە نەبیستراوە ، چونکە تازە باسمان لەوە دەکرد حاجی قادر دڵداری بە تاوان نەزانیوە تا نادیاری کا و دای پۆشێ . خۆ ئەگەر دڵداری لە کات و وەزعی غەریبی دا گومانی ئەوەی لێ بکرێ نیازی مارەکردنی تێدا نەبوە و تەنها هەوەسێکی جحێڵانە بوە و تەقیە و شەرمێکی بۆ دڵدارەکە پێک هێناوە ، ئەو گومانە لەو دڵداریەی حاجی ناکرێ کە لە کۆیێ دووچاری هاتبا تا بڵێین لەبەر زێدە تەقیە و شەرم کردن بە جارێ سەرپۆشی کردوە : هەڵبەت هەمان ڕەفتاری شەرافەت کارانەی حاجی کە لەو دوو دڵداریەکەی پێشووی بەدی دەکرێ کە لە کۆیێ دووچاری هاتبا : غەیری ئەوە کە بە نیازی مارەکردن حاجی خۆ نامزەدی پەیوەندی عیشق و سەودای ئافرەت بکا چ نیازێکی تر بە دڵ و مێشکاندا نەیێ لە عیشقێک کە وا لە کۆیێ ناوی حاجی پێوە بێ . وەزعی حاجی لە کۆیێ گەلێک ناسکترە تا جێگەییێکی تر ؛ بەپێی ئەو ناسکی وەزعەی ، خۆ دوورتر

دەگرێ لە هەر شتێک لۆمەیێکی کۆمەڵایەتی بێنێتە سەر ، بەتایبەتی کە ئەو خەریکی خۆ چەسپاندن و خۆ بەرەو پێش بردن بێ . لە خوێندنی فەقێیەتی و گەشتی مامۆستا گۆڕی دا کەم خەمی و بێ پەڕواییەک هەیە لە چاو ژیانی دابین بوون و دامەزران ، کە دەبێ ئەویش حیسابی بۆ بکرێ لەمەوزووعی دڵ بەدەستەوەدان و حەز لێکردن. ئەم جوداوازیانەی میانی وەزعی حاجی لە کاتی فەقێیەتی دا تا وەزعی کۆیەی ، بۆ خۆیان تا ڕادەیێک حیسابێکی تازە دێننە بەر حاجی ، بەڵام هەر ئەوان نەبوونە هۆی پەیدابوونی دڵدارییێکی گەرم و گوڕی بە سەرو سەدا لەو چەندساڵەی مانەوەی حاجی لە کۆیێ دا : هۆی گرنگتر بە دەستەوەیە ، گەلێکیش گرنگتر .

وەک من بۆی دەچم و پێی قانع دەبم ئەو گیر و گرفت و کەین و بەینە گەورانەی کە پەیدا بوون و یەخەی حاجییان گرت لە کۆیێ دوای گەشتی خوێندنی ، وایان تەنگ پێ هەڵچنی و ئۆقرەیان لێ هەڵگرت دەرفەتێکی بۆ نەمایەوە بیر بکاتەوە لە دڵداری و ماڵ پێکەوەنان. گیر و گرفتەکانمان لە جێی مناسبدا باس کرد و ناشێ لێرەیان باس بکەینەوە ، چەند لاپەڕەیێک بەرەو هەوراز بینەوە دێنەوە بەرچاومان . نەفسی حاجی لە خۆڕازی و بەخۆ نازیو هەرگیز لە زەرفی وا نالەبار دا خۆ ناهاوێتە ژێر بارێکی قورسی تازەی ژن هێنانەوە کە ببێتە سەرباری هەژارییە نەدارییە میراتییەکەی . ئەمە شتێکی مەفهووم و چاوەڕوان کراوە لە حاجی قادرەوە ، بەڵام لێرەدا تێ بینییەکی نوێ هەیە لەو مەوزووعی دڵداری نەکردن و ژن نەهێنانەی حاجی ، سەری ڕێ بە زیهن و سرنج دەگرێ و خۆ بە ملدا دەدا و جڵەوی خامە ڕادەکێشێ بۆ باس کردنی:

ئەم تێ بینییە لەوانە نیە خەریک بوونی سەراوی بە مەوزووعی حاجییەوە بیخاتە بەر چاوان ، تا دڵت لەگەڵ دڵی ئەو حاجییە ئاوارەی بێ دەرەتانەی پڕ گیر و گرفت و کۆسپ و تەگەرانەی دوای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ جووت نەکەی و نەبزی ئەو تێکەڵ بە نەبزی خۆت نەکەی تارمایی تێ بینییەکەش نابینی. با بڵێم لەوەش زیاترت پێ دەوێ بۆ هەست کردن بە مەوزووعی تێ بینییەکە: دەبێ بە خەیاڵ بگەڕێیتەوە ئەو ڕۆژگارە و خۆ بخەیتە قەپێلکی زەرف و باری ژیانی حاجییەوە ، ئەگەر نەڵێم

قەپێلکی نەفس و دەروونیەوە ، و بەچاوی ئەو سەیری دونیا بکەیت و بە دڵی ئەو هەست بە خۆشی و ناخۆشی بکەیت.

ئەوەی من دێتە دڵمەوە، لە ئەنجامی تێوەڕامانێکی دوور و درێژ لەو زەرفە و ئەو دڵ و دەروونە و تەنگ و چەڵەمە و گرفتانە ، قەناعەتێکە وەک «بدیهیە» کە وا وەتەنگ هاتنی حاجی لە وەزعی کۆیێ و تێکڕای کوردستانی ژێروو دوای کەمێکی کەم لە گەڕانەوەی بۆ کۆیێ دەستی پێ کردوە و ماوەیێکی ئەوتۆ نەکەوتۆتە نێوانی هاتنەوەی و سەرەتای دەست پێ کردنی تەنگ و چەڵەمەکانەوە بایی ئەوە بکا مرۆڤێکی وەک حاجی بکەوێتە سەر بیرکردنەوە لە ژن هێنان و ماڵ پێکەوەنان . هەر دەڵێی یەکەم سڵاوی دوای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ، دەردی سەر عەلەیکی داوەتەوە. خێرا دووچار بوونی حاجی بە ناکۆکی ، سەرەڕای دەست کورتی و بێ گوزەرانی ، هەر وەک نەی هێشت دڵی بڕوا بۆ دڵداری و ماڵداری نەشی هێشت دڵی بڕوا بۆ نیشتەجێ بوون . دەمەوێ بڵێم لە زوییێکەوە حاجی بڕیاری دا کۆیێ و کوردستان جێ بهێڵێ بۆیەیە ببڕای لێی نەبیسترا ناوی ژن بێنێ وەیا باسی ژن هێنان بکا . وا دەزانم ئەم بڕیارەی دوورکەوتنەوەی لە وڵات ماوەیێکی درێژ بەر لە ڕۆیشتنی لە گەڵی ژیاوە و ڕوودوای یەک لە دوو یەکی ڕۆژانە بڕیارەکەی بەهێزتر کردوە تاکوو لە کۆتایی شەڕێکی بەردەوامی نهێنی لە دەروونی حاجی دا لە میانی هێزی ڕاکێشانی گەل و مەفتەن و هێزی پاڵ پێوەنانی نارەحەتی و چەرمەسەری ، بە تەکانێکی ڕیشە هەڵکەن حاجی هێزی خستە گەڵ هێزی پاڵ پێوەنان و ڕەگی خۆی دەرکێشا لە ناخی ئەو (مەفتەنە جلوە ئارایە) کە وا نە تێیدا هەڵی دەکرد و نە لە دووری ئەویشدا توانی بحەسێتەوە. ئەم هەڵقەنانەی دڵی حاجی ، لە زوێکەوە ، سەبەب بوو کە چ هەوڵێکی نەدا ماڵ پێوە نێ : حاجی حەماسی پەیدا نەکرد بۆ ماڵ پێکەوەنان . ئەگەر ئەم لێکدانەوەم نیشانەی پێکابێ لە زەینمدا داخوازی دەکا کاتێک حاجی هاتۆتەوە کۆیێ ئاشی شێخ نەبی ماویلی لە گەڕ بووبێ ، چونکی ناکۆکی بەینیان لێی دەوەشێتەوە یارمەتی دەرێکی تێکڕای وەزعی نالەباری حاجی بێ کە خستیە سەر بیرکردنەوە لە ئاوارە بوون.

بۆ سەپاندنی ئەم ڕایە و بیر و باوەڕە لە زیهنکاری و لێکدانەوە بەولاوە بەڵگەی ئیسپات بەدەستەوە نیە، بەڵام بیرو ڕایەکە بێ بنج نیە چونکە کە لێی وردببیەوە دەبینی ئیحتیمالێکی بەهێزە لە تەک دوو ئیحتیمالی تری بێ هێز دا :

یەکەم ئیحتیمال ئەوەیە : ڕێکەوت وا بوو حاجی دوای گەڕانەوەی بۆ کۆیێ و تا لێی دەرچوو نە دڵداری کرد و نە خەرێکی دامەزران بوو.

دوەم ئیحتیمال ئەوەیە: ڕەنهە حاجی تووشی دڵداری بووبێ و بیریشی لە دامەزران کردبێتەوە بەڵام بە ڕێکەوت ئەو باس و خواسانە لە پشت پەردەی پەنهانی مانەوە ، یا خود بە ڕێکەوت خەلقەکە نەیانکرددنە مەوزووعی وتوویژ و گوتنەوە .

سێیەم ئیحتیمال ئەوەیە کە من بۆی چووم: لەبەر گیرو گرفت و هۆی تری گرنگ لە ژیانی حاجی ئیمکان نەبوە دڵی بۆ ئافرەت و مەڵ پێکەوەنان بڕوا .

ئیحتیمالی یەکەم و دوەم لە سەر «ڕێکەوت» هەڵچەقیون بۆیێ من بە بێ هێزیان دادەنێم ، هی سێیەم ئەوەیە کە من دەمەوێ بڵێم جێی قەناعەتی خۆمە . بەڵێ ، دەشێ ڕووداو زادەی ڕێکەوت بێ بەڵام لە سەرچاوەی مادیەوە پەیدا بووبێ زیاتر بە دڵەوە دەنووسێ بەتایبەتی کە ڕووداوەکە لەگەڵ پێداویستی زەرف بگونجێ . بە هەمان حاڵ تا ئێستا بڕیاری یەکجارەکی لە بارەی ئەم ڕووپەڕەیەی ژیانی حاجییەوە لە دەست کەسدا نیە : ئەوەندەی گوێم ڕاگرتبێ و چاوم گێڕابێ لە کەسم نەبیستوە و چ نووسینم نەدیتوە خۆ لەو لایەنە بگەیەنێ و دوو قسەی تێدا بکا، کە حاڵ وابێ دیارە چ سەر وسۆراغ لای کەس پەید انابێ. خوێنەریش وەک من ئاگاداری زەرفی ژیانی(حاجی)یە لەو قۆناغەدا، هەرکامێک لەوان ئیحتیمالانەی بە دڵ بوو یا خود ئیحتیمالێکی چوارەمی پەسند کرد کە بە بیری مندا نەهاتبێ دەتوانێ ئەویان بکا بە دڵخوازی خۆی . کە بەڵگەی تازەشی چەنگ کەوت بۆ ترجۆحی ڕایەکی تر دیسانەوە مەودای ڕەئی گۆڕکێی لە پێشە . مەبەس لێرەدا ڕەواندنەوەی تاریکییە لە دەوری حاجی قادر ، کە تاریکییەکە ڕەویەوە ڕاستی هەرچی دەبێ با ببێ . من بۆ خۆم لایەنگری چ بیر و ڕایەک ناکەم ئەگەر بەڵگەی مادی وەیا زیهنی

لەسەریان نەکاتەوە . هەوڵ و تەقەللام لەوەوە دێ حەز دەکەم حاجی بناسم وەک مرۆڤێک کە لە واقیعدا ژیاوە نەک فکرەیێکی ڕووت کە نووسین خەلقی بکا . حاجی مرۆڤ بوە ، وەک من و تۆ حەزی بە خۆشی دەکرد ئەگەر بۆی لوا با. هەڵبەت نەی دەویست بێ بەهرە بێ لە کامرانی و حەسانەوە : کە ئەمەی بۆ نەلوابێ دەبێ لەبەر هۆی ئەوتۆ بووبێ لە حەزکردن و خواهشتی خۆی بەهێزتر.

قسە لە مەوزووعی دڵداری بە وەندە نابڕێتەوە ، جارێ تەواوێکی بە بەرەوە ماوە. وەک دوای نەختێکی تر ڕوون دەبێتەوە باسی دڵداری دەکێشێتەوە سەر لێ دوان لە هەندێ لایەنی گرنگ هەم لە سروشتی حاجی و هەم لە ڕەوتی بەرەو گەیشتنی بەو پەڕی کوردایەتی. دڵداری وەک ئاوێنەیێکی هەمیشەیی لەسەر ڕێبازی ئادەمی ، دەروونی حاجیمان بۆ عەکس دەکاتەوە، بەڵام با جارێ پاکانەیێک بکەین بۆ عیشق و دڵداری لە عاست ئەو توهمە و توانجانەی کە هەندێ مرۆڤی دڵ وشک، بێ ڕەحمانە ، دەیکەن بە تیری تەعنە و تێی دەگرن . با ئەوە ساغ کەینەوە کە عیشقی میانی نێر و مێ نەک هەر نەنگ نیە و بەس بەڵکوو شیرازەی هۆنی کالای کۆمەلایەتییە . دەبێ هەڵوەستێک بکەین تا تۆزێ بەدناوی لە دامانی دڵداری بتەکێنینەوە ئەوسا بکەوینە سەر ڕێبازی عەوداڵ بوونمان بەدوا دەنگ و باسی حاجی لە جیهانی دڵداری دا .

خۆش ویستن گەلێ جۆری هەیە ، هەند زۆرە ڕەنگە نەژمێردرێ . بەڵام ئەو جۆرانەی دەکەونە سەر زمان و دێنە ناو نووسینەوە و خەلق پێیانەوە خەریکە و دەمەتەقەیان لەسەر هەڵدەستێنن چەند جۆرێکی ناسراو و گرنگن وەک : خۆش ویستنی ئایین و مەزهەب و فەلسەفە و نیشتمان و هونەر و سروشت و باوک و دایک و برا و کەس و برادەر و بەدوا هەمواندا و لەپێش هەمواندا خۆش ویستنی میانی دوو جنسەکەی نێر و مێ . بێ گومان ئەم خۆش ویستنانە هەموویان کاریگەر و بایەخدارن و زۆر جاران دەبنە هۆی خۆبەخت کردن و خۆ بەکوشت دانیش . ئەمە ڕاستییێکە سەرپێچی تێدا ناکرێ و بەچاوی خۆمان دیتوومانە و دەی بینین ، ڕەنگە وابووبێ بە جۆرێکی سەرشێوێن و نامەفهووم جان فیدایی کرابێ بۆ ئەو خۆشەویستنانە. زۆرجاران لە گێڕانەوەی بەسەرهاتی کۆن و نوێ دەبیەن

فلانەکەس لە کەللەیان دا و وازی لە باوەڕی خۆی نەهێنا وەیا وشەییێکی نهێنی نەدرکاند دوشمنی باوەڕەکە سوودی لێ وەرگرێ ، وەیا خۆی بە قوربانی پێشەواکەی کرد وەیا لە تۆڵەی قسەییێکی بێ حورمەت یەکێکی کوشت و خۆشی تێدا چوو. کە دەڵێم «نامەفهووم» لەبەر ئەوەم نیە لە بنەڕەتا مەوزووعەکە خۆبەخت کردن ناهێنێ بەڵکوو بۆیەیە کە ئەغڵەب یەکێک خۆ بە قوربانی ئامانجێک دەکا ئامانجەکەی لە نەزەر غەیری خۆیدا خۆ بەقوربانکردن ناهێنێ و هەر هەمان کەس لە ئامانجی گەورەتر بێخەبەرە و بێ پەروایە و گوێشی ناداتێ. بە میسال دەڵێم لەوانەیە مریدێک خۆی بە قوربانی شێخەکەی بکا بەڵام گیسکێک بە قوربانی وڵاتەکەی نەکا .

پوختەی قسە ئەوەیە خۆش ویستن گەلێ جۆری هەیە و هەریەکەیان بەرە و تاقمی ئەوتۆی هەیە کە پەیڕەوی دەکەن . بەڵام بە وردبوونەوە دەردەکەوێ تێکڕایان لەسەرەتاوە دەبنە دوو بەشی لەیەکدی جودا : بەشێکیان ئەوەیە لە خۆوە پەیدا دەبێ لە ویژدان و دەروونی مرۆڤ دا، چ پێویستی نیە بە مامۆستا و ڕابەر وەک خۆش ویستنی منداڵ و باوک و دایک و نێر و مێ . بەشی دوەمیشیان ئەوەیە ئەگەر بەفێر کردن و دەرس دان نەبێ زگماگ لە دڵی مرۆڤدا هەڵ ناقوڵن وەک خۆش ویستنی سروشت و مەزهەب و هونەر و فەلسەفە و یاری ... هتاد .

زۆرجاران مرۆڤ خۆ بە قوربانی شتی وەها دەکا ئەگەر بە هاندان و مێشک پڕکردنی ساڵەهای ساڵ نەبێ مریشکێکی لە پێناو نادات ، نەخێر لەوانەیە ڕقیشی لێی بوویایە ئەگەر مامۆستا دەرسی نەدابا. بەڵام خۆش ویستنی کوڕ و نەوە چ مامۆستای ناوێ . قسەیێکی یەکجار سافیلکە و ناپوختە و ناپەسند هەیە دەڵێ خۆش ویستنی دایک و باوک بۆ منداڵیان بەرهەمێکی کۆمەڵایەتی سەر بە چینایەتیەوەیە نەک هی سروشت. وابوە بیستوومە و خوێندوومەتەوە گۆیا بە نیازی سوود وەرگرتن لە دواڕۆژ دا، دایک و باوک منداڵیان بەخێو دەکەن ، تەنانەت هەندێ لەو نووسینانە دەڵێن پەروەردەبوون لە سێبەری ڕژیمی بورجوازی و لە نێو کۆمەڵی خاوەنی چینی جودا جودا وا دەکا باوک و دایک بەتایبەتی منداڵەکانی خۆیان خۆش بوێت و فەرق و جوداوازی بکەن لە میانی منداڵی خۆیان و

خەلقی تر . ئەم تەرزە گوتانە تاکە پیتێکی ڕاستیان تێدا نیە و خەڵەت و پەڵەتی ڕووت و ڕەجاڵن. بەسە بۆ دیار خستنی هەڵە بوونیان کە بڵێین ئەگەر پەروەردە بوونی«بورجوازی» مرۆڤ فێر بکا بە خوش ویستنی منداڵی خۆی ئاخۆ چ بورجوازیێک و ئیمپریالیستێک مریشکی فێر کردوە خۆ بە قوربانی جووجەڵەی بکا، وەیا چوێلەکە لە تاوی بەچکەکانی خۆ باوێتە زاری مارەوە. گوتەی ئەوتۆیی نەک هەر بەرهەمی سادەیی و سەراوبوونی فکری یە و بەس ، کە لێی وردبیتەوە دەبینی لە خۆوە بێ تدخلی من و تۆ سەرەوبن دەبێ و بایی ترووکەی چاو خۆ بەسەر پێیانەوە ڕاناگرێ : کە گوترا دایک و باوک لەگەڵ منداڵەکانیان بە فێڵ و فڕن و بە تەمای چەوساندنەوەی دواڕۆژ بەخێویان دەکەن ئیتر هەرچی باوەڕ هەیە لای مرۆڤ بە هیچ شتێک نامێنێ لە بنەڕەتا بەسەر خۆی دا دەتەپێ و وێران دەبێ ، چونکە کە سەلماندمان دایک بە فێڵ بێ لەگەڵ منداڵەکەی بۆ دەبێ ڕابەری سیاسی و سەرۆکی حیزب وەیا دەوڵەت ڕاست کەن لە گەڵ خەلق ... باوک درۆزن بێ و نەقابە ڕاست کا ، ئەفسانەیێکە گاڵتە دەکا بە هەرچی مرۆڤایەتی و هۆش و مەنتیق هەیە ... باوک و دایک کە سۆزیان بۆ منداڵەکانیان جێی گومان لێ کردن و تاوانبار کردن بێ ، ئەو کەسە قسەی وامان فێر دەکا دەبێ چەندجاران فێڵی لێ کردبین و چ مۆرفینێکی خستبێتە مێشکمانەوە بەوان قسانەی !!! ناشێ و ناکرێ وڕێنەی وها بچێتە عەقڵی کەسەوە ئەگەر مۆرفینی لەگەڵدا نەبێ. مرۆڤ کە باوەڕی بە سۆز و تاسەی دایکی خۆی نەما کام زڕە هەقی دەمێنێ باوڕ بە قسەی خەلقی تر بکا و گوێ شل کا بۆ مامۆستا و ڕابەر و فەیلەسووف ! وابزانم ئەمە (بدیهیە)یە و لەسەر ڕۆیشتنی ناوێ .

قسەی من لێرەدا لەگەڵ چۆنیەتی و جۆری پەیدابوونی ئەو خۆش ویستنانەیە کە هەندێکیان لە خۆوە دەڕسکێن و هەندێکیشیان بە فێرکردن دەڕوێن . کە کەوتینە سەر باری دەرس دان و بە ئومێدکردن و ترساندن ئەوسا هەرچی بە خەیاڵدا دێت و نایەت لە پێچەوانەی یاسای سروشتی و خۆڕسک دەشێ پەیدا ببێ و سروشت و یاساکانی بپێچێتەوە .
تۆ خەریکی یەکێک بیت بۆ ماوەیساڵەهای ساڵ لە ڕێی ڕاهێنان و ترساندن و ئومێد پێدانەوە فرچکی هۆش و هەستی پێ بگریت ، دەتوانی

بیخەیتە سەر ڕق لێبوونەوە لە هەرچی چاکە و پاکە و خۆشەویستە ، یا خود بیکەیتە بوت پەرست بۆ هەرچی بەد و وێرانکەر و دزێوە . ڕەنگە بە دەرسدان دایک مندالّی خۆی بکوژێ وەیا دیندار کافر بێ وەیا قارەمانێکی باوەڕ و فەلسەفە بگۆڕێ بە خائین.

لێرە ئێمە قسە لە سەرچاوەی ئەسڵی خۆش ویستن دەکەین ، لەو قولّپ و بلّقەیە دەدوێین کە لە بنی کانیەوە هەلّدەقولّێ نەک لەو ئاوەی بە جۆگەلە داهاتوە و خلّتەی بێگانەی تێکەلّ بوە. دەوجا کە حالّ وابێ هەندی بەدیهیە ئاشکرایە خۆش ویستن هەیە فیتری و خۆش ویستن هەیە بەرهەمی فێرکردن و دەرس دان و ڕاهێنان .

خۆش ویستنی زگماگ و فیتریش هەموویان لە یەک هێز دا نین : هێندەی دایک و باوک مندالّی خۆیان خۆش دەوێ مندالّ دایک و باوکیان خۆش ناوێ. بەرلە 1300 سالّ لە پێغەمبەر(ص) پرسرا هۆی ئەم جوداوازییە چیە لە مێانی خۆش ویستنی دایک و باوک بۆ مندالّ و هی مندالّ بۆ دایک و باوک ؟ لە وەرامدا گوتی«لأنهم منا و لسنا منهم» واتە چونکە ئەوان لە ئێمەن و ئێمە لەوان نین. هەلّبەت مرۆڤ پارچەیێکی جەرگ و دلّی خۆی خۆش دەوێ ، کە مندالّەکەیتی ، پتر لە دایک و باوکێک کە ئەو پەرچە جەرگ و دلّە نین .

حیکایەت بەوەندەش تەواو نابێ : تایبەتییێک هەیە لە خۆش ویستنی میانی (نێر و مێ)دا دەیکا بە زاهێرەییێکی تاقانە کە هەموو جۆرەکانی تری خۆش ویستن جودای دەکاتەوە : وەک بلّێسەی کارەبا کە وا لە بە یەکتر گەیشتنی دوو هێزی «سەلب و موجب» پەیدا دەبێ ، وەیا ئاو لە تفاعلی ئۆکسجین و هایدرۆجین پێک دێ ، مەیلی نێوانی دوو جنسی (نێر و مێ)ش دوو گیان لەبەران ئەوەندە لە یەکتر نێزیک دەکاتەوە هەر دەلّێی بە (تفاعلی کیمیایی) گەیشتوونەتە یەکتر و تێکەلّ بوون . نێر و مێ کە دەگەن بە یەکتر دەبن بە دوو «مصرعی» یەک بەیت.. دوو ڕووی سککە ، یەکێیان ئەوی تر تەواو دەکات و نوقسانی دەبڕێ و بە هەر دوویان «وحدە»یێکی تەواو پێک دێت. ئەم یەکیەتیە بەهێزەی کە خۆش ویستنی نێوانی نێر و مێ پێکی دێنێت، لە جیهانی گیان لەبەراندا وێنەی نیە ، کە لەوێدا وێنەی نەبوو دیارە لە هەموو جیهاندا بێ وێنەیە. زۆرینەی

جۆرە خۆش ویستنەکان «یەک لایی»ن : تۆ نیشتمانت خۆش دەوێ نیشتمان بێ خەبەرە... مەزهەب و فەلسەفە و سروشت و گوڵ و پەپوولە دەپەرستیت ، ئەمان کەڕ و لاڵن هەستیشت پێ ناکەن .. ئەدەب و فۆلکلۆر و یاری و نازانم چی لێت دەبن بە ماخولیا ، ئەوا بۆ خۆت لە سەر تاکە تەلی ئارەزۆی دڵ و دەروونی خۆت ئاهەنگسازی دەکەیت ... تا ڕادەییێک خۆش ویستنی میانی کوڕ و باوک و دایک و خزم و برادەر، واتە ئادەمیزاد بەگشتی ، بەرامبەری و دوولاییێکی تێدایە بەڵام هیچ کامیان ناگاتە پلەی «تفاعل»و یەکتر تەواو کردن. ئەم ڕاستییەی«بێ مانەندی»مەیلی میانی نێر و مێ کە یەکێکە لەڕاستییە زلەکانی جیهان شتێکی تا بڵێی سروشتی و ئاسایی یە چونکە پەیوەندییێک ژیان دروست بکات و نەسل پێک بێنێت و بەردەوامی کات لێی دەوەشێتەوە تا ئەو ڕادەیە بێ وێنە بێت : لەمە کەمتر دەست نادا بۆ بەردەوام بوونی«نوع» . بۆیەیە دەبینی ئەوەندەی مرۆڤ بێ ڕابەر و مامۆستا و ترس و تەماع لە خۆوە خەریکی خۆش ویستن و گۆرانی دڵدارانە و سەرگوزەشتی عیشق بوە و دەوری باس و خواسی عاتیفی هەڵاتوە ، لە گەڵ هیچ مەوزووعێکی تردا هێندە خەریک نەبوە . تۆ سەیر کە سەپان دروێنە دەکا وەیا شوان مەڕ دەلەوەڕێنێ وەیا کاروانچی بە دوا وڵاغەکانیەوە ڕێگە و بان دەبڕێ هەموو هەر خەریکن گۆرانی بۆ لەش و لاری خونچە و بەسێ و ئەستی هەڵدەڕێژن بە دەگمەن و تێ هەڵەنگووتن نەبێ ناوی ئەو کەسبە نابەن لە گۆرانیەکاندا کە گوزەرانی پێ دەکەن : سەپانێکم نەبیستوە بڵێ وەی لەبەر ئەو گوڵە گەنمە جوانە دەڵێی گوڵەباغە و نانی وەک قەنەوزە . کرێکارێکت نەدیوە لە کاتی قوڕەکاری دا بەستە بچڕێ و بڵێ بێڵەکەم ڕێک و پێکە و هەر جارە دە کیلۆ قوڕی پێ هەڵدەدەمەوە . تا نەقابە وەیا حیزب وەیا لایەنێکی سیاسی وەیا ئاییني وەیا هونەری بە دەرس و ڕاهێنان فێری گۆرانی و هەڵبەستی نیشتمان پەروەری و چین پەروەری و دین پەروەری نەکا نە عەمەلە نە سەپان نە شوان نە کاسب نە قوتابی نە سەرباز نە قوماریاز نە کۆترباز هیچیان لەخۆوە گۆرانی بۆ هۆی ژیان و پێوە خەریک بوونیان ناڵێن و تێکڕایان هەر دەگەڕێنەوە بۆ بەژن و باڵای بسک سوور و چاو کاڵ. وەنیە ئەم وەزعە خەریک بوونی مرۆڤ بە عاتیفەوە سیحر و

ئەفسوونی فێڵباز و دوشمنی گەل پەیدای کردبێ وەیا ئەفیوون بێ لە لایەن زۆردار و دەرەبەگ و بورجوازی و داگیرکەرەوە خرابێتە مێشکی خەلقەوو بۆ کزکردنەوەی خەبات و گیانی شۆڕشگێرانەیان. قسەی وەها کە دەکرێ و دەگوترێ بۆ تەعلیلی پەرەسەندنی گۆرانی و هەڵبەست و حیکایەتی عاتیفی فرِی بەسەر ڕاستییەوە نیە ؛ ئەو کەسانەی زۆردار و فێڵبازان لە غەیبەوە دێنن و دەیانکەن بە مامۆستای دەرس دەری گۆرانی عەتیفی ، لە حەقیقەت دا بەهۆی تەسکی نیگای خۆیان و کورت هێنانی ئەو «نظریە»ی کە باوەڕیان پێی هەیە لە عاست سازاندن و دروستاندنی «تأویل و تبریر» واقیع و ڕووداو ، ناچار دەبن بکەونە سەر ڕێبازی ئەو تەعلیلە هەڵبەستراوانە بۆ ئەوە ، بەپێی تێ گەیشتنی خۆیان ، «نظریە» کەیان بە سەر پردی هەڵبەستراودا بپەڕێننەوە لە خنکان و بە درۆ خرانەوە . ئەو تەرزە نیگا تەسکانە کە دەبینن ستەم لێکراوێکی وەک عەمەلە و جووتیار لەکاتی ئیش کردن و ڕەنج بردندا غەمی خۆی بە یادی لەش و لارێکی شلک و ناسک دەڕەوێنێتەوە نەک بە ڕق هەڵگرتن لە ستەمکارەکە وەیا پێدا هەڵگوتن بە هۆی ژیانی ، ئا ئەم نیگا تەسکە هەندەی تر نیگای لێڵ دەبێ و دونیای لێ وەتەنگ دێت و هیچ چاران شک نابا بۆ ڕزگار کردنی بیر و باوەڕی خۆی لەوە بەولاوە کە شەیتان و دەجاڵ و فێڵبازان پێکەوە نێ و بیانکاتە مامۆستای دەرس دەری عەمەلە و جوتیار کە خەم و خەباتی خۆیان لەبیر دەبەنەوە و بە مۆرفینی لەش و لار و گوێی بەگوار لە ڕاستە شەقامی خەباتی چینایەتی وەیا قەومایەتی وەیا هەر (...یەتی)یێکی تر بێ لایان دەدەن (33).

لەم میسالانەمدا مەبەسم ئەوە نیە لەسەر زۆردار و ستەمکار بکەمەوە «لەعنەتی خوا و مێژوو لە ستەمکار بێ هەتا هەتایێ» ، بی خۆشت لەم ڕاستییە دەگەیت ، هەر ئەوەندەم مەبەسە لەم سەردەمەی ڕۆشنبیری و زانست و ئاسمانگەردی و ئاتۆم و هونەر و تەکنیکەدا نەیەین و بەخۆڕایی ستەم لە «عاطفە» بکەین و بێ ئینسافانە ناوی بزڕێنین .. ستەمکار هێند

(33) من بە چاوی خۆم دیومە نووسەرێکی ئەوتۆیی شیعرێکی نوێی سی ساڵەی هێناوە بە بەڵگەی بوونی گیانی چین پەروەری لای وەرزێری کورد لەوەتەی کورد هەیە .

تاونبارە لەو مەیدانانەی ستەمیان تێدا دەکا چ پێویست بەوە نیە ئێمە بۆ تاوبنارکردنی ئەو، عاتیفە و هەست و سۆزی زۆر پیرۆزی مرۆڤ تاوانبار بکەین ، واتە خۆمان و شریتەی باوک و باپیرانمان بدەینە بەر سەرە شیر و تیری توهمە تێ گرتنی عاتیفە و سۆزیان : کاکە ئەگەر لە فەڕزی موستەحیل ستەمکار لە پێکهێنانی ئەم عاتیفەیە دەستێکیشی هەبێ ، کە نیەتی ، سوود لەوە دایە لەم فەقەرەیە لێی بێ دەنگ بین نەوەک شیرینترین و پاکترین و پیرۆزترینی ڕووپەڕەکانی مێژووی ئادەمیزاد دزێو کەین .

سەیرکردنێکی بێ تەرەفانە و ئازایانە نیشانمان دەدا سروشت هێندە کەرەستەی بەرهەم هێناوە بۆ دڵداری و هێندەش لەزەتی تێ خستوە ، بە هیچ کەسێک و لایەنێک و حکوومەتێک و شەیتانێک و جادوویەک ناکرێ بۆ مەبەسی ڕێ لێ گۆڕین و دامرکاندنەوەی گیانی خەبات سەدیەکی ئەو لەزەتە ڕێک خات و خەلقی پێ بفریوێنێ و خەریکی دڵدارییان بکات. هەروەک تێنوەتی و برسیەتی لە خۆوە و بێ مامۆستا خەلق دەبا بەرەو خواردن و خواردنەوە ، هەروەهاش جۆشی دڵداری پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت و بەرەو کەرتە هاوبەشەکەی ژیانیەوە دەیبا . جازیبەی دڵداری هێندە بەهێزە نەک هەر پێی ناوێ مامۆستا خەلقی بۆ ڕاکێشێ ، بەڵکوو بە درێژایی مێژوو ئایین و فەلسەفە و دەسەلاتی جیهانی هەموویان یاسا و سزا و پەند و مەتەڵیان داناوە تا لغاوێک بخەنە زاری ئارەزووی فیتری زۆر بەهێزی «جینس ویستی»یەوە و لە ناو پەراوێزی بەرژەوەندی کۆمەڵایەتی دا دابینی کەن .

بەڕاستی هەرچی فۆلکلۆر هەیە نەک هەر گۆرانی و هەڵبەست و سەرگوزەشتە ، کە بە شێوەیێکی خۆڕسک لە دەروونی میللەتدا زاوەتەوە و بێ مامۆستا و ڕابەر کەوتۆتە سەر زارو زمانان و باوی سەندوە، لە گەڵ ساکاری و«عفویە»ی ڕووداو و تەجرەبەی ڕۆژانەی خەلق دەگونجێ و ڕێک دێ سەدجاران زیاتر لەوەی لەگەڵ گرێ و گاڵی فەلسەفە و (نظریە)ی زادەی لێکدانەوە و بەراوردکردن و هەڵسەنگاندن «دوو بەختی - یا ڕاستە یا درۆ » ڕێک بێ و بگونجێ . هیچ سەیر نیە سەپانێک دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر گۆرانی دڵداری گوتبێ هەر وەک سەپانی ئیمرۆ دەیڵێ ، بەڵام

زۆر سەیرە و ناشچێتە عەقڵەوە ئەو سەپانە گۆرانی نیشتمان پەروەری وەیا چین پەروەری گوتبێ . بە فەند و فێڵێکی وشە سازانەی سەرشێوێن نەبێ نالوێ گیانی نیشتمان پەروەری وەیا چین پەروەری بخرێتە ناو گۆرانی سەپانێکی میدیایی وەیا ئاشۆڕی وەیا فیرعەونی یەوە . ئەگەر پێویستی بەرژەوەندی خەبات و ئامانجی کۆمەڵایەتی ناچارمان نەکا فێڵ لە خۆمان بکەین ، هێندەی جریوەی چوێلەکە و حیلەی ئەسپ و قاسپەی کەو ئاشکرایە کە وا لەوەتەی ئادەمیزاد توانیوەتی گۆرانی بڵێ ، لە پێش هەموو مەبەسێکدا ، بە زۆری بۆ مەبەسی دڵ و عاتیفەی دڵداری گۆرانی گوتوە ، تەنانەت دەتوانین لێرەدا شتێکیش بخەینەوە سەر قسەکانمان کە یارمەیمان دەدا بۆ زێدە ڕوون کردنەوەی بابەت : ئەو گۆرانی و هەڵبەستی بۆ غەیب و ئامانجی ئایینی دانراوە لە بنەڕەتدا یا لەبەر ترس یا تەماییکی دواڕۆژی پاش مردن بوە نەک لە خۆش ویستنێکی سادە و بێ تەئویلەوە . تاک تاکە مرۆڤی خواناس گەیشتوون بە پایەی «فنا فی الله» و تەقوا و پەرستنیان بۆ خودی باوەڕ«ایمان» بوە ، لەو تاکانە بەولاوە زۆربەی خواناسان لە ترسی عەزاب و بە ئومێدی بەهەشت خوایان پەرستوە و ستایشیان کردوە . خۆ منیش ئەمە نەڵێم ئایینە ئاسمانیەکان لە خۆیانەوە ترس و ئومێدیان کردوە بە مزەی تەقوا و لە کەسیان داوا نەکردوە بێ پاداش پەیڕەوی یاساکانیان بکەن . پێی ناوێ من نموونە بێنمەوە لە کتێبە ئاسمانیەکان ، بۆخۆت بیانخوێنەوە و پەندیان لێ وەرگرە .

ئەمانەی لێرەدا بۆت باس دەکەم ، بەلای خۆمەوە ، ڕاستی بێ فێڵ و بێ سازاندن «تأویل»ە دەشزانم هەر بەرەیە و تاقمەی کە بە باوەڕێکی تایبەتی خۆیەوە خەریکە و ناتوانێ ڕەها بێ لە «تعصب» حەز دەکا و دەکۆشێ ئیسپاتی ئەوە بکا کە وا بابەتەکەی خۆی بزوێنەری جیهانە و هەموو هێزێکی بەرچاو و نادیار خزمەتکاری ئەو بابەتەیە و شتێک نیە لە سروشت دا، بە جۆرێکی سەربەخۆ و دوور لە پەراوێزی تین و تاوی باوەڕەکەی ئەو کارێکی تایبەتی بکا. من دەزانم و تۆش دەزانی هەر کەسێک تەعەسوبێکی هەبێ بۆ باوەڕێکی تایبەتی، بەدرێژایی بەردەوام بوونی ئەو تەعەسوبەی ، خەریک دەبێ بەڵگەی ڕاست و ساختە کەڵەکە

بکاتە سەر یەکتر بۆ سەپاندنی باوەڕەکەی خۆی ، کە تووشی بەڵگەیێکی ئەوتۆش هات ڕیسەکەی لێ بکاتەوە خووری یا چاوی لێ دەنووقێنێ و پشت گوێی دەخا یا هەر بە جارێ ئینکاری دەکا . خۆ ئەگەر دەسەڵاتی دونیایی لە دەستدا بێ ئەوسا بەوەندە دابین نابێ بەڵکوو باوەڕهێنان بەو بەڵگەیە دەکا بە کفر وەیا خەیانەت وەیا گومراهی و دەبەنگی ، بەو پێیەش سزای قورسی بۆ دادەنێ . ئەمانە واقیعی بەچاو دیتراون ، تا کاتێکی درێژیش لێرە بەدواوە هەر وا دەبێ . لە هەموو ئاسۆی سیاسەت و فەلسەفە و باوەڕەوە تروسکەیێک دیار نیە موژدەی نەمانی «تعصب» ڕاگەیەنێ . لەگەڵ ئەمەشدا ڕاستی هەر ڕاستییە ئەگەر هەموو ڕۆژێک بە کوتەک دەجاران ورد و خاشیش بکرێ . حیکایەتەکەی گالیلۆم بە بیر دێتەوە کە دادگای کەنیشتە ناچاری کرد خۆ بە درۆ بخاتەوە لەوەدا گوتبووی زەوی بە دەوری ڕۆژ دا دەخولێتەوە ، کە گالیلۆ لە دادگا دەرچوو لەبەر خۆیەوە گوتی «لەگەڵ ئەمەشدا هەر دەخولێتەوە ..» . هەویری ئەم باسە زۆر ئاو دەخوازێ با لێرەوە لێی ببڕمەوە .

کەواتە دووچاربوونی حاجی قادر یا هەر مرۆڤێکی تر بە گری و گاڵی دڵداری جێی سەرسوڕمان نیەو نابێ لێی بەکەم بگیرێ. بەلای ڕای منەوە نەبزووتنی هەستی سروشتی «خۆش ویستن» لە مرۆڤدا کەلەبەرێک دەخاتە نەفسی ئەو مرۆڤەوە ڕەنگە هەرگیز پڕ نەبێتەوە ، واش دەبێ نەخۆشی نەفسی دڕندەی ئەوتۆ لە دەروونی ئەم و ئەو دا پەیدا دەکا کە دەیانکاتە ناحەزی خێر و خۆشی. دەشێ نەڕوانی تۆی (خۆش ویستن) لە دڵێکدا سەر بکێشێتەوە بۆ پەیدابوونی نەخۆشی (سادیزم) لەو دڵەدا لە ڕێی (گرێی ناکامی ـ عقدەالحرمان)ەوە . با من لێرەدا خۆم نەکەم بە پزیشکی سایکۆلۆژی و ناوی نەخۆشییان هەڵدەم و هەڵەیان تێدا بکەم ، هەر لەو پەراوێزە فراوانەی زانیاری گشتی «معلومات عامە» دا بخولێمەوە کە خوێنەریش وەک من تێیدا بەڵەدە . لەم پەراوێزەدا بێ ترس و گومان دەڵێم بە کەم گرتنی خۆش ویستن و جینس کردارێکی ناسازە چونکە سەر دەکێشێتەوە بۆ دزێوکردنی سەرچاوەی بوون و مانەوەی «نوع» . خواهی و نەخواهی ئەو کەسانەی جینس بە کەم دەگرن

پشتگیری دەکەن لەبەر هەم هێنانی منداڵ بە هۆی مەکینە لەو ڕووەوە کە مەکینە هەستی خۆش ویستن و جینس ناکات .
بەڵێ بێ گومان دڵداری سەرچاوەکەی پاک و پیرۆزە ئەگەر بە کردەوەی بەد لێڵ نەکرێ . بەلام لە گەڵ ئەم ڕاستییانەدا دەبێ ئەوە بزانین کە وا هەرچەند ئەم عاتیفەیەی خۆش ویستن ڕواڵەتێکی سروشتی و ئاساییش بێ لە تێکڕای ئادەمیزاد دا ، دیسانەوە ڕادەی هێز و تەئسیری لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر تا بڵێی جوداواز دەبێ . خۆش ویستنیش وکوو هەموو عاتیفەییێکی تر ، لە ڕووی قووڵی و تەوژمەوە ، چەندین پلەی خوار و ژووری هەیە . با نەشزانین هۆی ئەمجوداوازییە چییە ، بەچاوی خۆمان دەبینی هەندێ جار مرۆڤ تووشی سەودای دڵدارییێکی وەها دێت بەرەو شێت بوونی دەبا و ئۆقرەی لێ هەڵدەگرێ و جڵەوی ئیختیاری لە دەست دەردێنێ و ناوی دەزڕێنێ و ئەوەی پێ دەکا (با بە دەواری شڕی نەکردبێ) ، کەچی لای هەندێ کەسی تر ئەم عاتیفەیە ناگا بەم پلەیە و لە ڕادەی عادەتی تێ ناپەڕێنێ . هەر دوو جۆری دڵداری ، بەهێز و بێ هێز و جۆری مام ناونجیشی دیتراون وبیستراون . ئەمە ڕاستییێکە پێ ویستی بە گوتنەوە و دووبارەکردنەوە نیە . وەک ئەم ڕاستییە ، دڵداری حاجی ئەویش ڕاستییێکە دەمەتەقە هەڵ ناگرێ.
بەلام !
دەمێنێتەوە ڕاستییێکی سێیەم ساغ کەینەوە :
ئاخۆ عیشقی حاجی قادر چۆن عیشقێک بوە ؟
تۆ بڵێی لەوانە بووبێ مێشکۆڵەی نێو ئێسکی سووتاندبێ و شەونخوونی پێ کردبێ و شەکیبایی پێ نەهێشتبێ ؟
بۆ گەیشتن بە قەناعەت و دڵنیایی لەم لایەنە گرنگەی دەروون و نەفس و عاتیفەی حاجی قادر ئەوەندەی لە توانامدا بووبێ زیهنیکاری و لێکدانەوەم کردوە ، گوێم گرتۆتە تەواتور ، وردە هەواڵ و گوتەی ئێرە و ئەوێم قۆستۆتەوە ، سەرنجم داوەتە شیعرەکانی و بە شیعری بوێژی ترم گرتوون کە عیشقی ئاگرین لە ژیانی دا هەبوە . لەوەش زیاترم کردوە : هەر وەک دوای کەمێکی تر بۆت باس دەکەم زنجیرە و سەرەنجامی ژیانی

حاجی قادرم کردوە بە حەکەم بۆ بڕیاردان لەبارەی بوون و نەبوونی عیشقی قووڵ و بڵێسەدار لە دڵی حاجی دا .

لە کۆتایی دا هەموو لێکدانەوەییێکی زیهنی و ڕاگەیاندنی دەنگ و باس و ئەتواری حاجی و واتای غەزەلەکانی گەیشتمە ئەم باوەڕە کە ا حاجی قادر لە دڵداری دا زۆر قووڵ نەڕۆییوە .

تا من ئاگاداری ئەحواڵی حاجی بم لە ڕێی بیستن و تەواتورەوە ، جگە لەو کچە سابلاغییە کە دەگێڕنەوە حاجی خۆشی ویستووە وجگە لە گوڵێی لاجان کە وا حاجی بە پەلە مەیل و ئیعجابی خۆی دەربڕیوە نەبیستراوە دڵی حاجی بۆ کچێکی تر چووبێ ، لە هەموو کوردستاندا .

بە نیسبەت کچە سابلاغییەکەوە لەوە دڵنیاین ئەگەر گوتەی دەماودەم نەبا چ سەرچاوەییێکی ترمان چنگ نەدەکەوت لە شیعری حاجی وەیا نەەسینی خەلقی تر ئیشارەییێکی تێدا بێ بۆی . غەزەلەکانی حاجی نە بە سەراحەت نە بە هێما و وشەتێک هەڵکێشان ناوێک بە دەستەوە نادەن و ئیشارە بۆ ڕووداوێکی تایبەتی ناکەن بیرمان بۆ لای کچێکی سابلاغی بگێڕێتەوە . کە سەراحەت هەبێ هەر ئەوەیە بۆ «گوڵێ»ی بەکار هێناوە .

ئەم دوو خۆش ویستنە ئەگەر کاریگەر و خوولیایی بان وەک دڵداری شاعیرانی تر کە بوە بە داستان بە سەر زمانی خەلقەوە و لە ناو دیوانەکانیشدا نموودیان هەیە ، دەبوا لە ڕووپەڕەی ژیانی (حاجی) دا پانایێکی پتر بگرنەوە و شەقڵی خۆشیان لە شیعر و ناوەرۆکی ئەدەبی (حاجی) دا ئاشکرا بکەن .

کەواتە ، بەولای ئەو دوو دڵدارییەوە ، گوتەی دەماودەم و بەڵگەی نووسراو لە خەماۆشی نەبێ چ شایەدییان بە دەستەوە نیە ، ئەو شایەدییە نەبێ کە خامۆشی بۆ خۆی دەلالەتی «نەبوون» ڕادەگەیەنێ نەک « هەبوون» .

کە بەڵگەی ئاشکرا و قسەکەر چنگ نەکەوێ با بزانین بەڵگەی نهێنی و هێمایی لە گیانی غەزەلەکانی حاجی پەنجە بۆ چ جۆرە خۆش ویستنێک درێژ دەکەن !

وەرگرتنی دەلالەت لە واتای غەزەل بۆ ساغ کردنەوەی بوون و نەبوونی عیشقی سووتێنەر کارێکی زیهن و زەوق دەیکا . لە واتای شیشر دا بارستی مادی نیە تاکوو بتوانین بیکەین بە بەڵگەی مادی و کۆتایی بە دەمەتەقە بێنین . زیهن و زەوقیش بۆخۆیان «اعتباری»ن ، بەر لەوە بتوانن دەمەتەقە هەڵگرن لەسەر بابەت لەوانەن ببنە هۆی دەمەتەقە . زیهن و زەوق چین تا ببنە «قازی» و بڕیار بدەن لە موناقەشەدا ! کێ دەڵێ زیهن و زەوقی بارام مووقەلاشترە لە هی ئازاد تا ئەو ببێ بە حەکەم ؟ ئەوەی ڕاستی بێ نەک هەر لە عاست شیعر و هونەر و ئەدەبدا، بەڵکوو لە عاست هەموو کارێکی «اعتباری» کە حەکەم و پسپۆڕ بڕیاری تێدا دەدەن هەمان ڕەخنە دێتە پێش . بە نموونە دەڵێم کە کچێک دەبێ بە «شاژن»ی جوانی وەیا کوڕێک دەکرێ بە شای لەش جوانان وەیا دانسەرێک یەکەم پاداشی پێ دەدرێ لە دانسدا هیچ گەز و گرییەکی مادی نیە جوانی و ڕێکی و تەواوی ئەو کارانەی پێ بپێورێ لە گەز و گرێی زیهن و زەوق بەولاوە ، ئیتر یا دەبێ ئەو کارانە نەکرێن تا ڕۆژێک دێ و کۆمپیوتەر دەبێتە حەکەم یا خود چ چار نیە لەوەدا زیهن و زەوقی پسپۆڕان ئەو حەکەمە بن . خۆ و تالع زئهن کارییێکی من لێرەدا دەیکەم لە گەڵ غەزەلەکانی حاجی تاکە کۆڵەکە نیە قەوارەی باوەڕەکەمی ڕاگرتبێ ، چونکە نەبوونی شایەدی تەواتور و خامۆشی سەرچاوی نووسراویش ، کە تازەم خستە ڕوو ، لە لای خۆیانەوە دەبنە کۆڵەکەی دوەم . بە دوا ئەمانە دا هەندێ لە هەڵبەستەکانی حاجی قادر خۆی ، ئەویش ، شان دەداتە بەر لاییێکی باوەڕەکەمەوە و وا دەزانم ، بە تەواوی دەی سەپێنێ و دەی چەسپێنێ . کەواتە بیر و ڕای من کە لە زیهن و زەوقەوە هەڵستێ وەک هی پسپۆڕانی سەما و جوانی و هونەر تاقانە نیە .

لە لای تەبعی من غەزەلەکانی حاجی زادەی مێشکن ، بەرهەمی ئوستادین ، هۆنراوەی سنعەتکارن . دڵداری و خۆش ویستنێک کە لە شیعری حاجی بەدی دەکرێن لە پەنجە و خامەی هونەرکارەوە دەتکێنەوە ، لە گڕ و بڵێسەی دەروونێکی سووتاوەوە ناتەقنەوە . ئارایتی ڕێک خستن و تێگەیشتن و پێگەیشتن لەو شیعرانە دەدرەوشێنەوە نەک هەنیسکی

گریان و بۆنسۆی دڵی هەڵکزاو . لەم ڕەوەوە شیعری حاجی دەچێتە ڕیزی شیعرە دڵدارییەکەی شێخ ڕەزا نەک نالی و کوردی . شێخ ڕەزاش دووچاری عیشقی سووتێنەر نەبوە بۆیە شیعری غەرامی کەم گوتوون ، ئەوەی گوتوشیەتی ئوستادی تێدایە نەک سووتان . لەوەندە شیعرە کەمەی دڵداری کە شێخ ڕەزا هەڵی بەستوون پێنج خشتەکیەکەی بە سەر ئاتەشپارەکەی (کوردی)یەوە بە سۆزترین پارچەیێکی عاتیفی یە کە شێخ ڕەزا بە دڵ و زمانی داهاتبێ ، بێ گومان لەمەشدا گڕ و گڵپەی دەروونی کوردی بڵێسەی داوەتەوە بۆ ناو دەروونی شێخ ڕەزا :

دڵی بردم بە ناز و عیشوە دیسان شۆخی عەییارێ
فریبی دام بە چاوی مەستی خۆی مەحبووبی سەححارێ
لە هیجرانی تەقم کرد ئەی ڕەفیقان کوا مەدەدکارێ
ئەمان مردم عەلاجێ سا لە ڕێی پێغەمبەرا چارێ
ویسال یا تەقڵ یا تەسکین لە هەر سێ بۆم بکەن کارێ

کەسێکی شارەزای هەڵبەست بێ و گوێی لە مۆسیقای وشە و لەرانەوەی ڕستە تێ بگا دەزانێ کام شیعر لە بورکانی عیشقەوە دەجۆشێ و کامی لە گۆمی فکر و فەلسەفە هەڵدێنجێ . بوێژێکی وەک نالی ئەگەر لە ڕێی عیشقی «حبیبە»وە ئاگری تێ هەڵ نەگەڕابا ، هەرچەند دەسەلاتی «نظم»ی گەیشتبا بە پلەی «اعجاز» نەی دەتوانی خامە لە خوێنی دڵی هەڵێنێ و شیعری پێ بنووسێ . نالی و کوردی هەر دوویان دووچاری عیشقی بێ ڕەحمی دڕندە بوون بۆیە هەرگیز گڵپە و بڵێسەیان دانەمرکایەوە . ئەو دڵەیان کە لە سەردەمی گەنجایەتی دا بوو بەماڵی عیشق یەکجارەکی لە قەبەڵی کرا و نەبۆوە بە ماڵی خۆیان . بە نموونە ، بێ دەسبژارکردن، بەیتێکی دێنمەوە تین و تاوی عیشق لە شیعر دا دیار بخا. نالی لە کۆتایی غەزەلێکی دا ئەمە دەڵێ :

دوور لە تۆ نالی سەگێکە بێ وەفا وو هەرزە گۆ
بۆچی بانگی ناکەی ئەم کەلبە کە نانی نانی یە

لێرەدا مەبەسم نیە دەسەلاتی نالی لە شیعردا دەرخەم بۆیە خۆم لە وردەکاری و لایەنی هونەری بەیتەکە ناگەیەنم ، تەنها دەمەوێ کاری سیحراوی عیشق لە بەیتەکە دا بێنمە بەر چاو .
سرنج بدە وشەکانی هەڵبەستەکە تاکە یەک وشە نادۆزیتەوە حورمەتکارانە بێ و ببێتە بەرگی ئارایشت و عەیبی وشەی «سەگ» بپۆشێ کە نالی خۆی بەو تەشبیهـ کردوە . وشەکانی «بێ وەفا ، هەرزەگۆ ، کەلب ، نانی نانی ، بۆ بانگی ناکەی » هەموویان کەمایەتی و پایەنزمییان تێدایە . بە زاهیر دەبوا کۆمەڵ بوونی ئەو هەموو وشەی نزم لە بەیتێکدا قێزی مرۆڤ هەڵستێنێ ،کەچی نەفەسی گەرمی عیشق و بڵێسەی دەروونی شاعیر ئەو هەموو خۆشکاندنەوە و خۆ کەم کردنەوەی هەڵگێڕاوەتەوە بەرەو بەرزی و شەرافەت و حورمەت . دەتوانم بڵێم لە کەم جێگەدا دەدیترێ وشەی (سەگ) ئەوەندە بایەخی وەرگرتبێ وەک لێرەدا بۆی پێک هاتوە بە تایبەتی کە هیچ وشەیێکی تریسکەدار و ئاورینگاوی لێی نەبوونەتە جل و قەرێتەی ڕازاندنەوە . تۆ سەیرکە نالی چەند ڕاست دەکا بە پێی مەزهەبی عاشقان کە دەڵێ « دوور (34) لە تۆ نالی سەگێکە بێ وەفا وو هەرزەگۆ » چونکە عاشق کە لە یاری دوور کەوێتەوە جێی خۆیەتی پێی بگوترێ سەگی بێ وەفا ، گڕوگاڵیشی بە هەرزەگۆیی دابنرێ . عیشق وا دەکا دوورکەوتنەوەی عاشق لە مەعشووق هێندە دزێو و ناشیرن بکرێ ئەگەر وشەی بێ حورمەتتر هەبێ لە (سەگی بێ وەفا و هەرزەگۆ ـ کەلبی نانی نانی کە بێ حورمەتترین سەگە) ئەوی بۆ بەکار بێت . کۆمەڵ بوونی وشە و ڕستەی نزم لێردا چونکە نەخشەی «بێ وەفایی» دەکێشێ لە ڕێی (مەفهومی پێچەوانە)وە حورمەت کۆ دەکاتەوە لەناو بەیتەکەدا و نالی خۆشەویست دەکا و دڵی من و تۆی بۆ دەبزوێنێ ، لێی دەوەشێتەوە دڵی مەعشووقەکەش ببزوێنێ ئەگەر ئەم دڵە وەک بەرد نەبێ . خۆ ئەوەی ڕاستی بێ لە عاست مەعشووقدا بە تەواوی خۆی داناوە لە جێگەی ئەو سەگە ، ئەدی ئەوە نیە پێی دەڵێ بۆ بانگی ناکەی وەک سەگی نانی نانی ؟

لە شیعری شاعیراندا زۆرجاران وشەی سەگ هاتوە تا بشلێی لە دلاندا کاریگەر بوە . وا لێردا دوو نموونەی تر دێنمەوە بۆ مەبەسی بەراوردکردن و دەرخستنی کاری عیشق بە هۆی ئەو بەراوردکردنەوە .

شێخ ڕەزا دەڵێ :

مربوطەحیاتم بە سلیمانی و خاکی

خۆزگەم بە (سەگ)ی قاپییەکەی ئەحمەدی کاکی

شاعیری فارس دەڵێ :

استخوان ریزەی مجنون مفگن پیش هما

کە تعلق بە جناب (سگ) لیلی دارد

(34) ڕادەگەیەنێ هەر وەهاش خۆی کردۆتە پەرژین بە دەوری ناو و شەخسی مەعشووق تا بی پارێزێ لە نزمایەتی وشەی «سەگ» . وەک ئەوەیە شاعیر گوتبێتی « دوور لە ڕووی جەنابت نالی سەگێکە ....» .

لە هەر دوو بەیتدا وشەی سەگ نرخێکی داوە بە واتای هەڵبەست ڕەنگە هەر بە سەگی ئەو شوێنە نرخی وەها دروست بکرێ ، بەلام هەر دوو سەگ لە سەر تەخت و بالینی حورمەت دانراون و دەوریان تەنراوە بە ڕێز و خۆشەویستی .

لە بەیتی شێخ ڕەزا دا کاک ئەحمەدی شێخ سایەیێکی وای خستۆتە سەر سەگەکە و هێندەی بەرز کردۆتەوە لە (حاجب)ی سوڵتانێک زیاتر ڕوتبەی بۆ پەیدا کردوە. لە بەیتەکەی فارسیش دا وشەی (جناب) و پایەی(لیلی) و ناوی (مجنون) و نرخی مەعنەوی مەلی (هما) زیاتر لە بەرگی ئەتڵەس و تەوقی زێڕ و خەنەی دەست و پێیان ئارایشتیان بۆ سەگەکە کۆمەڵ کردوە . هەر دوو بەیتیش نموونەی ئەدەبی بەرز و نەمرن.

بە دوا دیرنی سەگی ناو ئەم دوو بەیتەدا کە دەڵێی ئاهەنگی حورمەتیان بۆ بەرپا کراوە پتر بۆت ڕوون دەبێتەوە عیشقی نالی چ کارێکی کردوە بۆ سەگەکەی خۆی.

پێویست نابینم خوێنەر خەریک کەم بە هێنانەوەی نموونەی تر بۆ دەرخستنی تینی عیشق لە هەڵبەستدا ، چونکە دەبێتە قسەی دووبارە و کوتانەوەی بەدیهیە. ئەوەی من لێرەدا مەبەسمە لایەنی بوون و نەبوونی عیشقی سووتێنەرە لە شیعری حاجی قادر دا . بەپێی زەرفی من دیوانی

حاجی شایەدی نادا بۆ بوونی عیشقێکی وا سووتێنەر. یەکێک لە غەزەلە هەرە پێشکەوتوو و بەناوەکانی حاجی غەزەلەکەی « نەققاشی دەمی ...»یە . کە بیخەیتە بەر تەرازووی هەڵسەنگاندنی هەڵبەست بۆ کێشانی دوو لایەنی ئوستادی و سۆز ، دەبینی زۆر بە ئاشکرایی خۆی بە لایەنی ئوستادی دا دەکێشێتەوە و دەچێتە ڕیزی ئەو غەزەلەی شێخ ڕەزا کە مەشوورترین بەیتی ئەمەیە :

کارێ کە غەم و دەردی فیراقی بە مبی کرد

سەرما بە هەتیو با بە دەواری شڕی ناکا

گریمان خوێنەر زەوقی من بە حەکەم قبووڵ نەکا لەوەدا کە دەڵێم شیعری دڵداری حاجی زادەی ئوستادین، لەو ڕووەوە کە گوتم دەشێ بڕیاری زەوق لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر بگۆڕێ ، خۆ ناتوانێ دەلالەتی یەکجار پاتەوپاتی هەندێ لە هەڵبەستەکانی حاجی قادر خۆی ڕەت کاتەوە لە مەیدانی بوون و نەبوونی عیشقی قووڵ لای حاجی. تۆ بڵێی ئەگەر حاجی ڕۆژێک لە ڕۆژان دڵداری ئاگرینی هەست پێ کردبا ڕێی دابا بەخۆی ئەمەی خوارەوە بڵێ دەربارەی عیشق ؟

باسی زولفی درێژ و چاوی بە خەو

نەبڕاوە بوە .... خوسرەو

حاجی لەمەش بە سەراحەتتر دژی شیعری عاشقانە دڵی خۆی کردۆتەوە کە دەڵێ :

حەیفە بۆ پیاوی لاحیبی تەمیز

هێندە باسی مەکانی ... و ....

مرۆڤێک لە کاتی گەنجایەتی دا یا هەر قۆناغێکی هەڵکشاوی تەمەنی دا لە هەناوی خۆی دا دەستەچیلەی عیشقی هەلایساندبێ و خوێنی دڵی خۆی پێ کولاندبێ ناشێ و ناکرێ تا ئەو ڕادەیە بە سووکی تەماشای عیشق بکا و توانجی کوشندەی تێ بگرێ.

وا دەزانم ڕاگەیاندنی ئەم هەڵبەستانە ڕێی دەمەتەقە دەبەستن.

من نەبوونی عیشقی ئاگرین لە دڵی حاجی قادر دا بە زاهیرەیێکی دابڕاو و لاتەریک نازانم لە تێکڕای ویژدانی حاجی . بەلای تلۆری منەوە ئەگەر

نەبوونی ئەو عیشقە هەر لە پەراوێزی(نەبوونی عیشق)دا وەستابا و چ پەیوەندی نەبا لەگەڵ سەرلەبەری تابلۆی هەست و نەستی حاجی دا ئەوسا دەمگوت بزری بڵێسەی عیشق نەختێک ڕەنگی تابلۆکەی سپی پات کردۆتەوە و بەس ، کەچی بەلای باوەڕی منەوە نەبوونی ئەم بڵێسەیە ، هەرچەند خۆی ڕواڵەتێکی سەلبیە ، بە جۆرێکی یەکجار کاریگەر و (ایجابی) خۆی نواندوە لە تابلۆکەدا و سەرەنجامی گەیاندوە بە عەلاقەداری لەگەڵ بنیادی گیانی کورپەروەری حاجی قادر . داوا دەکەم خوێنەر لێرەدا لەگەڵم بەپشوو بێ و لە قسەکانم ورد بێتەوە و سووک بە سەریاندا تێپەڕ نەبێ ، ئەگەر ڕێم بدا تکای لێ دەکەم ئەویش وەک من ڕایەکە لە دڵ و مێشکی خۆی دا بکوڵێنێ و لەگەڵی دا نەختێک خەریک بێ ، ئەگەر نەڵێم لەگەڵی دا بژی .

من بۆ ئەوە دەچم ئەگەر حاجی قادر لە سەرەتای گەنجایەتییەوە وەک نالی و کوردی هەست و هۆشی دیار و نەدیاری بەسۆزی عیشق پڕ بووبایەوە نەدەشیا لە دوا ڕۆژدا دەروون و نەفس و گیانی یەکجارەکی لەو عەتیفەیە بەتاڵ بێت و سەرلەنوێ بە عاتیفەیەکی تازەی تاقانەی نیشتمان پەروەری پڕ ببێتەوە . نەدەکرا لەو بورکانەی سەرەتای عومر و گوڕی گەنجایەتی نە پشکۆیەک نە بزووتێک نە خۆڵەمێشێکی گەرم نەمێنێتەوە وەک هەرگیزاوهەرگیز وجوودی نەبووبێ . وا پێ دەچێ لە بیرەوەری دڵداری کاتی جحێڵی هەر لایەنی مادی حەیوانی خۆی هێنابێتەوە بەر هۆشی حاجی ، کە ئەویش پاشماوەییێکی ئاسایی عیشقی بێ ڕەگە و وێنەییێکی خورتی و سەرگەرمی دەوری گەنجایەتییە ، بۆیە وەها بێ پەروا دەکوێتە دژی و بە چاوی سووک سەیری دەکا . گەر لە تارمایی عیشقی کۆن شێوەییێکی بڵێساوی و خولیایی و مەجنوونانە لە ئاسۆی بەیانی گەنجایەتییەوە پڕشنگی داباوە بۆ ئێوارەی ژیانی حاجی ، بێ گومان ، بە جۆرێکی تر پێشوازی لێ دەکرد .. بە چاوێکی تر تێوەی ڕادەما ... دەنگێکی تری بۆ بەرز دەکردوە . ئێمە دەزانین حاجی قادر دۆست و هاوڕێ و ناسیاوی خۆی لەبیر نەدەکرد ، بۆ دار و بەردی کۆیەی دەنالاند . دەوجا ئەگەر لە تابلۆی ڕابوردووی دا وێنەی فرشتەییێکی عیشق و سۆزی دڵداری هەبا تۆ بڵێی بەم چەشنە یەکجارەکی و بێ ئاشت

بوونەوە لە ناخی دڵدا کەوتبا دژی ئەم وێنەیە ؟ هەرگیز ئەمە ناچێتە ناو هیچ حیسابێکی بە سەرەوبەرە .
نەبوونی ئەم وێنەیە لە تابلۆی ڕابوردووی حاجی دا ئەوەی بەرهەم هێنا هێندە بە سادەیی و بێ باکی و قێز و بێزەوە ناوی عیشق بێنێ . بەلام هەر لەوەندە نەوەستا ، شتێکی یەکجار گرنگتری بەرهەم هێنا . تۆ بڵێی ئەم شتە چی بێ ؟
فەرموو لەگەڵمدا سرنج بدە ئەم دیمەنە کە دێتە بەرچاوی زیهنی منەوە .
وا دەزانم نەبوونی عیشقی سووتێنەر لە ڕابوردووی حاجی دا بەشدار بوە لەوە دا کە دوا ڕۆژ ناموکینێک ببێتە موکین : ڕێی داوە بەوە کە هەموو بوونی مادی و مەعنەوی و ڕواڵەتی و دەروونی و خەو و بەخەبەری حاجی سەرانسەر لە قەبەڵی کوردایەتی بکرێ بێ ئەوە یادی دڵداری ببێتە شەریکی هەزارییێکی ئە بوونە . هەر دەڵێی حاجی کە داخڵی عیبادەتخانەی کوردپەرستی بوو گیانی و دڵێکی بێ پەڵەی بێ نوختەی وەک کاغەزی سپی تەسلیم بە خامەی چارەنووس کرد ئیتر ئەو خامەیە بێ ئەوە ڕەشایی پیتێک وەیا خاڵێکی نووسراوی بێتە پێش بە هەموو لاییکی کاغەزەکەدا مەشقی خۆی لێ کرد تا ڕووپەڕەی پڕ کردەوە و دوو جار و سێ جاریشی بەسەر دا هاتەوە .
لەم ڕوانگەیەوە دەتوانین چاوێکی حەقیقەت بین هەڵێنین و سەیری کوردایەتی حاجی بکەین و تێ بگەین چۆن موکین بوو تا ئەو ڕادەیە شەیدای کورد و کوردستان بێت .
حاجی بە جۆرێکی عاشقانە و دێوانانە باسی کورد دەکا، لەم مەیدانە دا هەر کوردپەوەر نیە و بەس : وەک مەجنوونی لەیلا وایە ئەگەر ڕاست بێ و مەجنوونێک هەبووبێ .. خۆ ئەگەر نەبووبێ حاجی بۆتە ئەو مەجنوونە. سۆزێکی کە هەستی پێ ناکرێ لە شیعری دڵدارانەی حاجی دا و لە شیعری نالی و کوردی تاو و تین دێنێ بۆ دڵی هەستیار ، لەمە زیاتر و دڕندەتر وەک بڵێسە لە شیعرە نیشتمانیەکانیەوە هەڵدەستێ و دەماری هەستی خوێنەر هەڵدەپرووکێنێ . حاجی شەیدایانە دەگەڕێ بە دوا تەعبیردا بەڵکوو وەک ئاو نەختێک لە کڵپەی هەناوی کز کاتەوە بەلام

ناگا بەو تەعبیرە کە برین سارێژ دەکا وەیا خوت خوتەی دەروون خامۆش دەکا.. هەرچی دەیڵێ کەمتر لە پێویست هەرچی دەیکا بێ سوودە لە عاست بێ ئۆقرەیی. بورکانی نەفسی دەجۆشێ و دەخرۆشێ ، دەیسووتێنێ و سەبری لێ دەبڕێ و زیڕەی لێ هەڵدەستێنێ و شیعری پێ دەڵێ و یەخەی دار و بەردی پێ دەگرێ گڕوگاڵی خولیای بۆ تەرجەمە دەکا.. نەخێر تەسکین نابێ و ئۆخەی ناکا .. خەیاڵی ئاگرین دەیبا بۆ هەموو بابەتێک بیکا بە هۆی تەقین و هەڵڕژان.. تێ هەڵدەچێ بەرەو هەڵدانەوەی بوتی کوردی تا دەگاتە سنووری موبالەغەی ئەوتۆ لە جیهانی دێوانە و شەیدایان نەبێ جێی نابێتەوە. «لە گاوان و شوانی کوردەکان یەک بەسە بۆ لەشکری سەد کەڕڕە دوو لەک» کوردێک بەس بێ بۆ لەشکری بیست ملیۆنی .. بەلام قسەیێکە و کورت دێنێ لەگەڵ مەبەس، ژیلەمۆی تەڕ ناگاتەوە ، گڕ و گڵپە داوای پتر دەکا ... کەشتیەکەی نووح بەسەر کێوی کوردستانەوە وەستا کەواتە ئادەمی زاد لە جاری دوەمی پەرەسەندنی دا (کوردزاد)ە .. پەروەردگارا بە کوردیت مەدح دەکەم تا نەڵێن بە کوردی مەدح نەکراوی مەدحەکەت بۆ ئارایشتی کوردییە بەهەشتی پێ ناکرم...

من هەرچەند بمەوێ بە نووسین و شی کردنەوەی خۆم وێنەی ئەو خولیایە سووتێنەرەی کوردایەتی حاجی قادر بکێشم ناگەم بە کەمەری ئەو پەیکەرە ئاگرینەی کە خامەی حاجی لە کەرەستەی هەست و ویژدان هەڵی ناوە ، بۆیە لزوم ناکا خۆ خەریک کەم بە «تحلیل حالل»ێکی کەم و کورت ، بە هەر ئەوە بڵێم لەلای خۆمەوە عیشقی حاجی بۆ کوردایەتی عیشقێکی تەواو و بێ هاوبەشە لە دەروونی حاجی دا . دەمەوێ بڵێم حاجی هەموو دڵ و گیان و هەستی خۆی بە کوردایەتی بەخشیوە تۆسقاڵێکی بۆ هیچی تر نەهێشتۆتەوە . هەروەک دڵداری بێ بەش کردوە لە کڵپەی دەروونی ، ژن و ماڵ و منداڵیشی نەبوە بایی زەڕڕەیێک دڵی خۆی پێیانەوە خەریک کا.

ئەم تەنهایی یەی حاجی لەگەڵ تاکە خولیای کوردایەتی لەسالانی دوایی ژیانی دا دیمەنێکی تراژیدی ماتەمینی ئەوتۆ دێنێتە بەر چاوی سرنجدەر چەند جاران لە سۆز و پەرۆش و تەقدیسی بۆ حاجی زیاد دەکا .

من كە دەبوو لە دوای لەگەڵدا ژیانی دوور و درێژم ئاشنای ئەرک و عەزابی حاجی ببم و لێی ڕابێم ، کاتێ کە بیرم دەڕوا بۆ سالانی ئاخەلیێوەی ژیانی ئەگەر تانووت نەدەمە بەر خۆم جورئەتی سرنج دان و لێ وردبوونەوەم نابێ :
پیری ، تەنهایی ، غەریبی ، هەژاری ، خولیای سووتێنەری بێ ئومێد و بێ بەرهەمی نزیک و بەرچاو ، نەبیستنەوەی دەنگی خەبات و تەقەللا لە هیچ لایێکەوە..
دەک لەبەر ئەم عەزابە بێ سەر و بنە !!
ئەو سەغڵەتییەی «ابو فراس حمدانی »ی هەراسان کرد و وەتەنگی هێنا لەو چەند سالەی ئەسیر بوونی لای ڕۆمەکان تا وای لێکرد بەدەم هەنیسک دانەوە بڵێ :
أ سجنا و بعدا و اشتیاقا و غربە
و نأی حبیب ان ڕا لعظیم
و ان امرء یبقی وفیا لعهدە
علی مێل هڕا انە لکریم

ئا ئەم سەغڵەتیەی (ابوفراس) لە تەک ڕەنج و ئازاری بێ بڕانەوەی حاجی دا وەک دڵ تەنگی کاتی دەمەو ئێوارانە لە چاو تلانەوەی شەوی مارانگاز .
حاجی کە لەگەڵ خۆیدا دەڵێ و وەرام دەداتەوە :
بەسە حاجی دوو سەدهەزار دەفعە
پێم گوتی ئەم قسانە بێ نەفعە
باوکە هەر چۆنی تۆ دەڵێی وایە
تێ دەگەم ئەو قسانە خۆڕایە
قوڕی کام جێ بکەم بەسەر خۆما
ئەمە لێم بۆتە عیللەتی سەودا
لێرەدا حاجی وەک سەحرانەوەردێکی یەکە و تەنها ژیلەمۆی لمی نیوەڕۆ بە هەنگاوی شەکەت دەپێوێ لە ڕێگەییێکی بێ بڕانەوە بەرەو ئاسۆییێکی خوێیاوی سەرابی ،دەشزانێ وا ڕۆژی عومری بەسەر دەچێ و شەوێکی

هەتا هەتایەی بە دوا دا دێت کە هیچ ڕووناکایی و فرجرێکی لێ ناپشکوێ ، کەسیشی نیە لە پاش خۆی بە وەکالەتیش چاوێکی بۆ هەڵێنێ وەیا هەناسەییێکی بۆ هەڵمژێ.. دەریای بێ ئەمانی مەرگ لە ژێر شەپۆلە بێ ڕەحمەکانی خۆی دەی پێچێتەوە و پەیوەندی لەگەڵ جیهاندا یەکجارەکی دەبڕێ و کۆتایی بە بوونی دێنێ و لە بنجەوە هەڵی دەکەنێ.. بەڵێ مەحبووبەی ئەو کە کوردستانە هەر دەمێنێ و بێ بڕانەوەیە ، بەلام بە قەدەر گەورەیی کوردستان لە دڵی حاجی دا کەسەر و ئازاری لێ دەرچوون و دەست لێ بڕانی گەورە دەبێ و تالاوی سەرەمەرگی لێ تاڵتر دەکا.

بێ گومان ڕۆژانی کۆتایی ژیانی حاجی ماتەمێکی یەکجار زل بوە : هەرچی ئومێدێک کە ڕۆژگار ڕووناک دەکا بۆ مرۆڤ لە ئاسۆی دیار و نادیاری حاجی دا وجودی نەبوە ، ئومێدیش نەبوە بە پەیدابوونی هیچ ئومێد . کۆش و باوەشی خێزان و منداڵیش نەبوە ساردایی شەوانی سەرەمەرگی گەرم کاتەوە. هەروەک «حمزە» کە لە جەنگی «أحد»دا شەهیدکرا و کەسی نەبوو بۆی بگرییێ، پێغەمبەر کە گوێی لە گریانی خەلق بوو بۆ کوژراوەکانیان ، بەدەم گریانەوە فەرمووی « ولکن حمزە لا بواکی لە» هەمزە کەسی نیە بۆی بگری ، هەروەهاش حاجی کە گەیشتە کاتی سەرەمەرگ و گیانەلاوە... با بەس بێ لە منەوە دووبارەکردنەوەی مەرگی حاجی ، خۆ ئیمڕۆش کەسی نیە لە پشت و کەمەری خۆی بۆی بگری. خامەی من کە شینی بۆ دەکا دوای حەفتا و پێنج ساڵ (35) لە پەلەفڕی مەلی ڕوحی بە چەنگاڵی نەزعەوە شەرافەت بۆ خۆی کۆ دەکاتەوە لە میراتی مەعنەوی حاجی ... مەشقی خۆنیشاندان دەکا لەبەر شەوقی شەخسیەت و شۆرەتی حاجی.. خودپەسندی خۆی دەشارێتەوە لە ناو تەپ و تۆزی شیوەن کردن بۆ حاجی.

لەبەر چاوی (تلۆر)م عەزابی دواڕۆژانی حاجی خەیاڵی مرۆڤی ئیمڕۆ دەتۆقێنێ ، دەوجا دەبێ چ عەزابێک بووبێت.

---

35 ئەم نووسینە لە 1972 دا نووسراوە ، ئەوسا 75 ساڵ بەسەر مەرگی حاجی دا تێپەڕی بوو .

بەلام لە نێوان تەبەق ئەندەر تەبەقی ئەم هەموو عەزابەدا ڕاستییێکی گەورە دێتە بەر هەستی سرنجدەر تا ڕادەییێک بۆی ئاشکرا دەکا چۆن

حاجی توانیوێتی خۆی ڕاگرێ لەبەر سفتوسۆی سووتان و قیمەبوون بە دەست و دەمی بڵێسە و تیغی چەندین جۆر تلانەوەی کوشندەوە : کڵپەی سۆز و پەرۆش و خولیان دڵ و دەروونی حاجی بۆ کورد و کوردستان دەردەکانی تری کز کردۆتەوە لە نەزەر خۆی دا . وەک بڵێی حاجی مۆمێک بووە و سووتاوە بە ئاگری سەودای کوردایەتییەوە ، لەو سووتانەی دا فەلاکەتی غەریبی و پیری و بێ کەسی دەسەلاتی کار تێ کردنیان نەماوە . خواجە (کلیم)ی هەمەدانی دەڵێ :

زآتش هیچ پروا نیست دور از اب ماهی را

واتە ماسی کە لە ئاو دوور کەوتەوە پەڕوای نامێنێ لە ئاگر ، حاجیش وەک ئەو ماسیە و لەویش زیاتر ئازاری هەرە گەورەی سووتانی بۆ کورد پەکی ئازارەکانی تری خستوە.. حاجی وەک ماسیێک بوە کە لەناو بۆتەدا ببرژێ و پەروای نەبێنێ لە بێ ئاوی .

بە سەرەوژوور بمەوە بەرەو ئەسڵی باسەکە و بڵێم بەدوا ئەم شی کردنەوەی تازە خستمە بەرچاوی خوێنەوەوە جورئەتی ئەوە دەکەم لەگەڵ خۆم دا بڕیار بدەم کە وا حاجی قادر لە سەرەتاکانی ژیانی گەنجایەتی و کەم پەروایی دا دوچاری دڵدارییێکی ئەوتۆ نەبوە جنجرۆک گیر کا لە پەردەی دڵی ، ئاگر بەرداتە هەناوی و مێشکۆڵەی ناو ئێسکی بسووتێنێ. نەبوونی پەیوەندی و گیرۆدەیی زۆر بە دڵداریەوە ڕەهایی و ئازادی بۆ حاجی پێک هێناوە لە کۆتێکی قورس. ئەم کۆتە قورسەی عیشق ئەگەر بوویایە ئاڵقە بە دەوری دوو مەچەکی دەستی حاجییەوە هەندێکی لەو مەساحەیە دادەگرت کە کۆتە قورسترەکەی نیشتمان پەروەری پێی دەویست .

خوێنەر لێم بە سەهوو نەچێ : من ناڵێم دوو سۆزی عیشق و کوردایەتی لە دڵێکدا کۆنابنەوە ، دەڵێم سۆزی دڵداری کە لە دڵدا هەبوو بەشی خۆی لەو دڵە وەردەگرێ و تێیدا دەبێتە شەریک : ئا ئەم شەراکەت و هاوبەشییە ، نەک تەنها هی دڵداری بەڵکوو هی هیچ جۆرە سۆزێکی تری ئەوتۆیی لە دڵی حاجی دا ڕەگی نەبوە ، هەموو دڵی هی کوردستان بوە و لە کولانەی کوردایەتییەوە دڵی بۆ شت چووە. نموونەی وەک حاجی قادر لە نایاب نایابترە لە ڕووی خۆ لە قەبەڵ کردنی تاکە ئامانجەوە ،

بەتایبەتی کە ئامانجەکە دنیایی و سیاسی بێ . هەر بۆیەیشە پەیداکردنی هاوتای حاجی وەیا دۆزینەوەی لە نێوان کەسانی مێژووی کۆن و نوێ دا یا هەر بە جارێ مومکین نیە یا خود لە ئەستەم ئەستەمترە : وەک حاجی تا ڕادەی جەزبەگرتن شەیدای کورد و کوردستانە کەسی تر پەیدا نابێ ئەو شەیدایە و جەزبەگرتوە بێ لە مەیدانی تێدا خەریک بوونی. دەشێ مرۆڤی پاک و دڵسۆز و خۆبەخت کردوو بدۆزرێتەوە ، بەلام شەیدا و خۆ لە قەبەڵ کردوو و دەست لە هەموو شتێک بڕاوی وەک حاجی ، ئەگەر خۆ بە سەهوو نەبەین ، یەکجار یەکجار یەکجار بە دەگمەن دەدیترێ . لەم سێ بارە کردنەوەی وشەی «یەکجار» دا سەرت لێم سوڕ نەمێنێ ، فارس گوتەنی :
سالها میگزرد شنبه به نوروز رسد

****

دوو دڵداریە مەعلوومەکەی حاجی لە سابلاغ و لاجانێدا ، خۆش بەختانە ، یاریدەرییێکی باشیش دەدەن بۆ وەرامدانەوەی پرسیارێک کە لەوەوە هەڵدەستێ شیعری (غەزەل بۆ کوڕ) دێتە پێش چاو چ لە دیوانی شاعیرەکانی کورد بێ ، کە یەکێکیان حاجی قادرە ، چ لە دیوانی گەلێک شاعیرەکانی تورک و عەرەب و فارس بێ .
شاعیرەکان لە بزاوتنەوەی خەیاڵیان لە مەیدانی مەدحی کوڕ دا گەلێک جۆر هونەر و شێوازیان بەکار هێناوە . وا هەیە شاعیرێک لە یەک غەزەلدا کوڕ و کچی بە یەکدی گرتوون و یەکیانی بەسەر ئەوی تر دا ترجیح کردوە ، یا خود جووتە شاعیرێک لە یەک قەسیدە دا کۆبوونەتەوە و هەر یەکەیان لایەنێکی پەسند کردوە و پێیدا هەڵگوتوە . شاعیری واش هەیە غەزەلی سەر لەبەری بۆ کوڕ داناوە وەیا خود بەشێکی زۆری لە هەڵبەستەکانی بۆ کوڕ تەرخان کردوە .
لە عاست ئەم مەوزوعە دا نووسەران لە یەک باوەڕ دا نین : نووسەرم دیوە خۆی خەریک نەکردوە بە ڕاست بوون و ڕاست نەبوونی مەیلی شاعیرەکە لەو هەڵبەستەی بۆ کوڕانی داناوە . لە تەک ئەمەدا نووسەریشم دیوە ڕواڵەتی وشە و تەعبیری کوردوە بە بەڵگەی هەبوون و

نەبوونی ئارەزووی بیژۆک(شاز) لای بویژ. تەنانەت هەموو هەڵبەستێکی دڵدارانەشی داناوە بە بەڵگەی بوونی ئافرەتێکی ڕاستەقینە لە ژیانی بویژ دا و خۆی لەوە نەگەیاندوە ئایا هەڵبەستە دڵدارانەکە زادەی گڕ و تینێکی حەقیقی عیشقە یا خود بەرهەمی لێکدانەوە و ڕێک خستنە : بەچکەی دڵە یا هی مێشک . لێرە بە پێشەوە نەختێک بیر و باوەڕی خۆم لە بارەی عیشق و دڵداریەوە ڕوون کردەوە بایی ئەوە بکا جێگەی حاجی قادر و هەڵبەستە دڵداریەکانی دیار خا لە جیهانی عیشق و سەودا دا . لێرە بەوەلاوە گڕ وگاڵێک دێمە سەر کاغەز بەپێی دەرفەت هەندێک لە ڕۆشنایی فکری خۆم باوێتە ناو ناوەرۆکی ئەم بابەتە پڕ هەست و تەقیە و ناسکییەوە ، دەرفەتیش ئەوەندەی بە بەرەوە نیە چی لە دڵدایە بۆ خوێنەری هەڵڕێژم.

کورتە بیر و ڕای من دەربارەی زاهیرەی هاتنی ناو وەیا تارمایی کوڕ بۆ نێو شیعر ئەوەیە کە زاهیرەکە خۆی لە خۆیدا نابێتە بەڵگە بۆ هەبوونی عاتیفەی شاز لای شاعیر ، هەروەک شیعری شەراب دۆست ئەویش بە تەنها خۆی نابێتە ئیسپات کە شاعیرەکە بادەگوسار بوە. من بۆخۆم شاعیر دەناسم باسی عیشق و شەرابی لە شیعر دا کردوە کەچی هێندەی کە ملحد لە نوێژ دوورە ئەویش لە هەر دوو کار دوور بوە . «تناقض »ی وەها لای شاعیرانی ڕۆژهەلات یەکجار زۆرە تۆ بڵێی دەبێ هۆیەکەی چی بێ. لێرەدا بەو پەڕی کورت بێژییەوە لە مەوزووع دەدوێم.

ئەو عالەمەی کە شاعیری ڕۆژهەلاتی ئیسلام چەند سەدە ساڵێکە تێیدا دەژی ، بە هەر دوو باری فکری و مادی یەوە ، لەبەر هۆی زۆر جۆر کە لێرەدا مەودای شەرح دانیان نیە ، وەک زەوی جاڕی لێ هاتوە کە هەموو تۆیێکی لێ ڕواوە . لە هەموو لاییێکەوە دیواری «نەکەی عەیبە ، کوڕە بێ شەرعییە»مەودای بزووتنەوەی لێ تەسک کردۆتەوە و لە ئەنجامی کاردا بەهۆی وەتەنگ هاتنی دەروون لەو تەنگژەی بێ مەودایی یەدا عاتیفەی جوداجودای تێکەڵ و پێکەڵ بوون ، سنووریان بەزیوە . گەلێک شاعیر بەهۆی ئەو تەنگەتاوەبوونەی بە دەست کەم دەرفەتییەوە هەموو کێڵگە تەسکەکانی عاتیفە و هەستی جۆرجۆری ناو دڵی گوشراوی خۆی بە شیعر

کوتاوەتەوە تا دەبینی هەم کافرە هەم ئیماندار ، هەم زاهیدە هەم بادەگوسار ، هەم کوڕ دۆستە هەم عاشقە کچ . بە شەرمە بێ حەیایە ... هەموو شتێکە و هیچیش نیە . ڕەنگە لەهەر بابەتەش پشکێکی هەبێ کە دەیکا بە کۆمەڵگەی «متناقضات» وەیا شەبەندەبەڕۆژەی عاتیفە و باوەڕ . ڕەنگە لە ڕاستی دوور نەکەوتبێتمەوە کە بڵێم هۆیەکی دیکەی زۆر گرنگ کە لە جەرگەی بڕیار و داخوازی و پێویستەکانی کۆمەلایەتییەوە هەڵدەستێ ئەویش بووبێتە خلیسکێک کە شاعیر لێوەی خزیوە بەرەو قەپێلکی تەسک و تروسکی زاتی خۆی و تێیدا حەبس بوە : شاعیران بەتێکڕایی لە وەزع و دەسەلاتێکدا نەبوون خۆ تێکەڵ کەن لە چەند و چۆنی و چاکە و خراپەی ئەو ڕووداو و کەین و بەینە کە لەناو کۆمەڵدا سەر هەڵدەدەن و کار دەکەنە سەر باری ژیان و گوزەران و ئاسایشی خەلق . ئەم لایەنانە لە نەزەر شاعیردا خاوەنی خۆیان هەبوە چ لە داهێنانیان بێ چ لە بەرهەڵستی کردنیان . بڕیاری چاک بوون و خراپ بوونی ڕووداو بەدەست دەسەلاتدارانەوە بوە ، ئەوانیش ژمارەییێکی یەکجار کەم بوون لە پیاوی میری و ساماندار و خاوەن هێز ، هەندێ جاریش پیاوی ئایینی . کەم وابوە شاعیر خاوەن دەسەلات بووبێ بەتایبەتی لەناو کوردان . لە فەرزی هەشبووبێ بە تێپەڕینی سەدان ساڵ لە لاتەریکی و گۆشەگیری شاعیر و خۆ تێ نەگەیاندنی لە کەین و بەینی کۆمەلایەتی ولاتەکەی ئەم حاڵەی بی بوە بە قاڵب وەیا قەپێلک وەیا جل و بەرگ و تێی خزاوە. نەبوونی دیمۆکراسی شاعیر و ئەدیبی ناچار کردوە بە خەریک بوون لەگەڵ نەفس و خولیاکانی خۆی تا وای لێهاتوە بیر نەکاتەوە لەوە کە خۆ هەڵقوتاندن لە کار و باری ژیان مافی ئەو بێ . وەنیە لەوەشدا شاعیر و ئەدیب گوناهبار بن لەچاو زۆربەی میللەت ، چونکە هەروەک شاعیر و ئەدیب بە نووسین و هەڵبەست لە کار و باری کۆمەلایەتی بێ دەنگ بوون تێکڕای میللەتیش چ دەنگێکی ئیعتیرازی بەرز نەکردۆتەوە هەرچەند ڕووداوەکان و کارەساتەکان و خۆشی و ناخۆشیەکان لەگەڵ جەرگەی بەرژەوەندی ئەو خاوەن عەلاقەبوون یاخود بە گوتەییێکی ڕاستتر ، دەسەلاتدار گەمەی بە بوون و چارەنووسی ئەو کردوە لەو کارەساتانەدا ؛ دەوجا میللەت کە لە عاست

ژیانی خۆیدا بەدەنگ نەیێ شاعیر و ئەدیب بۆ دەبێ دەست کەن بە چەنە هەراشی . بەڵێ ڕاستە میللەت نە دەسەلاتی مادی و نە دەسەلاتی هۆشی لەوەدا نەبوە بە دەنگی بێنێ ، بەلام ئەم گوتەیە پرسیارەکە ناگۆڕێ : تێکڕای میللەت بێ دەنگە و ئیعتیرازی نیە لە ڕووداو ، دەتوانم بڵێم خۆی بە خاوەن ماف نازانێ لە بەدەنگ هاتن ، شاعیر و ئەدیبیش وەک هەموو میللەت فرچک گرتوو بوە لە بێ دەنگ بوون ، کە تاوانێک و درێغێک هەبێ هی هەموانە کە نەبێ ئەوا بۆ کەس نیە . بە نموونەی تەشبیهـ دەڵێم کە ڕێگر هات و کاروانی ڕووت کرد و کەس دەستی نەکردەوە لەسەر ماڵی خۆی ، گریمان شاعیرێکیشیان لەناو دا بووبێ و بە شیعر وەسفی ڕووت کردنەکەی نەکردبێ چ گلەیی تایبەتی لەو ناکرێ مەگەر بۆ شەڕ پێ فرۆشتن . کە خاوەن ماڵ لە قافڵە دا ماڵی ببەن بە تالان و چ دەنگ نەکا عەیبیشی لێ نەگیرێ ، شاعیرێکی ڕێبوار لە قافڵەکەدا بە دەست یا بە زمان دژی جەردەکە نەوەستابێ هەر بەجارێ بێ عەیبە . خۆ ئەوەی ڕاستی بێ بە درێژایی ڕۆژگار هێشتا شاعیر زیاتر بەدەنگ هاتوە و ناڕەزایی دەربڕیوە لە کاری ناڕەوا . تۆ سەیر کە ئەحمەدی خانی چەند مەودای زەمەنی پێش میللەتەکەی کەوتۆتەوە لە هەست کردن بە کوردایەتی و مافی نەتەوایەتی دا. فیردەوسیش بێنەوە بیرت.. نووسەر هەیە دەیەوێ مێژوو وەها بێنێتە بەرچاو کە ڕۆڵی میللەتی تێدا دەیان جار لە حەقیقەت زیاتر گەورە بکرێ ، لەو کارەشدا بەڵگەی بە قەدەر دەنکە جۆیەک دەکا بە هێلکەی قاز ، بەلام کاری وەها چ سوودی نیە لە زەرەر بەولاوە. پێی ناوێ مێژوو بگۆڕین ، ئەگەر هیچمان لە دەست دێ با ئێستا و دوا ڕۆژ بەرەو چاکتر بگۆڕین .

خولاسە و پوختەی گوتە ئەوەیە تا ڕێگە هەبێ بۆ تێکەڵ بوون لە گەڵ باری کۆمەلایەتی و سیاسی ، ئەدیب و شاعیر و هونەرکار زیاتر لە قەپێلکی خۆیان دێنە دەر و کەمتر « تناقض»لە بەرهەمیان دەردەکەوێ. بەڵێ مەمکینە قەناعەتی کەسێک بگۆڕێ لە قوناغێکی تەمەنی بۆ قۆناغێکی دیکە ، بەلام ئەمە پێی ناگوترێ تناقض بەڵکوو «فرازووبوون ـ تطور»ە . تناقض لەوەدایە هەموو ڕۆژێ، یاخود لەماوەی کورتدا ، واتای لەیەکدی نەچووی بێتە ناو بەرهەمیەوە ، ئەو بەرهەمو ئەدەب بێ یا

هونەر. لە سەردەمی ئێستاکەدا ئەغڵەب وا دەبێ لایەنی دەسەلاتدار ئەدیب و هونەرکار تێکەڵ دەکا لەگەڵ ڕووداوی ڕۆژانە و سیاسەتی کاری نێزیل و دوورەدەستی دەرەکی و ناوەکی بەلام ڕێی ڕەخنەگرتنی لێ دەبڕێ ، هەر لەوە ئازادی دەکا کە پێیدا هەڵ بڵێ و چاوی خەلقی بۆ بنووسێنێ و جنێو بە ناحوزانی بدا. خۆ من بڵێم و نەڵێم ناوەرۆکی هەرە نرخدار و بەشەرەفی دیمۆکراسی ئەوەیە خەلق بتوانێ بێ ترس و لەرز ڕەخنە بگرێ لە کاری خاوەن دەسەلات. بە میسال دەڵێم لە گۆڤارێکی میسری کاریکاتۆرێکی هەفتانە هەیە بە ناونیشانی « محمدبک الماقی» کە هەر جارە بە جۆرێک گاڵتە دەکا بە خاوەن زەویەکانی سەردەمی فاروق، حەز دەکەم دەنگم بگەیەنم بە نیگارکێشەکەی ئەو کاریکاتۆرە و پێی بڵێم : محمود بەگ بیست ساڵی تەواوە دەسەلاتی سیاسی نەماوە ، ئیمرۆ میسر پێویستی هەیە بە کاریکاتۆرێک کە لە ژێر ناونیشانی « الأستارِ محمود عبدالحاڤر» دا ڕەخنە بگرێ.

بەلام هەرچۆنێک بێ خەریک کردنی ئەدیب و هونەرکار بە خزمەتی فەلسەفە و مەسڵەحەتی دەسەلاتدارەوە قەپێلکە کۆنەکەی «نفس» ی لێ دەگۆڕێ بە یەکێکی تازەی وەزیفە و فەرمان کە جێی خەری بوونی بە نەفسی خۆی تێدا نابێتەوە ، چونکە ئەویش هەند تەسکە بە حاڵ بایی ئەوە دەکا بۆ ئەنجامدانی فەرمانە پەیتا پەیتاکانی دەسەلاتدار تێیدا هەڵسووڕێ. چاکە و خراپەی ئەو قەپێلک و ناوەرۆکەش لە دەست ئەدیب و هونەرکارەکە دەردەچێ و بەند دەبێ بە چاکە و خراپەی خاوەن دەسەلات و فەرمانەکەنی ، ئیتر کوردی گوتەنی خۆ و تالع.

ئەمانەی گوتمان لەجێی خۆیان بن ، بە دوا ئەواندا تێ بینییەک هەیە ناکرێ چاوی لێ بپۆشین : ئەدیبەکانی ئیسلام لە کولانەی شیعرەوە هەناسەییێکی نیوە ڕەهایی یان هەڵێناوە و گوزەرگەییێکیان بۆخۆیان کردۆتەوە گەپ و سەیرانێکی تێدا بکەن . سەرنجێک بدە دەبینی هەموو ئەو قسە ناجایەزە کە لە ئاخاوتن وەیا لە نووسینی پەخشاندا یاساغ بوە لە هەڵبەستدا ڕێ دراوە بە گوتنی. ئەو بیر و ڕایانەی کە لە پەخشاندا پیاوێکی وەک «ابن الراوندی» پێ زەندیق دەبوو لە شیعرێک وەیا

چوارینەی «خیام»ێک بە ناوی ڕەمز و تلۆفو لە ڕێی تەئویلەوە دەخرایە پشت گوێ. زۆر قسەی ئەوتۆ کە لە نووسینی پەخشاندا دەبوە هۆی بێ حورمەتی نووسەرەکە ، لە هەڵبەستدا شۆرەتی بۆ شاعیر پەیدا دەکرد. من نامەوێ بڵێم هەرچی مەنفەز هەیە لە ڕووی نووسەری پەخشان بەسترابوو ؛ وابوە نووسەری یەکجار بەهێز لە پەخشاندا قسەی بە جورئەتی کردوە و لێی نەگیراوە ، بەلام کە قیاسی شیعر دەکەی لەگەڵ پەخشاندا لە ڕووی ئازادی تەعبیرەوە چ نیسبەتێک لە نێوانیاندا نامێنێ . شیعر شالاوی بۆ مقدساتی ئەوتۆ بردوە کەس جورئەتی نەکروە بە قسە وەیا نووسین سێیەک و چوارییێکی ئەو ڕێیەش ببڕێ :

« خاکم بدهن مگر تو مستی ربی »

لە شیعر نەبا ، مەگەر لە وڕێنە ، دەنا لە سەرانسەری ولاتی ئیسلامدا جێێ نەدەبۆوە.

وەک دێتە بەرچاوم ئەم زاهیرەیەی مەودادان بە تەعبیر لە شیعردا هەر دەڵێی هودنەی نێوانی لەشکرانە کە چەک دادەنێن و جەنگ دەوەستێنن و پشووی حەسانەوە دەدەن ، یاخود هایدپارکی لەندەنە بۆ هەموو کەس کراوەتەوە. مەیلەو بڕیارێکی گشتی دراوە ئەو قسەی کە بە عادەت لە خەلقی بەداوێوە دەکرێ بۆ شاعیر خاڵەبەخش بێ . هەڵبەت ئەوە دەبێ بزانین لە سروشتی شاعیردا بێ حیسابییێک هەیە شەفاعەتی بۆ دەکا. کەس بە تەما نیە شاعیرێک وەک خەلقی دیکە لە قسەکانی «جدی» بێ . بەقاڵ کە بڵێ کیلۆی سێو بە دوو درهەمە بایەخی گەلێک زیاترە لە خەیاڵ بازی شاعیرێک کە ئەستێرە دەکا بە پۆلووی سەر سەبیلەکەی. هەزار و سێ سەد ساڵ زیاترە قورئان لەبارەی شاعیرەکانی ئەوسای گوتوە «یقولون ما لا یفعلون». بەدوا ئەو ئایەتەشدا شاعیر هەر وای بۆ لە قەڵەم دراوە کە قسەکانی ئارایشت و شەکر و نوقڵن. بەڵێ کە شیعری شاعیرێک لە سنووری خەیاڵ بازی و شۆخێنی و کەم شەرمی تێپەڕاندبێ بۆ ناو جەرگەی سیاسەت وەیا ئایین و بەرژەوەند و باوەڕی تێک دابێ ئەوسا ئەویش حیسابی «جدی»تی بۆ کراوە و ، لەو گوێرەیە ، دەسەلاتی سیاسی و ئایینی بەرهەڵستی نیشان داوە و سزای بۆ داناوە ، بەلام بەر لەو خەتەی نێوانی تێک دان و تێک نەدانی بەرژەوەندی دەسەلات دار ،

شیعر گەلێک مەیدانی جوولانەوەی هەبوو کە نووسین و ئاخاوتنی عادەتی نەیانبوو ، ئێستاش نیانە.

وەک شیعر گۆرانی و بەستەش ، کە شیعری ئاوازدارن ، زۆر ئازادتر بوون لە ئاخاوتن. ئەوەی پێی دەگوترێ «ئەدەبی مەکشووف»کە لە بەستەی گۆرانیاندا بەدی دەکرێ ، لە ئاخاوتندا دەبێتە هۆی شەڕەچەپەڵۆک. ئیمکان نیە ئەو قسە بەرەڵلایانەی ناو بەستەی کوردی کە لە مەجلیسی پیاو و ژناندا بە گۆرانی دەگوترێن بە ئاخاوتنی عادەتی لە کەس بسەلمێنرێ . گۆرانی بێژێک بچێتە ناو ژنان و بەستەکانی بگۆڕێ بە قسە و لە وێدا بیانکا سەد تێلاێ بە پشت و شانان دەکەوێ . کوردەواری زۆر زمان دەگرێ لە درکاندنی لەفزی ئەوتۆ ناوی لەشی ئافرەتی تێدا بێ ، تەنانەت ناڵێ ژنەکەم ، دەڵێ منداڵەکان ... ناڵێ خوشکم ، دەڵێ هەمشیرەم. کەچی لە گۆرانی و بەستەدا گرێی زمان دەکاتەوە بە جۆرێک ڕووی ئافرەت سوور هەڵدەگەڕێێنێ .
ڕوخسەتی ڕەهایی کە لە شیعر و بەستە و گۆرانی دەردەکەوێ لە کاری بە جورئەتتریشدا هەر مەوجوودە لە ناو کوردەواری. شایی ڕەشبەڵەک یەکێکە لەو ڕوخسەتانەی کۆمەلایەتی کە لە تەنگژەی عورف و عادەت و یاسا کەم دەکاتەوە . لە ڕەشبەڵەکدا نەبێ هەرگیز ڕێگە نەدراوە بە کوڕ و کچی کورد هێندە لە یەکدی نزیک بنەوە . ئەو کوڕ و کچەی لە دەستی یەکدی هەڵدەپەڕن ئەگەر لە پەنایەک وەها دەست لەناو دەست بدیترێن هەرا بەرپا دەکەن. لەناو عەشیرەت ، بەتایبەتی کۆچەر ، جۆری دیکەی ڕوخسەتی کۆمەلایەتی هەیە کە لە شارەکاندا پەیدا نابێ لەوەوە هاتوە گوزەران ڕێگەی بۆ تەخت کردوە .
ئەم وێنانەی ڕەهایی و بەرەڵلایی لە ئەدەب و هونەر و کۆمەلایەتی کوردەواری دەهێنمەوە بۆ ئەوە هاتنی ناوی کوڕ بۆ ناو هەڵبەست نەچێتە ناو چوارچێوەییێکی غەڵەتەوە . وەک دەشبینی پەراوێزی وێنەکان گەلێک فراوانن ، سەرەوژوور دەبنەوە بۆ مێژوویێکی یەکجار کۆن ، پانیش دەبنەوە تاکو ڕووپێوێکی یەکجار بەرین لە تێکڕای ژیانی کۆمەلایەتی دەگرنەوە ، یەخەگیری هەموو بابەتێکیش دەبن هەر لە شتی کەم و بێ

بایەخەوە تا دەگا بە دەستووراتی ڕەوشت و عادەت و یاسا و ئایین : تاکە میسالی «ژن هەڵگرتن(36)» لە نێوان عەشرەتاندا بەسە بۆ گرنگی ئەومەیدانانە کە بەرەڵلایی جێی خۆی تێدا کردۆتەوە. تۆژینەوەی پێویست لەو سەرەباسانە ئەویش وەک گەلێ سەرباسی دیکەی هەڵمانبواردن کارێکی دوور و درێژ و سەربەخۆیە ، لێردا هەر هێندە بایی

(36) بەو دواییە گوتارێکم کەوتە بەر چاو لەسەر «ژن هەڵگرتن و ڕەدووکەوتن» لە گۆڤاری «بەیان» دا بلاو کرابۆوە کە ئەویش بەسەرداچوونەوەی گوتارێکی لەمەو پێشتر بوو لە بارەی هەمان بابەتەوە.

من گوتاری یەکەمم نەدیتوە ، بەلام هی دوەمم خوێندەوە و بە دڵیشم بوو . چەند تێ بینیەکم هەبوو لەبارەی هەندێ لایەنی ڕێزمانی گوتارەکەوە خستمە سەر کاغەز و لە بەیاندا بلاو کرایەوە . ئەوەی ڕاستی بێ ئەگەر گوتارەکەم بەدڵ نەبووبا لە چ لایەنێکەوە بەسەری دا نەدەچوومەوە..

لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ ڕەدووکەوتن و ژن هەڵگرتنیش وەک زاهیراییێکی کۆمەلایەتی بخرێتە شوێنی ڕاستەقینەی خۆی لە تابلۆی تێکڕای کۆمەڵدا . ئەم زاهیرەیە، بەتایبەتی لە نێوان ڕەوەند و عەشیرەتەکانی خەریک بە ژیانی کۆچەری و نێو شاخ و لێرەوار دا ، دەچێتە ڕیزی زینجیرەی (چاوپۆشین و لێ بوردن) کە کۆمەڵگەی تەنگ پێ هەڵچنراوی ڕۆژهەلاتی مسڵمان هەناسەییێکی بێ پەڕوایی تێدا هەڵ دێنێ و بەپێی داخوازی دەور و بەری ژیان و بەرژەوەندی گوزەران ، هەریەک لە هەرێمە جوداکانی ئەو کۆمەلانە لە مەیدانێکی گرنگی کۆمەلایەتی دا ڕێی پشووی حەسانەوەی بە خۆی داوە . هەروەک شار و قەسەبچەکان لەبەر تێکخزانی خانوەکانیان ، ناوناو، گۆڕەپانێکیان تەرخان کردوە بۆ مەبەسی جۆر جۆری داخوازیەکانی کۆمەلایەتی وەک یاری مندالان وەیا بەرپاکردنی شایی و زەماوەند وەیا جلەوگرتنی ولاغی میوانی زۆر ، هەوەهاش گەل بە تێکڕایی گۆڕەپانی مەعنەوی خستۆتە نێوان کۆمەڵە خانووی بەندیخانەکانی یاسا و نەریت و داب و دەستوور و حەرام و یاساغەوە ، بەمەشدا لە ڕێی هەست کردنی سەلیقەوە کارێکی پزیشکانەی کردوە کە هەندێک لە پاڵەپەستۆی یاساغ و حەرام نزم کاتەوە .

لە بەشێکی تێپەڕیوی ئەم نووسینە باسی «میرمیرانێ» کرا ، لەوێشدا گەلی کوردی بێ دەسەلات تەقڵەییێکی سیاسی لێداوە و خۆی ئارەزووی دیوی دەسەلات و حوکمڕانی کردوە کە هەر نەبێ بە گەمە هەندێکی لێ بچێژێ و ئارەزووی پێ بشکێنێ . گریمان میرمیرانێ لە نێوان گەلێکی خاوەن حکوومەتدا بەرپا کرا، لەوێشدا چینی بێ دەسەلات و هەژار لاسایی چینی خاوەن دەسەلات دەکاتەوە و کرمی دڵی خۆی بەو کارە دەمرێنێ .

بەداخەوە مەودای درێژەپێدانم نیە ، هەر ئەوەندەم ڕێی قسان هەیە لێرەدا کە بڵێم ئەم ڕواڵەتانەی (لە عادەت دەرچوون) دەبێ بخرێنە شوێنی ڕاستەقینەی خۆیانەوە و لەبەر تیشکی داخوازیەکانی کۆمەلایەتی و بەرژەوەند دا لێیان بکۆڵرێتەوە.

ئیشارە بۆ کردن بکا مەودای باس کردنیان هەیە ، وەنیە ئیشارە بۆ کردنیش بێ سوود بێ چونکە سەرەڕای خزمەتی ئەسڵی مەوزووع زیهنی خوێنەریش بەرەو لایەنی ئەوتۆ دەبا لە سەروبەری کۆمەلایەتی دا کە وا ڕەنگە لەبەر زێدە مەشغەڵەت بیری لێ نەکاتەوە .

لەناو عەرەب ،لە کۆنەوە ، شاعیر گەلێک ڕوخسەتی پێ دراوە کە ئەگەر شیعری بەگوتبا بۆی نەدەبوو بە ڕوخسەت : جگە لە تێپەڕاندنی سنووری عادەتی شەرم و شکۆ ، لە جەرگەی زمانیشدا ڕێی دراوە لە چەندین

جێگە دا گوێ نەداتە دەستووری زمان ، تا دەبینی گوتەی «یجوز للشاعر ما لا یجوز لغیره» بوە بە قسەی نستەق و پەندی پێشینیان .
ئەم تەنگەتاوبوونەی بوێژی شەرق لە نێوان تەسکایی پەراوێزی ئازادی لە کردار و گوفتار دا کە وای لێ کردوە مەیدانە تەسکەکان بکوتێتەوە و «راوح»یان تێدا بکا ،بۆتە سەبەبی ئەوەش هێندە ماهیر بێ لە ئارایشتی وشە و یاری کردن بە واتا. ناتوانم درێژە بە شی کردنەوەی فکرەکەم بدەم بەوەندە وازدێنم کە بڵێم لەگەڵ پەرسەندنی یاساغ کردنی دەربڕینی جووڵەی دەروون بە هۆی تدخلی سیاسەت و کۆمەلایەتی و ئایینەوە ، شاعیر و نەەسەر دەسەلاتی هونەری خۆیان لە ئارایشت بەکار دێنن چونکە لەو مەیدانەدا یاساغ کردن کەمە ، یا هەر نیە . ئارایشتیش هەر لە وشەدا نابێ لە واتاشدا دەبێ لە ڕێی «توریە و کنایە و جناس و زۆر واتایی و مفارقە و چەندین فەندی ترەوە ». کوتانەوەی هەموو مەیدانێکیش جۆرێکە لە ئارایشت : شاعیر بۆ ئەوەی بگوترێ خاوەن دەسەلاتە لە هەموو مەوزووعێک شیعر هەڵدەبەستێ ، بەڵکوو هەموو پیتەکانی ئەبجەدیش دەکا بە قافیەی شیعر. زۆر بە جۆرێکی عەفوی شاعیرێکی کورد وەیا فارس بۆ مەبەسی دیارخستنی توانایی خۆی لە شیعردا پیتی «ڤ ، ڕ، ط ، ظ..» دەکا بە قافیە یاخود شیعری کافرانە دەڵێ یاخود دەکا بە «متصوف» یا مەدحی شەراب دەکا یا بە کوڕ دا هەڵدەڵێ: ڕەنگە لە هیچ مەیدانێکیش لەو مەیدانانەدا چ جاران ئەسپی لینگ نەدابێ.
شوعەرای ئیسلام لە سەردەمە دەوڵەمەندەکانی دەوڵەتی ئیسلامدا، چ لە بەغدا چ لە پایتەختەکانی دیکەی دوور و نزیک، بەهۆی ژیانی هەمە چەشنەی ئابووری و ڕۆشنبیری و بازرگانی و هونەری و زانستییەوە ، لەو قەڵەباڵغیەی وەک پۆرەهەنگی ڕۆژگارەکانی دەسەلات و ساماندا دەیانتوانی تا ڕادەیێک ئەوە بڵێن کە حەزی لێ دەکەن ، بەتایبەتی لەو کاتانەدا کە باوەڕی ئایین خەریک بوو موناقەشەی زیهنی و عەقڵی بکا لەگەڵ فەلسەفەی یۆناندا ، مەیدانی ئازادی بیر و باوەڕ بە «ڤروره» زۆر فراوان بوو چونکە ئایین بۆخۆی خەریک بوو لە ڕەێی عەقڵەوە فەلسەفە ببەزێنێ. ئەم ئازادییە بەردەوام بوو تا ئایین لە دروست کردنی

فەلسەفەی تایبەتی خۆی بۆوە و کردی بە جێگیری فەلسەفەی یۆنان ، لەوە بەولاوە بە تەبیعەتی حاڵ قسەی بەرەڵلا زۆرتر لە جاران بە دیواری یاساغ بوون دەکەوتەوە . دوای بەسەرچوونی دەوری گەشەدار بە وێران بوونی عالەمی ئیسلام ، بەتایبەتی بەغدا ، لەژێر سمی لەشکری مەغۆل مەیدانی دەمەتەقە و ڕەخنە و ئازادی بیر وەتەنگ هات تاکوو پیاوی ئایینیش ئەو مەودایەی جاران هەیبوو لە دەستی چوو، دەمەوێ بڵێم دەوری «قیاس و مقارنە و اجتهاد و استدلال» یاکجارەکی بەسەر چوو وای لێهات مەلایێک ڕەخنەی لە «ابن الحجر» گرتبا کافر دەکرا. تەنانەت فەلەکیاتی «بطلیموس » کە لە سەدەمی «وەرگێڕان ـ ترجمە»ی دەوری عەباسیەکان کرا بە قالبی ڕەسمی بۆ واتای قورئان و لە مزگەوتەکاندا بە بەشێکی عەقیدە دەژمێردرا ئەویش بە نیسبەت دواکەوتوویی فکری گشتی لە پاش وێران کردنی بەغدا بووە بە کفر لە تەک وڕێنەی ئەفسانەییەکانی وەک ئەرز لەسەر پشتی گایە و کێوی قاف دەوری لێداوە و هتاد... خولاسە حەساری دەوری فکر تەسک بووە بە پێی تەسک بوونەوەی ژیانی ئادەمزاد لە هەموو ڕوێکەوە . شیعری عەرەبی کە سروشتی لەگەڵ فراوانی سەحرا و ژیانی کۆچەری بێ سنووری پێش ئیسلامدا گونجابوو بەوەدا کە نەفەس درێژی و ڕەوانبێژی هەوێنی داڕشتنی بوو، ئەویش خزایە ناو قەپێلکی تەنگی وشەسازی و گەمەکردن بە واتا و خەریک بوون بو «بدیع». بەستەڵەکی دەوری شیعری عەرەبی نەتوایەوە تا دوای داگیرکردنی میسر لە لایەن ناپلێونەوە ، واتە تا ساڵەکانی ناوەندی دەسەی نۆزدەم .
هەروەک تەسکی مەودا لە دەور و پشتی شاعیر بوو بەهۆی «تفاعل»ی لەگەڵ سروشت و کۆمەڵ کەم بۆوە و لەو ڕێیەوە وێنەی پڕ نەقش و نیگاری تێک هەڵکێشانی واتا و وشەی بەرهەم دێنا، دەبینین یاساغ کردنی وێنەکێشان و پەیکەرتراشی لە ئیسلامدا ڕووی هونەرکاری وەرگێڕا بۆ لای «خەت» و لە مەیدانی خەت خۆشیدا ئەوەندە ماوەی بووی هێندێکیشی تێ هەڵێنایەوە لە حیسابی وێنەکێشان و پەیکەرتراشیدا ، واتە قەرزی ئەوانیشی دایەوە بە خەت خۆشی. سەیرت نەیێ کە ئەو وردە سەنعەتەی بەندییەکان تێیدا ماهیر دەبن لە چەند ساڵی گیرانیان

و مانەوەیان لە بەندیخانەدا ، خەلقی دەروەی بەندیخانە نەگەن بە پایەی ئەو مەهارەتە چونکە بەندی هەموو هێزی زیهنی خۆی لەو کارەدا سەرف دەکا ، خەریکی گوزەران و مەشغەڵەتی ژیانی ئازاد نیە کە نەهێڵێ بپەرژێتە سەر خۆ تەرخانکردنی تەواو بۆ سنعەتەکە. شاعیریش وەک هەموو ئادەمزادێک کە بکەوێتە ناو چوارچێوەییێکی تەسکی ژیانەوە ، ڕەفتار و گوفتاری لە گوێرەی پێداویستی حوکمی ئەو تەنگژەیە دەبێ .

لە کولانەوەی ئەو ڕاستییەوەڕا دەتوانین بە نیگاییێکی ڕوون سەیری زاهیرەی غەزەل بۆ کوڕ بکەین کە لە دیوانی شاعیرەکاندا دەدیترێ : بە زۆری و بە جۆرێکی گشتی غەزەل بۆ کوڕ لە سەرچاوەی «هونەر بۆ زات»ەوە هەڵدەستێ (37) کە ئەویش بۆخۆی بەرهەمێکی کوتومتی کەم بوونەوەی «تعامل»ی شاعیرە لەگەڵ دەرەوەی نەفسی خۆیدا. لایەنی هونەری دوور لە عاتیفەی شاز بەوەدا یەکجار ئاشکرا دەبێ کە شاعیرێکی خۆی شاز نەبێ، لە وەسفێکی دەیکا بەرەو «تجرید» دەڕوا و خەریکی دۆزینەوەی «مفارقە» دەبێ بۆ نیشاندانی دەسەلاتی خۆی لە مەیدانە بێ فێڵە تەقلیدییەکەی وشە و مەعنا تێک هەڵکێشان دا. وا هەیە شاعیر ئەوەندە بە نەزاکەت لەگەڵ خەیاڵی مەعنای «مجرد»ی پەیکەری کوڕ دەدوێ لایەنی «جنس» لەبیر خۆی و خرلقیش دەباتەوە ، هەر دەڵێی لە پەراوێزی ڕوحیدا وا بڵند دەبێتەوە دەگا بە ئاسۆی «تقدیس» و پاک سروشتی. نموونە لەو بابەتە یەکجار زۆرە ، لێرەدا شاکارێکی «نالی» دێنمەوە بەر سەرنج و هەستی خوێنەر تا لەگەڵ مندا سەیری ئەو دیمەنە پڕ پەرستنە بکا کە خەیاڵی نالی وەک ئاوێنە چیهرەی کوڕێکی پێ دووبارە دەکاتەوە :

زۆر حەیفە لە بۆ کەعبەیی حوسنت کە بە سەیا
«نجاشی» خەتت هاتوە نێزیکە خروجی
هەرچەندی دەکەن قطعی سەرت دێیەوە ئەی خەت
وەک هیندووی سەحجاری مەجووسی چ لەجووجی

(37) لێم بە سەهوو مەچوو لەودا کە دەڵێم «هونەر بۆ زات» چونکە من لە دژی ئەوە نیم شاعیر و ئەدیب و هونەرکار تەرجومانی زاتی خۆیان بن ، بەپێچەوانە، کە تەرجومەی زاتی خۆیان نەکەن دەبنە تووتی وەیا ڕیکۆردەر و قەوان شتی غەیری خۆیان دەڵێنەوە. بەلام ئەمەش حەقیقەتێکە کە ئەدیب هەر عاتیفەی خۆی کاوێژ کردەوە و

«تفاعل»ی لەگەڵ دەرەوەی نەفسی خۆی نەما بەڕادەی پچڕانەوەی لە دونیا نرخی بەرهەمی کەم دەبێتەوە و وا باشە مەوزووع بە زاتی ئەدەبیدا تێپەڕێ و ببێتە بەرهەمێکی ئازاد.

ئەوا ڕووی کوڕەکەی کرد بە «کعبە» کە قیبلەگای هەموو مسڵمانانە و ڕۆژی پێنج فەسلان سەجدەی لە بەرامبەر دا دەبەن.. کار گەیشتە نوێژ و سەجدە و قیبلە، لە عاتیفەی گۆشت و خوێن پەرست پچڕایەوە وەک ڕەش لە سپی بپچڕێتەوە. لەوە بەولاوە پێویست نیە من واتای شیعرەکەت بۆ شی کەمەوە ، خۆت دەی بینی و تێی دەگەی.

هەرچی شیعری غەزەل بۆ کوڕ لە دیوانی حاجی قادر دا هەیە لە تەرزی ئەو بەیتە و دوو بەیتەی نالین غەیری خەیاڵ بازی و وشە و واتا تێک بەستن و لەیەکدی ئالاندن تێیاندا نیە. یەکێک لەو وێنانەی کە لەبەر پەیکەری کوڕێکی حەقیقی گیان لەبەر کێشرابێ غەزەلەکەی «لەسەر تەناف کە لەرزی هەتیوی سندووسی»یە . لەو بڕە شیعرەدا حاجی قادر هێندەی سنعەتکاری و خەیاڵ بازی و ئەفسوون سازی کردوە هەتیوەکە و سەماکە و سەماگەی بە هەموو تەماشاچییانەوە کردوە بە شانۆیەکی خەیاڵی کە خامەی خۆی تێیدا بە جۆرێک هەڵ دەسوورێنی فنوونی هەڵپەڕینمان لەبیر بباتەوە لەبەر فنوونی نەخش و ئارایشتی ئەدەبی.

لە دیوانە چاپ کراوەکانی حاجی دا تێکڕای ئەم بڕە شیعرە «7» بەیتە، بەلام لە دەستنووسێک کە لەبەر دەستم دایە و مەلا ڕەئوفی سەلیم ئاغا بۆ کۆڕی زانیاری ناردوە سەرپاکی غەزەلەکە هەڤدە بەیتە ، دوو بەیتی عەرەبییان تێدایە لە داڕشتنی زمانی و ڕێزمانییەوە کزن نەختێکیش کەم و کەسرن ، ئەوانی دیکە چەندی بلێی هونەر و فەند و فێڵی شاعیرانەیان تێدایە . وا پێ دەچێ سەمای هەتیوەکە لەبەر ڕێکی و پێکی و بزووتنەوەی هونەرکارانەی کە نیشانی خەلقەکەی داوە ، لە لانی خۆیەوە ، یارمەتی دەسەلاتی ئەدەبی حاجی قادری دابێ بۆ گەیشتن بەو پایە بەرزە لە داڕشتنی واتادا . ئەم غەزەلە لە مەیدانی خۆیدا وەک هینەکەی «ابن الرومی» دێتە بەر چاو کە لە وەسفی ئافرەتێکی گۆرانی بێژی داناوە ، فەرقێک هەبێ لە میاندا ئەوەیە کە زەوقی حاجی کوردی و زەوقی «ابن الرومی» عەرەبییە . ڕێکەوتێکی زۆر نادیر جارێکیان منی قەرزداری ئەم بڕە شیعرە کردوە ، ئەمەیە گوزارشتەکەی :

لە هاوێنی 1964 بۆ پیرۆزبایی شۆڕشی (23)ی یۆلیە ، وەفدێکی ڕەسمی لە عێراقەوە چوو بۆ «قاهیرە» من یەکێک بووم لە ئەندامانی . شەوێک لە شەوە پڕ ئاهەنگەکان لە « نادی القوات المسلحە» دانیشتبووین بەرامبەر « ام کلثوم » کە گۆرانیە بەناوبانگەکەی«انت عمری» دەگوت . لە تەنیشتمەوە وەزیری «التعلیم العالی ـ عبدالعزیز السید» دانیشتبوو ، پیاوێکی یەکجار باخەبەر بوو لە هونەر و ئەدەب بە هەموو کەرت و جۆرەکانیانەوە . بە یەکەوە کاوتینە وتووێژێکی قووڵ لەبارەی مۆسیقا و گۆرانی ، لەوەوە قووڵتر بووینەوە بۆ شیعر و ئەدەب . حەزی بەوە دەکرد لەو وتووێژەدا بایی ئیمکان شارەزاییەک پەیدا کا لە ئەدەبی کوردی ، ئیتر منیش هەندێ تایبەتیەکانی ئەدەبی کوردیم بۆ باس کرد و زنجیرەی قسە هێنامیە سەر «مقارنە» لە هەندێ ڕووەوە لە میانی ئەدەبی کوردی و عەرەبی و تا چ ڕادەییێکی شاعیرێکی کورد ئاگاداری خۆیەتی لە ڕەچاو کردنی قافیەی ڕێک و پێک و ، زۆرجاران، خۆ بەستنەوە بە «لزوم ما لا یلزم» ەوە هەرچەند ئەو کارە زەحمەتیش بێ .. بۆ ڕوون کردنەوە میسالێکم هێنایەوە و گوتم ئەو هەڵبەستە مەشوورەی کە وا « ام کلثوم» خەریکە لە گۆرانیدا دەیڵێتەوە لە واتادا «تناقض »ێکی تێدایە ، وا دیارە لە نەزەر عەرەب بە عەیب نەژمێرراوە چونکە کەس لێی بەدەنگ نەهاتوە ، هەروەک بە سەر شاعیردا تێپەڕیوە بەسەر گۆرانیبێژ و ئاهەنگ ساز و هەمنوو گوێگرانیشدا تێپەڕیوە بە ئەدیب و شاعیر و زانا و هونەرکارەوە . شاعیر لەو گۆرانیەدا دەڵێ ، قسەش لە گەڵ خۆشەویستەکەیەتی :

یا اغلی من ایامی

یا احلی من احلامی

شتێکی نەدۆزیەوە لە نرخدا گەیشتبێتە پایەیێک «مقارنە»ی بکا لە گەڵ برخی دۆستەکەی ڕۆژگاری خۆی نەبێ ، دۆستەکەی بەوە هەڵداوەتەوە کە ڕۆژگاری بەنرخترە و «اغلی من ایامی» پێ دەڵێ کەچی دوای یەک دوو دێڕ ئەو هەموو عەزیزییە و نرخەی ڕۆژگاری لەبیر دەچێ و دەیکا بە بموونەی نحووسەت کە دەڵێ :

لالحت بیک (38)ایامی

و سامحت بيك(38) الزمن
واتە بەهۆی تۆوە یاخود لەبەر تۆ سولحم کردوە لەگەڵ ڕۆژگارم و لەبەر تۆ چاوپۆشیم کردوە لە زەمانە. دەوجا سەیرکە دەبێ ئەو ڕۆژگار و زەمانەیە چەند

(38) گۆرانیەکە بە شێوەی میسری هەڵبەستراوە نەک عەرەبی نحوی .

نەحس بن کە بەهۆی خۆشەویسترین کەس نەبێ سوڵحیان لەگەڵدا ناکرێ : جارێکیان هێندە عەزیز بن بگەن بە پایەی «مقارنە» لەگەڵ خۆشەویستەکەی ئەمجار هێندە ڕووڕەش بن بە شەفاعەتی دۆست نەبێ سلاویان لێ نەکرێ ، لەمەدا « تناقض »دەگاتە ئەوپەڕ . گوتم شاعیری کورد نەک هەر « تناقض»ی وەها ڕەوا نابینێ بەڵکوو کە چاری نەما بۆ مەبەسی ڕێک خستنی قافیە پیتێک بگۆڕێ بە پیتێکی هاودەنگی ئەو لەلایەن ئاوازەوە عوزر دێنێتەوە و داوای لێ بوردن دەکا . لێرەدا بەیتێکی حاجی قادرم بە میسال هێنایەوە کە لەناو ئەو غەزەلەی «لەسەر تەناف» دا هاتوە و دەڵێ :
لە قافیەیی شیعر عەیبە لابدەین ئەمما (39)
بە یادی چاوی ئەمن لادەدەم بەمخصوصی
حاجی لە هێنانەوەی وشەی « مخصوصی » پیتی « ص»ی کردوە بە قافیە لە بریتی پیتی «س» ، لە ڕاستیدا کورد « ڵ» بە «س» دەخوێنێتەوە بەلام لەبەر زێدە دەسەلات و زاڵی خۆی بەسەر واتا و داڕشتندا ، ئەم لادانە ڕواڵەتییەی بە عەیب داناوە و عوزری بۆ دێنێتەوە و بە دوا عوزرهێنانەوەدا دەیکا بە موناسەبەی وردەکاری واتایی : پاش ئەوەی لادان لە قافیە دادەنێ بە عەیب و دان پێداهێنانەکە دەکا بە عوزر، شیعر و قافیە قەرز دار دەکاتەوە بەوەدا کە لادانەکەی بە «ئانقەست» بوە ، هەر لە لەفزی بەواتای «ئانقەست»یش کە وشەی « مخصوصی »یە لادانەکەی کردوە ، بە یادی چاوی مەدح کراوەکەش لە قافیە لادەدا چونکە دەبێ هەتیوەکە ئەوەندە بەناز بووبێ کە چاوی نەبڕیبێتە خەلق و لێی لادابن ، ئەوجا لەسەر پێپلکەی ئەم بەیتەوە باز داوێ بەرەژوورتر بۆ واتاسازی لە کۆتایی بڕە شیعرەکەدا :
جەبینی مەهـ روخی میهرە زولفی شەو دەهەنی (40)

سەبەب بە قافیە تەنگی بوو حاجی نەینووسی
پێویست نابینم لێرەدا خۆ ماندوو کەم بە ڕاگەیاندنی وشەی «تەنگ» و چەند

(39) «ملْرعی» یەکەم بەم جۆرەش نووسراوە لە هەندێ دەستنووسدا. «لە قافیە شوعەرا عەیبە لابدەن ئەمما »

(40) ئەمەیە ڕاستی بەیتەکە، چی لە دیوانەکاندا نووسراوە هەڵەیە .

لایان دەگرێتەوە و چ عوزرێکی تازەش دێنێتەوە بۆ هێنانەوەی وشەی «مخصوصی ».. بەڕاستی ئەو شەوە ، شاعیرییەتی حاجی ، زۆر یارمەتی دام چ لە لانی ئەوەوە ڕاستییێکی بەنرخ لە ئەدەبی کوردیدا بۆ ئەدیبێکی عەرەب دیارخەم ، چ بۆ خۆهەڵدانەوە بێ ئەگەر حەزم بەوە کردبا لەگەڵ بەڵگەی مەحکەمدا شانازی بە بەرزی زمان و ئەدەبی نژادەکەم بکەم .

دیوانەکەی حاجی جگە لەمەش غەزەلی تری ئەوتۆی تێدایە خەریکی مەدحی کوڕ بێ، نووسەر کە بیەوێ شایەدی لێ وەرگرێ پێی ناوێ بۆ دۆزینەوەی نموونە خۆی ماندوو کا . بەلام سەیر ئەوەیە یەک دوو نووسەری ناسراوی کوەرد بۆ ئەم مەبەسە یەخەی شیعری وایان گرتوە پڕ بە دەم هاواریەتی بۆ کچە عەلاقەیێکی نیە لەگەڵ کوڕ دا : ڕواڵەتی شیعرەکە بە سەهوی بردوون چونکە لە سەرەتاوە ناوی «فێس» دەبا کە پۆشاکێکی کوڕانەیە :

لە سەر شەو ڕۆژی داناوە مەڵێن فێسی لەسەر ناوە
لەبەر با جامی یاقووتی بە مشکی وشکی داداوە

ئەم فێسەی لێرەدا ناوی هاتوە سەرپۆشێکی ژنانەیە لە کۆیە و لە سابلاغیش باوە ، هی ژنە کۆیی یان تاسی زێڕی بە دەور دا چەسپ دەکرێ دەشێ «جامی یاقووت» بۆ ئەمو تاسە زێڕە بگەڕێتەوە. هەر ئەمەش تەشبیهێکی دروستە چونکە ئەگەر زێڕەکە لە بەیندا نەبێ دەمێنێتەوە قوماشی فێس و ڕەنگە سوورەکەی کە پێی بگوترێ «جامی یاقووت» دیاریشە یاقووت کە مادەیێکی ڕەقە لەگەڵ قوماشدا چ

نزیکییەک لە بەینیاندا نیە تەشبیهـ هەڵگرێ ئەوە نەبێ کە هەر دوویان ڕەنگیان سوورە. جگە لەمەش ، بریق و باقی تاسی زێڕ لێی دێ بەسەر پرچی ڕەشەوە پێی بگوترێ ڕۆژی سەر شەو، فێس ڕەنگیشی سوور بێ مادەیێکی تاریکە نابریقێتەوە.

لەو گونجان و نەگونجانەش گەڕێ : بەیتی وا هەیە لە بڕە شیعرەکەدا چ تەئویل هەڵناگرێ وەک :

لە بەرقی ڕەنگی شەرواڵی حەیا دامێنی هەڵماڵی
لە تەققەی دەنگی خڵخاڵی لە گەردوون زوهرە داماوە

یاخود وەک :

لە تەققەی ناڵ و شەققەی پانی بەرزی ئاسمان لەرزی
تەق و تۆق کەوتە سەر ئەرزی دەڵێن مەحشەر هەڵستاوە
خڵخاڵی و پانی بەرزی هەردوویان ماڵی بێ فێڵی ئافرەتن.

کە شیعرەکە بۆ کوڕ نەبێ هەر دەلالەتێکی لێی وەرگیرابێ لە ڕووی مەیلی شازەوە لە خۆوە دەچێتەوە.

گەلێک جاران لانی ڕەمز لەو شیعرە کوردۆست یا شەراب دۆستانە هێندە غاڵب دەبێ دەی گەینێتە پایەی سەرنجی «تصوف» و هیچ پەیوەندی لەگەڵ ڕواڵەتی وشەکانی نامێنێ. هەندێک لە خاوەن زەوقی ئەدەبی بۆ ئەوە دەچن ئەو تەرزە شیعرانە کە لە هەقیقەتدا مەتڵەبیان عیشق و شەراب نیە هەموویان هەر تڵوفن ، بەلام ڕاستییەکەی مەیدانێکی فراوان هەیە لە نێوانی «تجرید»ی ڕووت و تڵوفی بێ کینایەدا. هەڵبەت لە تڵوف دا تجرید هەیە و واتاییێکی سەرەتاییشە تێیدا، بەلام هەموو جاران تجرید ناگاتە تڵوف. لە ڕەمزدا «تجرید» هەیە بە شێوەییێکی گشتی ، تڵوف کە خۆی لە جەرگەی ڕەمزەوە هەڵدەستێ بەهۆی ئەوەوە کە هەر واتای ڕووت نیە بەڵکوو سلوکیشی لەگەڵ دایە، دروشمی تایبەتی خۆی هەیە. ئا ئەم چوارینە فارسییە یەکێکە لە هەڵبەستی هەرە بەرزی تڵوف و ڕەمز :

یک جرعه می از حریف مستت برسد
ڵدچاشنیی دم الستت برسد
این جام نهادەاند در تاق بلند

پا بر سر خویش نه که دستت برسد
واتە : یەک قوم شەراب لە هاوبادەی مستەوە پێت بگا ، سەد تامی دەمی «الست»ت پێ دەگا
ئەم جامەیان لە تاقی بڵندا داناوە
دەبێ پێ لە سەر سەری خۆت دانێی تا دەستت بیگاتێ.
با بگەڕێینەوە بۆ سەروکاری حاجی .
لە دیوانەکەیدا وێنەیێکی دیکەش هەیە وەک «هەتیوی سەر تەناف» کە ئەویش لە کوڕێکی حەقیقییەوە تیشکی داوەتەوە :
کە هەستا قامەتی بەرزی لە فەرقی تا وەکوو ئەرزی
پەرێشان زولفی سەد تەرزی بە یەکدا داڕژا و لەرزی
گوتەی دەماودەم وا ڕادەگەیەنێ ، کۆتایی غەزەلەکەش لێی دەفامرێتەوە ، کە ئەم بڕە شیعرە وەسفی کوڕێکی لاوچاک بێ کە لە حەلقەی زکری دەروێشەکانی شێخ ئاوڕەحمانی تاڵەبانی لە کەرکووک بەشدار بووبێ و حاجی قادریش بە ڕێکەوت لە کەرکووک و میوانی شێخ ئاوڕەحمان بوە و کۆڕەکەی دیوە و بەم نۆ بەیتە وێنەی کێشاوە. دەڵێم کوڕەکە شاگرد خەیاتیش بوە ، بۆیە حاجی کە لە دوا بەیت دا دەڵێ:
مرادی من مریدی « خالصە»ە خەییاتییە کاری
مەلائیک صورەتە ئاهو نیگاهە «حاجی»یە تەرزی
لانی مریدبوونی کوڕەکە و خەییات بوونی دەربڕیوە. ئەم وشەیەی «خالص»یش ئاشکرایە بە تەوریە شێخ ئاوڕەحمان دەگرێتەوە چونکە نازناوی « خالصی» بوە.
نموونەی پێشووتر «لەسەر تەناف کە لەرزی» لە هاتنی ناوی سندووس تێیدا، زاهیر وا ڕادەگەیەنێ کە وا حاجی قادر دیمەنەکەی لە کوردستانی ئێران دیتبێ ، کەچی بیستوومە دەڵێن کۆمەڵەی سەماکەر و تەناف باز هاتوونەتە کۆیێ و لە جێگەیێکی نزیک مزگەوتی گەورە نمایشی خۆیان کردوە، ئەمین ئاغاش لەگەڵ حاجی قادر بە یەکەوە لە سەربانی مزگەوتی گەورەوە تەماشای دیمەنەکەیان کردوە. گۆیا ئەمین ئاغاش هانی حاجی قادری داوە بە هەڵبەست وەسفێکی تەناف بازەکە بکا . بەپێی ڕیوایەتەکە هەتیوی سندووسی تەنافەکەی دەپسێ و دەکەوێ.

بەلام لە شیعرەکەدا لە وشەی «لەرزی» بەولاوە شتێک نیە وا ڕاگەیەنێ تەناف پسابێ و هەتیو کەوتبێ. «شکا مەتاعی زەریفی و قیمەتی لووسی»ش ڕەنگە واتاکەی ئەوە بێ کە بە لەرزینی هەتیوەکە لە سەماکردندا بەسەر تەنافەوە مەتاعی زەریفی و لووسی غەیری ئەو قیمەتیان شکا بێ نەک هی خۆی چونکە بەیتەکانی دوایی سەرپاکیان هەر وەسفی تەئسیری سەما و فنوونی هەتیوەکەیە.
سەرەڕای ئەمە بەڵگەییێکی تری لێکدانەوەشم بە دەستەوەیە بۆ تەرجیحی ئەو لایەنە کە هەڵبەستەکە لە سندووس وەیا جێگوییێکی وەک ئەو لە کوردستانی ئێراندا دانرابێ. گوتم بڕە شیعرەکە دوو بەیتی بێ هێزی عەرەبی تێدایە ، پێشتریش لە موناسەبەدا بۆم باس کردی حاجی قادر لە پەراوێزێکی کتێبەکەی سیوطی کە لە کوردستانی ئێران خوێندنی تەواو کردوە عوزر دێنێتەوە بۆ یەک دوو هەڵە کە لە هەڵبەستنی میرع ملْرعێکی عەرەبی ، کاتی خۆی ، دووچاریان بوە لەو ڕووەوە کە ئەوکاتەی ملْرعەکەی هەڵبەستوە عەرەبی باش نەزانیوە . لەمەڕا دەردەکەوێ حاجی قادر هێشتا لە کوردستانی ئێران بوە بۆ خوێندن گەیشتوە بە پلەی توانایی لە عەرەبی دا. هەر بەمەشدا دەردەکەوێ ، بەچکو ئیسپات دەبێ ، کە وا حاجی هەڵبەستەکەی «هەتیوێ سندووسی» لەو ڕۆژگارانەدا هەڵبەستوە کە تازە چوە بۆ ئێران و جارێ لە عەرەبی دا پیادە بوە، واتە حاشیەکە و هەڵبەستەکە هەردوویان هی یەک قۆناغی تەمەنی حاجی قادرن کە سەرەتاکانی خوێندنیەتی لە کوردستانی ئێران. حاجی کە ئەم هەڵبەستەی لەسەر خواهیشتی ئەمین ئاغا دانابێ دەبێ دوای کۆتایی سەرلەبەری گەشتی خوێندنی بووبێ کە ئەوسا لە زمانی عەرەبی دا هەڵکشیوە و تووشی هەڵەی وەها نابێ بە ناقۆڵای لە قەڵەم بدەین وەک لە بڕە شیعرەکەدا تووشی هاتوە.
دەتوانم بە چەند ڕووپەڕەییێکی لێرە بە دواوە کۆتایی بە بیر و باوەڕی خۆم بێنم دەربارەی غەزەل بۆ کوڕ : شاعیرێک کە عاتیفەی شازی هەبێ و غەزەلەکەی لە مەیلێکی ڕاستەقینەوە هەڵستێ دەم و دووی تا بڵێی جیاوازە لە هی شاعیرێکی خەیاڵ بازی واتاپەرست. بەڕادەی نێزیک بوونەوەی شاعیر لە مەیلی شاز قسە و تەعبیری بەرەو واقیعیەت دەڕوا و

لە ڕەمز دوور دەکەوێتەوە، تەنانەت لەم واقیعیەتەش دا هەموو شاعیرەکان لە یەک پلە دا نین، وا دەبێ شاعیر لە دیمەنی کوڕ شێوەی جوانیەکەی خۆش دەوێ بێ ئەوە مەیلێکی حەیوانی بەهێز تێکەڵ بکا لەو خۆش ویستنەدا. لەم درێژەپێدانەش مەبەسم هەر ئەوەیە خوێنەر بە سەهوو نەچێ لە ڕواڵەتی واتای شیعری شاعیری ڕۆژەلاتی کۆن چ لە مەیدانی غەزەل بۆ کوڕ بێ ، کە لێرەدا مەبحەسی بنجییە ، چ لە مەیدانەکانی دیکەی غەزەل و قەسیدە بێ : کۆمەڵێک هۆی تایبەتی ڕۆژەلات وای کردوە شاعیر و ئەدیبەکانی ئەوە بڵێن کە نایکەن و باوەڕیشیان پێی نیە . ئەم مەوزووعەش سنوورێک نیە کۆتایی پێ بێنێ و تا بە دوای کەوین لێی نابینەوە ، بۆیە هەر هێندەی لێ دوام کە ڕووناکییێک بخاتە سەر تاقمێک لە هەڵبەستەکانی حاجی قادر و وەرامی هەندێ گوتە و نووسینی ئەم و ئەو بداتەوە . لە نووسینەکەمدا ، بەداخەوە ، چەندین سەرەباسی وەک هی ئێرانە کەم و کەسر و نیوەچڵ ماوەتەوە لە رسی درێژەکێشانی بێ سەروبن ، بەلای باوەڕی خۆمەوە هەندێ جار ئەوەی نووسیومە لەبەر زێدە کورتی وەک مەتەڵ و ڕەمزی کیمیا بوە ، ڕەنگە بەولای کردنەوەی مەبحەس بۆ دەمەتەقە و ساغ کردنەوە ، هەر ئەوەندە سوودی بووبێ کە خۆمی کردبێتە ئامانجی توانج . لەگەڵ ئەمەشدا ڕازیم لە کەم و کەسرێک نووسەران بانگ هێشتن بکا بۆ تەواوکردن و ڕێک و پێک خستنی با مزەکەی خۆ خستنە بەر ڕەخنەش بێ لە منەوە .

حاجی قادر وەک ئەدیب و شاعیرەکانی دیکەی کورد و غەیری کورد ئاگاداری سەرجوملەی شیعر و ئەدەبی ئیسلام بوە و لە هەموو کانیاوێکی ئەو ئەدەبە واتای نۆش کردوە و ڕەنگ و وێنەی دیوە ، لە گوێرەی دیاردانەوەی ناو و بەرهەمی شاعیر و شەیەرانی کورد لە دیوانەکەی دا بەدیارە یەکجار باخەبەر بوە لە دەنگ و باس و شیعر و هەموو سەروبەرێکیان ، وەک بڵێی بەتایبەتی خەریک بووبێ بۆ وەدەست هێنانی خەبەر و ئەسەریان زیاتر لەوەی کوردێکی دیکە خەریک بووبێ وە زیاتریش لەوەی خۆی خەریک بووبێ بە شوعەرای غەیری کوردەوە .

ئەوەی ڕاستیش بێ لە حاجی قادر چاوەڕوان دەکرێ غی سەر بە کوردەویە پێوەی ماندوو بووبێ بۆ کۆ کردنەوە و نەفۆتانی .
لێرەدا باسی غەزەل بۆ کوڕ فکرم دەبا بۆ چەند بەیتێک لە دیوانەکەی حاجی قادر کە وا حیکایەتی لە زاری برادەرێکەوە دەگێڕێتەوە و لە جێگەی لەباردا ئیشارە بۆ بەیتێکی شێخ ڕەزا دەکا و حەجەت ناهێڵێ بە وشەی « لڕیح» :

ئەم قسە با لێرە بێ ماندوو بو ووم (41)
بۆت بکەم باسێکی بۆیان کردو ووم
پێی گوتم ئەحبابەکی لاحبحەشەم
سەرگوزەشتێکم هەیە با بۆت بکەم

(41) ئەم دوو وشەی کۆتایی دوو مڵرعەکەم وا نووسی تاکوو کێشی شیعرەکە تێک نەچێ ، لە ڕاستیشدا خوێندنەوەی ئاساییشی هەر وایە هەرچەند بەدوا یەکتردا هاتنی سێ پیتی واو ، چاو لێی دەرەوێتەوە. لە ڕێنووسی کوردی دا (بۆر ـ ڤمە) شکڵی سەربەخۆی نیە واوی بۆ دانراوە ، لە سێ واوەکەش دوویان بۆرن هی ناوەڕاستیان واوە .

دوای چەند بەیتێک ئەمە دەڵێ لە زاری برادەرەکەیەوە :

ماهی بێ میهرم لە دەرگا هاتە ژوور
ماتەم و شین و غەمی کردم بە سوور
کورت و کرمانجی کە گرتم بێ ڕەزا
خستم و باقی وەکو بەیتی «رڤا» (42)

(42) ئەم وشەیەم « رڤا » نووسی کە دیار بدا بۆ «شێخ رڤا » دەگەڕێتەوە دەنا مەعلوومە دەبێ کوردانە «ڕەزا» بخوێنرێتەوە و وەهاش بنووسرێ .

ئەم نیوە بەیتەی دوایی ئیشارەیە بۆ فەردە مەعوورەکەی شێخ ڕەزا کە وا چەند جوولانەوە و هەڵسووڕ داسووڕی نێرپەرستانەی کۆ کردۆتەوە و لە نێویاندا «گرتم و خستم» هەیە . لێرەدا حاجی بێ ئەوە مەتڵەبی بێ ، شایەدێکی بە دەستەوە داوە کە ئەو ئاشناییەکی ڕۆژ بە ڕۆژی هەبوە لەگەڵ شوعەرای کورد و بەرهەمەکانیان ، چونکە دوور بوونی لە ناوچەی

کوردەوارییەوە دەبوە مانیعی زانینەنەوەی خێرا بە خێرای ئەو تەرزە شیعرانە ئەگەر بە دوایاندا نەگەڕابا و مەراقی کۆ کردنەوەیانی نەبووبا . لە فەرزی هاتنی یادی ئەو بەیتە بۆ ناو هەڵبەستەکە ، خۆی لە خۆیدا بە تەنها نەبێتە بەڵگە ، بێ گومان لەگەڵ تێکڕای شارەزایی حاجی بە شیعر و شوعەرای کود دەبێتە کەرتێکی دەلالەت بەخش لە بەڵگەیێکی فراوانی زۆر کەرت . زاتەن لە گەلێک حاڵدا ڕاگەیاندنی بەشێکی کەم لە شتێکی زۆر هەر وایە ، بۆ میسال دەڵێم زانینی «ئەنشتاین» لە تاک تاکی پرسیارەکانی ڕیازی نابێتە بەڵگەی زێدە زانینی ؛ تێکڕای زانینی دەیکا بە فەیلەسووف لە ڕیازیات.

ئەمە کورتەییێکە لە حیکایەتە درێژەکەی غەزەل بۆ کوڕ ، بۆ خۆت لەسەر باسەکانی بکۆڵەوە و بەتالاییەکانی پڕ کەوە . بۆ من چی تر ئیمکانی نییە لەسەری بڕۆم، دەزانم زار کردنەوە بۆ دوانێکی کورت لە هەر یەک لەسەر باسەکان وەک گلۆر کردنەوەی تۆپە بەفرە سەرەو لێژ بەسەر بەفر دا هەر دەڕوا و زیاد دەکا.

ئەوەی ڕاستی بێ بەستنەوەی شیعری کوردی سەدەی نۆزدەم بە زنجیرەی مێژوویی شیشری عەرەب و ئیسلام تا باسەکە خۆ هەڵدەپێچێ لە شیعری پێش ئیسلام و لەوێوە سەرەوژێر دەبێتەوە بە شکڵێکی مەفهووم ، کارێکی یەکجار گرنگە و زۆریش پێ ویستە ، بەلام لەوانە نیە بەدەم باسێکی ترەوە کەنەی لێ بکرێ . شی کردنەوەی شیعری کۆمەڵ دۆست لەگەڵ تێکەڵ بوونی شاعیر بە کار و باری کۆمەلایەتیەوە گەلێک مەتەڵی نامەفهوومی ئەدەبی ئیسلام هەڵ دێنێ . من لەم ئاخەلێوەی بەشی دووەمی نووسینەکەم تەنها باسی ئەو زاهیرەی غەزەل بۆ کوڕ لە دیوانی حاجی قادر دا بخاتە نێو چاورچێوەی مێژوویی و کۆمەلایەتیەوە خەریک بووم بە باسەکەوە. چەندی لێرەدا گوتوومە و نووسیومە ، لەبەر زێدە کورتی ، هەر دەڵێی پێرستە بۆ سەرباسەکانی ژێر عینوانێکی گشتی . چ زیانیش نیە لەوەدا نووسەران تاک تاکەی ئەو سەرباسانە لێ بکۆڵنەوە بە مەرجێک لە تێکڕای تابلۆکە دانەبڕن . دابڕینی ڕواڵەتی کۆمەلایەتی لە زنجیرەی ڕووداو و هەڵکەوت و بەسەرهاتی مێژوویی دەیکاتە موعەمما و دەیخاتە تاریکایی بێ پەیوەندی و بێ سەرچاوەیی یەوە . لە

سەرگوزەشتەکانی کۆنینە کە دەگوترا « هەبوو نەبوو پاشایەک هەبوو ناوی مەحموود بوو ...» وا دەهاتە بەر زیهنی گوێگرەوە پاشاکە و شارەکە و خەلقەکە وەک بلّقی سەر ئاو لە نکاوڕا پەیدا بوون . دەبێ نووسینی نەوباو بلّقەکە لە بنی گۆمەوە بەسەر خات.

* * * * *

چەند وشی(1) دوای دروێنە

(1) وشی بەو گوڵە برنجە دەڵێن بەر دەستی تێلەگەکێش ناکەوێ کە لە دوا سەپانەوە دێ و مەڵۆیان دەکاتە کۆڵ و دەیان با بۆ سەر خەرمان .

ئەلف

ڕێکەوت وا بوو کاتێک چاپ کردنی ئەم نووسینە گەیشتە باسی کوردایەتی عەبدوڕڕەحمان پاشای بابان و تەئسیری ئەو لە بەکارهێنانی زمانی کوردی لەلایەن شاعیرانی بابابەوە ، مامۆستا هێمن خەریک بوو کتێبەکەی (ئۆسکارمان)ی لە ڕێنووسی ئەلمانییەوە دەهێنایە سەر ڕێنووسی کوردی لەسەر خواهیشتی کۆڕی زانیاری کورد . لەوێ دا هەندێ بەیتی عەلی بەردەشانی هاتبوونە بەرچاو کە لە سەردەمی عەبدوڕڕەحمان پاشادا هەڵی بەستبوون و گیانێکی کوردایەتی ئاشکرایان تێدایە . بەردەشانی خۆیشی لەو کاتەدا یەکێک بوە لە بەرە و تاقمی عەبدوڕڕەحمان پاشا .

لە وتووێژدا کە باوەڕی خۆم ڕوون دەکردەوە مامۆستا هێمن لە لای خۆیەوە ، بۆ پشت گیری کردن لە ڕایەکەی من کە ئەویش لێی ڕازی بوو ، باسی ئەو بەیتانەی بەردەشانی کرد و بە بەڵگەی بوونی ئەو تەئسیرەی عەبدوڕڕەحمان پاشای لە قەڵەم دان و بەمەدا هێزێکی نوێی خستە ناوەرۆکی باسەکەوە . نەختێک دواتر بەیتەکانیشی بە نووسراوەیی پێ دام کە دەبوو لە کات و جێی مەتڵەب دا باس کرابان و لە چاپیش درابان . بەلام داخم ناچێ کاتێک کە باسی بەیتەکان هاتە ناوەوە لە چاپ کردنی باسەکە بووبوومەوە بۆیەیە لێرەدا بە درەنگەوە کەوتە بەر چاپ .

لەگەڵ تۆمارکردنی ئەم بەڵگەیە نرخدارەی بوونی گیانی کوردایەتی لای عەبدوڕڕەحمان پاشای بابان دەستێکی حورمەتیش بەسەر سینەوە دەگرم بۆ گیانی بەردەشانی .

ئەم چەند بەیتە لەو بەندەی ناوبراو ، کە لە ژێر عینوانی «بەیتی عەبدوڕڕەحمان پاشای بەبە» لە کتێبەکەی ئۆسکارمانەوە وەرگیراوە ،

مامۆستا هێمن بۆ دەست لێدان هێناوەتیە سەر ڕێنووسی کوردی منیش وەک ئەوم لێرەدا بە چاپ گەیاند .

ئەزم عەلی بەردەشانی
دە بەندێم نەکەی زبانی
بەیتێ دەڵێم بە دیوانی
مەدحی پاشای کوردستانی
مەدحی پاشای کامیان باشە
شایەد ڕۆم و قزڵباشە
هەرجارێ شیری دەکێشا
هەمووی دەهاتنە تەماشا
عالەم ئالایە چاوەشە
مەردە عەبدوڕڕەحمان پاشا
پاشای بەبان جهانگیری
وەک ڕۆستەمی زاڵی پیری
تەحا بەرا و تەگبیری
ڕانابوێرێ بە ڕەزیلی
ناکەم خزمەتی وەزیری
نانی دەستێنم بە شیری
بە شیری نەبێ قەت پێک نایە
دەوڵەت نایەتە ڕەدایە
ناچمە سەفەری لەحسایە
یاغی دەبم لە بەغدایە
یاغی دەبم ئینشائەڵلا
خزمەتی ناکەم وەڵلا
ئافەریم بارەکەڵلا
تەوەککول تەعالەڵلا
هەی کوڕە بەبەینە هەڵلا

*****

ـ ب ـ

بەر لە باسەکەی عەبدوڕڕەحمان پاشا ، جارێکی تریش مامۆستا هێمن تێ بینیەکی بایخداری ڕەچاو کرد لە بارەی زاهیرەی زۆر بوونی مزگەوت و خوێندن و مەلا و فەقێ لە باڵەکەتی دا ، بەداخەوە ئەویش دوای بەسەرچوونی کاتی چاپ کردنی سەرگوزەشتی خوێندنی حاجی لە باڵەکەتی و لێکۆڵینەوە لە بیر و ڕاکانی مەلای ئیبنو ئادەم هاتە ناوەوە .
بەلای مامۆستا هێمنەوە ئەو قەتڵوعامی شاعەباسی سەفەوی بەسەر ناوچەی موکریانی دا هێنا لە ساڵی (1018)ی کۆچی تا ئەو ڕادەیەی ناوچەکەی چۆڵ و هۆڵ کرد و کەسی تێدا نەهێشت ، بوو بە هۆی ئەوە دانیشتوانی موکریان ، چی ڕزگاری بوو لە کوشتن ، بلاوبوونەوە بە ناوچەکانی تری کوردستانی دەرەوەی ئێران و ژمارەییێکی زۆریان لە باڵەکەتی دا نیشتەجێ بوونەوە بەهۆی دراوسێیەتی هەر دوو ناوچەوە.
موکریان کە ولاتێکی پڕ مەلا و مەدرەسە بوو تاکە مزگەوتێکی تێدا نەمایەوە ، تەنانەت یەکەم مزگەوتێکی دوای ئەم کارەساتە لە موکریاندا دروست کرابێتەوە مزگەوتی (سوور) بوە لە سابلاغ ئەویش لە ساڵی

(1089)ی کۆچی دا وا پێ دەچێ زۆربەی مەلا و مودەریسەکانی ئەوسای موکریان ڕوویان کردبێتە باڵەکەتی و بە ناچاری تێیدا مابنەوە و بووبنە سەرەتای زۆربوونی مەلا و مزگەوت لەوێدا. لە مقارنەی ساڵی قڕان تێ خستنەکە کە (1018)یە دەردەکەوێ بۆ ماوەی حەفتا ساڵ موکریان بێ مزگەوت بوە . لەمەڕا مەعلووم دەکرێ لەو ماوەیەدا هەر بێ مەلاش ماوەتەوە . بەمەدا ئاشکرا دەبێ ئەو مەلایانەی هاتنە باڵەکەتی لە هەموو عومری دوای ئاوارەبوونیان ڕێیان نوبوە بچنەوە موکریان و هەر لە باڵەکەتی دا ماونەوە و مردوون.
تێ بینیەکە لەگەڵ ڕووداوی مێژوویی و زاهیرەی بەرچاو تا بڵێی گونجاوە و چ کۆسپێکیشی نایێتە بەر وەزەحمەتی بگێڕێ ، بەپێچەوانە ، خۆی کۆسپ ناهێڵێ لەبەر زیهنێک بیەوێ بەسەرهاتی مێژوو بخاتەوە سەر یەک و کۆن و نوێی بە یەکترەوە ببەستێتەوە.
من لێرەدا ، بۆ لایەنی پتەوکردنی قەناغەتی ڕواڵەتی بە بەڵگەی مادی ، هەڵوەستێکم هەیە : کە خەلقی موکریان بە قەڵەباڵغی ڕایان گوێستبێ بۆ باڵەکەتی بێ گومان بە خۆیان و هەموو دەستووراتی کۆمەلایوتی و پۆشاک و خۆراک و تەرزی خانوو دروست کردن و ... هتادەوە هاتوون . بەو پێیە دەبێ شەقڵی خۆیان لە سەرلەبەری ژیانی مادی و مەعنەوی باڵەکەتی دابێ . لەمەوە دەڵێم کە بێین و هەردوو هەرێم بەیەکدی بگرین دەبێ زۆر باری لە یەکچوون لە هەر دوواندا بدۆزینەوە . هەرچەند زەحمەتیش بێ تۆژینەوە لە پۆشاک و خۆراک بکرێ بۆ دەلالەت لێ وەرگرتن ، لەو ڕووەوە کە ئەم شتانە زوو دەگۆڕێن و تایبەتیەکانیان دەدۆڕێنن ، بەلام ڕاوێژ و لەهجەی قسەکردن بەردەوام بەیەکدی گرتنی دوو لەهجەش کارێکی تا بڵێی ئاسانە ئیتر ئەگەر بێت و لێکۆڵینەوەی زمانزانانە بکرێ لە لایەن دووری و نێزیکی ئاخاوتنی موکریان لەگەڵ هی باڵەک و ئەم لێکۆڵینەوەیە خزمایەتییێکی وەهای سەپاند لەو کارەساتە مێژووییە بوەشێتەوە ، چ گومان نامێنێ لە پێکانی باوەڕەکەی مامۆستا هێمن ، ڕووپەڕییێکی گرنگی مێژووش بۆ بەر چاوی بینەر ڕووناک دەبێتەوە .

* * * * *

– ج –

هەرچەند لە کاتی خۆی وەخراویش بێ ، چاپ کردنی نامێلکە زۆر باس کراوەکەی مەلا عەبدوڕڕەحمان بێ سوود نیە. بە درەنگەوە هاتە دڵمەوە بلاوکردنەوەی ئەم نامێلکەیەش یەکێکە لە ئەرکە ئەدەبییەکانی پەیوەندی دار لەگەڵ نووسینەکەم ، بەتایبەتی چونکە مەترسی فۆتانی لێ دەکرێ و لەوانەیە مەلا ئەنوەر کە نووسەرەوەی نامێلکەکەیە نوسخەی تری لێ نەنووسیبێتەوە ، هەر خۆیشی پێی گوتم دەست خەتە ئەسڵیەکەی باپیری خۆی ، مەلا عەبدوڕڕەحمان ، وای لێ بەسەر هاتوە

ناخوێندرێتەوە . من هیچ دەسکارییێک ناکەم لە خەت و نووسینەکەی مەلا ئەنوەر ، چۆنی بۆ ناردووم وەهای لە چاپ دەدەم ، بەلام ئەم تێ بینییە دووبارە دەکەمەوە کە لە بەشی یەکەمدا دەرم بڕی بوو : وا دەزانم مەلا ئەنوەر شکڵ نووسی نامێلکەکەی نەکردوە و ناوەناوە ڕێنووسی تازەی خۆی خستۆتە جێی خەتی باپیرەیەوە بەلام بێ ئەوە دەسکاری بکا لە وشەکان ، واتە قسەکان سەرلەبەریان هی مەلا عەبدوڕڕەحمانن هەرچەند شکڵی نووسۆینەکە هەمووی هی ئەویش نەبێ . وادەزانم خوێنەریش وەک من دەگاتە ئەو قەناعەتە ، دوای خوێندنەوەی نامێلکەکە.

نامێلکەی مەلا عەبدوڕڕەحمانی کوڕی
ئەحمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورە

«عبداللە ایمە ئەصلی خومان خرکی گوندی گورقەرەجین لە مملەکەتی»
«کوی لعشرتی دەربندین لەطائفەی مەلا ئەحمەدی گەورەین ئەو ملا »
«احمد پێنج کوری هەبوە ملا سالح عبدالرحمن محمد ملارسول ابوبکر »
«ملا سالح کورەکی هەبوە ناوی ملا احمد بوە ملا احمد کورەکی هەبوە»
« ناوی عبدالقادر مەشهورە بە حاجی قادری کویی ئەو حاجی قادرە بە»
«قسەی بابم لەسالی(1231) هجری لە گورقەرەج لەدایک بوە ملااحمدی»
«باوکی لە گورقەرەج وەفاتی کردوە لەو وەختی حاجی قادر عمری نۆ(1)

(1) لە نووسینەکەدا ئەم نیشانەیە بەسەر «و»ەکەوە هەیە . (مەسعوود)

حاجی قادر سال بوە قرآنی لەلای باوکی تەواو کردوە پاش مردنی باوکی فاتی داکی لە گورقەرج رویشتوە چویتە مزگەفتی مفتی لە کیی چویتە لای ملااحمدی عمر گمتی ئەو ملا احمدە برازای فاتی دایکی حاجی قادر بوە لە کوی ملای مزگفتی مفتی بوە لەوی لە مدرسەی ملا احمد حاجی قادر دەستی بە خویندن کردوە لەپاش دو سالان دایکی مردوە ئەوجا ملا احمدی عمرگمتی چونکە حاجی قادر کوری پوری بوە هەمو مسرفی کیشاوە

ملااحمد باوکی حاجی قادر سی قطعه ارڤی له گورقەرەج هەبوە ناوی قطعه ارڤەکانی ملا احمد ئەوانەن قەرەقاجین هاوینەهەوار ذولفقار هەموو سال حاجی قادر هەتا لە کوی بو والداتی ارڤەکانی باوکی له گورقەرەجەوە بوی چویتە کوی حاجی قادر لە کوی مقدماتی تەواو کردوه لە پاشان لەگەڵ ملا عبداللە جلی بۆ خویندن له کوی رویشتوه چویته خوشناوەتی لە گوندی هەرتەل مدتەک مایتەوە لە پاشان لەوی رویشتونه چویته بالک لەگوندی شیخ وسمان لەلای مامۆستا ملا محمدی شیخ عبداللە مدتیکی زور ماینەوە له پاشان هەر لە بالک دچنە لای ملا احمدی ملا ادم له گرتک مدتەکی زور لەوی ماینەوە ئەو ملا احمده ملایکی زور بەناو بوە حکم بەدەست بوە حاجی قادری زور خوش ویستوه لەبەر ئەوەی حاجی قادر شاعر بوە لەو منطقانەی فەقیاتی لی کردوه زور خوشیان ویستوه لەپاشان لەوی رویشتونە چوینە سابلاغ لاجان مدتیکی زور ماینەوە حاجی ملا عبداللە زوتر گرایتەوە کوی حاجی قادر نەگریتەوە هەتا کو خویندنی تەواوکردوە هەر لە سابلاغ مایتەوە حاجی قادر شیعری زورە بە ئەکسـ..ری لەلای ملا و فقیکانی کوی خوپناوەتی بالک نوسراینەوە لەپاش تەواو کردنی علم دیتەوە شاری کوی لەوی لەگەل حاجی ملا عبداللە دوستی لە مزگفتی حاجی بابکر اغای رای بواردوه لەگەل پیاوه ناودارەکانی کوی وەک امین اغا حمااغا اسعداغا و هەموو دوستکانی تری هەمو کات بەخوشی رای بواردوه بە اکس..ری پاش تەواو کردنی علم لە کوی هەر خریکی کتاب خوینەوە و شعر دانان بوه هەر شعرەکی دابنابا تسلیم بە فقیکانی کوی ئەکرد بەلاویان ئەکردەوه حاجی قادر زور ڤدی شیخ نبی ماویلانی بوە حتی دلین او شعرەی بە شیخ نبی هەلبستاوه

ستە عشرە ژنیتی بمذهب حماری

ابن ادم نەماوه سەری پانکات وەک ماری

تەسلیم بە فقیکانی کۆی کردوه بەراویان کردیتەوه لە کوی لە هەمو مزگفتەکان شیخ نبی صوفی و مریدی زور بوه لە کوی عالم مطیعی بوینە صوفیکانی شیخ نبی لەو وەختی چوینە لای شیخ نبی پیان گوتوه حاجی قادر دائما هەجوت دەکات شعر بە تکیە و خانەقای جەنابت هەلددات

بەراوی دەکاتەوە لە شاری کوی خصوص صوفی رەشک هەبوە صوفی شیخ نبی بوە زور ڤدی حاجی قادر بوە هەمو وەقت دەچوە بۆ لای شیخ نبی شکاتی لە حاجی قادر کردوە لە نەتیجە شیخ نبی کەوت عەداوە لەگەل حاجی قادر بە کاغەز نووسین بو یەکتری حتی وای لی هاتوە دفعەک حاجی قادر لەگەل بەعز..ک ملا و فەقی کانی کوی دەچیت بو گندی هەرتەل بو سەر ایجازەی ملایەک لە وەختی گرانەوەی حاجی قادر بو کوی بعڤک لە صوفیکانی شیخ نبی بە تەدبیری شیخ نبی دەچنە سەر ریگای حاجی قادر بیکوژن اما ملا و فقیکانی رفیقی حاجی ناهیلن بیکوژن کە دەگەنەوە کوی فقیکان واقعەکەی بۆ ملا عبداللە جلی دگیرنەوە ملا عبداللە لەگەل امین اغا و دوستەکانی حاجی قادر بە گژ صوفیکانی شیخ نبی دا دەچن لە پاشان ملا عبداللە بە حاجی قادر دەلی وای بە چاک دەزانم توزک اگاداری خوتبی چی تر هەجوم نەکەیە سەر تکیە و خانەقای شیخەکان عاجی قادر دلیت ملا عبداللە واللە هەتاکو روحم لە بەدەن نمینی واز نایێنم لە پاشان بە ملا عبداللە دەلیت لیرە نامینم هەرچەندی ملاعبداللە و امین اغا جەهد(2) دکەن (3) نەروات ناسەلمێنی نەتیجە اوجا حاجی قادر هەجویکی عام دەکاتە سەر شیخەکان و صوفیکان و درویشەکانی کوی بە شعر دیداتە دەست

(2) بەڵێنم داوە چی هەیە ئەوە بنووسم . (مەسعود)

(3) ئەو دێڕانەی لەناو جووت کەواندا نین قسەی ملا ئەنوەرە ئەویشم چ دەست لێ نەداوە. (مەسعود)

فقیکانی کوی لە هوموو مزگفتەکان بەراوی دەکەنەوە اوجا دلین لەگەل فقیکی شهرەزوری ناوی کیفی بوە لە کوی دەرون دەچنە هەولیر مدتیک لە هولیر دمینن لە پاشان لەوی دەرون دەچنە گوندی ماوەران مدتیک لەوی دمینن اوجا لەوی دەرون دچنە استنبول لەوی دمینن هەر لەوی دەمرن هەتاکو مابو زور جار کاغەزی بو دوستەکانی خوی رەوان کردوە بو کوی وەک امین اغا حما اغا ملا عبداللە جلی دلین ملاکیفی پیش حاجی قادر مردوە چەند سال لەوە پیش فتاح افندی لە استنبول هەتاوە کوی خەبەری

وەفاتی حاجی قادری هیناوە بە ملا عبداللە جلی و دوستەکانی حاجی قادری گوت حاجی قادر وەفاتی کرد لە استنبول
و هیچ مندالی نەبوە ژنی نیناوە ئەمن تنها سی شعری حاجی قادرم لە لایە
ملاحظە شعرەکانم نەنوسی چونکە لە دیوانەکەی هەیە (3) یەکەم لە جملەی ماجرای دوری ولایت ئەو کاغەزەیە بۆ مامۆستا ملا عبداللە گورەی نوسیوە هەتاکو اخر
دوەم ئەو شعرەیە
هەر لیرە هەتا دشتی بەهشت اینی لاجان
اهەستە برو نەک وەکو دیوانی هەرزە
تا داخلی خلوت ببی امجا بە وکالت
خاکی قەدەمی ماچ بکا بەم تازە کە تەرزە
فی الجملە وەکو خالی روخی دولبەری حاجی
دل بەندە دەسا بادی سەبا هەستە مەلەرزە

کوری دوەمی ملا احمدی گەورە ناوی عبدالرحمن بوە عبدالرحمن کورەکی هەبوە ناوی شیخە بوە شیخە دو کوری هەبوە مولود و احمد مولود لە گورقەرەج کوژرا لە پاش کوشتنی وی گورقەرجمان چول کرد هەمووما لەوی رویشتین هەتاکو آلان نەچوینەوە گورقەرەج هر چولە احمدی برای کورەکی هەیە ناوی علی لە گوندی گەرمک
کوری سیەمی ملا احمدی گەورە ناوی محمد بوە محمد کورەکی هەبوە ناوی احمد بوە احمد دوو کوری هەیە محمد و عبدالرحمن محمد مامەتە عبدالرحمن ئەمنم هەوم
کوری چارەمی ملا احمدی گەروە ناوی ملارسول بوە ملا رسول کورەکی هەبوە ناوی عس..مان بوە عس..مان کورەکی هەیە ناوی ملارسولە الان ماوە لە گوندی دولەزملائە
کوری پینجەمی ملااحمدی گەورە ناوی ابوبکر بوە ابوبکر کورەکی هەبوە ناوی حاجی مس.طفی بوە حاجی مس..طفی سی کوری هەبوە عزیز محمد احمد عزیز لە گورقەرەج پیش چول بون مرد محمد یەک کچی هەیە

بلقيس دايكت هەوە احمد يەک كورى هەيە ناوى على يە لە گوندى گردەشينەيە كە ئەكات خالت على اموزاى دايكت
عبدالله ئەوا ناوى هەموو خزموكەسى خومانم بو نوسى لە پشتى ئەو كتابە لە سالى 1326 هجرى لە گوندى قولتپە
*****

لێرە نامێلکەکە کۆتایی دێت. لە بەشی یەکەمی ئەم نووسینەدا بەپێی داخوازی جێگە هەر جارە موناقەشەی شوێنێکی نامێلکەکە کراوە . بێ گومان وتووێژم لەگەڵ نامێلکەکە دا زۆرە بەلام لێرەدا تەنها دوو تێ بینی دەردەبڕم ، یەکێکیان تازەیە و ئەوی تریان دووبارە کردنەوەیە :
تێ بینی تازە ئەوەیە باپیرم لەگەڵ حاجی قادر دا نەچوە بۆ کوردستانی ئێران نە بەنیازی خوێندن نە بە هیچ نیازێکی تر ، بە هەموو عومرییشی جارێک چوە بۆ سابلاغ ئەویش لە هەڵکەوتێکی تایبەتی دا کە ئێرە جێی باس کردنی نیە ، کاتێکیش کە چوە بۆ سابلاغ بیست ساڵێک بەسەر چوونی حاجی دا بۆ ئەستەمبۆڵ تێ پەڕیوە.
تێ بینی دووبارەکرایەوە ئەوەیە حاجی و کەیفی بەیەکەوە نەچوونە تورکیا ، وەک باسم کردوە حاجی قادر چەند ساڵێک بەر لە کەیفی سەفەری کردوە.
لەگەڵ هەموو تێ بینییەکیش دا هەزار ڕەحمەت لە یاد و لە گۆڕی خاوەن نامێلکە بێت .
یەک کاری خودبەسەرم لەگەڵ نووسینەکەی مەلا ئەنوەر دا کردوە ئەویش لە یەکتر جودا کردنەوەی وشەکانە چونکە ئەو بە زۆری لە نووسیندا وشەکانی نزیک یەکتر خستۆتەوە.
با ئەمەش بڵێم : مەلا عەبدوڵلای کوڕی مەلا عەبدوڕڕەحمان دەکاتە باوکی مەلا ئەنوەر ، لە سەرەتای نامێلکە دا بە عبدالله ناوی هاتوە .

* * * * *

نرخ(700 فلسه)

لـه كتێبخانـەی نیشتمانیدا
ژمارەی 979ی سالّـی 1974ی دراوەتـێ

من مطبوعات المجمع العلمى الكردى

الحاج قادر الكويى

الجزء الثانى

العڤو العامل

مسعود محمد

مطبعه المجمع العلمى الكردى

بغداد ـ 1974